

ПОСТАТІ

Маршал Радянського Союзу К. Москаленко і командувач військ ЧКВО генерал армії І. Герасимов під час маневрів на полігоні Гончарівського навчального центру. 1980 р.

*Генерал армії І. Герасимов знайомить В.Щербицького з повітряними зразками озброєння і військової техніки під час навчань у ЧКВО. 1981 р.
З фондів Національного військово-історичного музею України
Про життя і діяльність І. Герасимова читайте на с 151–152.*

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ

АЛЬМАНАХ

Засновник – Національний військово-історичний музей України

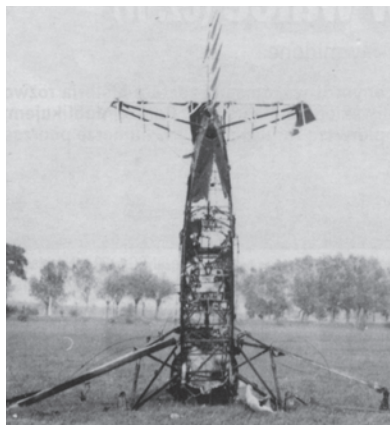
Річник XII

Число 1 (22)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Борис АНДРЕСЮК, Дмитро ВЕДЕНЄВ,
Володимир ГОРІШНЯК, Валерій ГРИЦЮК,
Жанна ДЕНИСЮК, Віктор КАРПОВ (*головний редактор*),
Сергій ЛИТВИН, Олександр ЛИСЕНКО, Дмитро МАЛАКОВ,
Ірина МОРОЗ (*відповідальний секретар*), Дмитро ТАБАЧНИК,
Василь ТУРЧИК, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ

З М І С Т

ПОСТАТІ

Сергій СОКОЛЮК
Генерал армії І. Герасимов с. 2–4 обкл.,
151

ІСТОРІЯ

Юрій МИЦИК
Битва під Зеленцями 4

Олександр БЕЗНОСОВ
За „Heimatland”: збройні
формування німецьких
колоністів та менонітів
Півдня України (1918 –1921 рр.) 7

Андрій КОЗИЦЬКИЙ
Авіація у боях за Львів
у вересні 1939 року 24

*Олександр ЛИСЕНКО,
Валерій ГРИЦЮК*
Плани війни 42

*Олександр ПОТИЛЬЧАК,
Наталія МЕЛЕШКО*
Миколаївський процес 1946 року
над військовополоненими –
військовими злочинцями 56

ФОРТИФІКАЦІЇ

Володимир ЛЕНЧЕНКО
Острів Хортиця та
Запорозька Січ 73

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Денис ТОЇЧКІН
Палаш останнього гетьмана 87

ФІЛАТЕЛІЯ

Любомир ПИРИГ
Українці у війнах XVIII –
XIX століть

95

ГЕРАЛЬДИКА. СФРАГІСТИКА

Володимир ПАНЧЕНКО
Герби українських полків
у російських військових
гербовниках XVIII століття

110

Ігор СИТИЙ
Печатка та герб Павла Полуботка

121

ФАЛЕРИСТИКА

Олександр МУРАВЬОВ
Почесний нагрудний знак
начальника Генерального штабу –
Головнокомандувача Збройних
Сил України „За заслуги перед
Збройними Силами України”

132

Микола ЧМИР
Символи „бога війни”

137

АРХІВ

Людмила НЕЦЬКА
Галузевий державний архів
Міністерства оборони України:
історія, фонди, документи

147

КНИГОЗБІРНЯ

Віктор КАРПОВ
„Вісті комбатанта” – цінне джере-
ло з дослідження історії розвитку
української військової символіки

153

ІСТОРІЯ

УДК 355.48(477.43-22-89Зеленці), „1792”

Юрій МИЦИК

БИТВА ПІД ЗЕЛЕНЦЯМИ

Розповідається про битву між російськими і польськими військами, що проходила 1792 року на теренах України і у якій російські війська зазнали поразки.

Ключові слова: Зеленці, польські війська, російські війська, битва.

Рассказывается о битве между русскими и польскими войсками, которая проходила в 1792 году на территории Украины и в которой русские войска потерпели поражение.

Ключевые слова: Зеленцы, польские войска, русские войска, битва.

It is told about the battle between the Russian and Polish troops, which took place in 1792 on the territory of Ukraine and in which Russian troops were defeated.

Keywords: Zelentsi, Polish troops, Russian troops, battle.

Є в історії битви і бої відомі всім, а є такі, які навіть незнані спеціалістам. До останніх належить і битва під Зеленцями (нині – село Старокостянтинівського району Хмельницької області), яку замовчували і з політичних міркувань (російські війська зазнали поразки від польських). Проте для нас вона має важливе значення, бо проходила на теренах України...

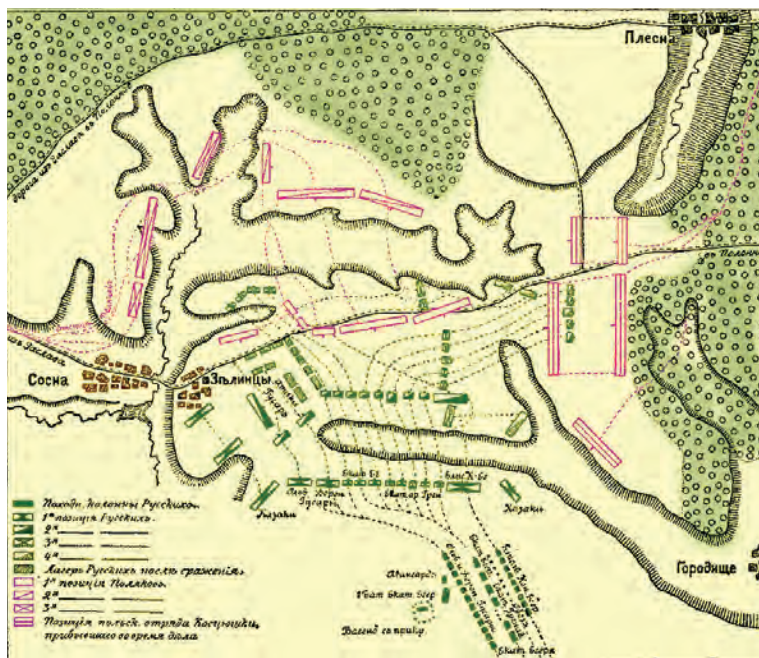
Це було в часи напередодні другого поділу Речі Посполитої, коли польсько-литовська держава стала жертвою агресії трьох імперій (Австрії, Пруссії і Росії). 18 травня 1792 року російський посол у Варшаві вручив королю Станіславу Августу ноту, в якій повідомляв про вступ російських військ на територію Речі Посполитої. Російська армія під командуванням генерала Каховського, поділена на чотири корпуси (I – М. Голенищев-Кутузова, II – Дуніна, III – Дерфельдена, IV – Леванідова), загальною чисельністю 64 000 вояків (втричі більше, ніж у поляків) швидко наступала. Першим з корпусів командував Михаїл Голенищев-Кутузов (майбутній герой Вітчизняної війни 1812 р.). Він форсував Дністер поблизу Могилева-Подільського і швидко рухався на північ, прямуючи до Вінниці¹. Це було несподіванкою для польського командування (командувач князь Юзеф Понятовський), яке сподівалося удару з боку Києва. Слабкі польські війська (до того ж поділені на три частини) відступали в бік Тульчина. Потім Понятовський під тиском переважаючих російських сил відійшов

на Волинь, де знаходилася головна квартира польських військ – Полонне. Невдовзі війська під командуванням Леванідова заволоділи Мирополем і загрожували полякам оточенням Полонного. З огляду на неготовність міста до оборони і швидкий наступ російських військ було вирішено відступати далі на захід, прямуючи на Шепетівку і Острог. Польські війська (в авангарді – князь Понятовський, потім – Вельгорський, в ар'єргарді – Тадеуш Костюшко) вступили в Шепетівку, а відтак рушили на південний захід, де під селом Зеленці на них чекало підкріплення.

Ранком 18 червня 1792 року до Зеленців підтяглися передові частини Кутузова, якими командував генерал Марков, брат фаворита Катерини II. У Маркова було два полки по чотири батальйони піхоти, зокрема, Катеринославський (3200 єгерів), гренадерів (3000 вояків), три полки кінноти. Всього 11 500 вояків і 24 гармати. Вони вирушили з Грицева вночі проти 18 червня і о 4-й ранку дійшли до Зеленців, де знаходився князь Міхал Любомирський зі своїми військами. Згодом до нього підтягнувся з Шепетівки головкомандувач князь Юзеф Понятовський з підкріпленнями², чого Марков аж ніяк не чекав, маючи намір вдарити у фланг польській армії. Почалася артилерійська канонада і сутички кавалеристів. Ближче до полудня росіяни зміцнили вогонь і перейшли в наступ. Поляки стали відступати, однак головкомандувач Понятовський кинув у бій свіжі сили. Тепер уже росіяни відступили. Тим часом інший загін росіян зайняв село Зеленці, вибити їх полякам не вдалося. Тоді власник села, князь Остафій Сангушко, порадив підпалити село, що дало очікуваний результат – росіяни втекли. Вони зробили спробу перехопити ініціативу (Зубов), але безрезультатно, в ході бою навіть втратили прапор. Відтак посилили артилерійський вогонь, а також на Зеленці кинули кавалерію. Розпочалася кульмінаційна фаза сутички. В бій вступила польська кавалерія князя Сангушка, а також бригада Любодовського. Удар був раптовим і потужним! Це вирішило долю битви...

Довго тривав бій кавалерії з кавалерією, врешті росіяни почали панічно тікати. Аби добити суперника, Понятовський наказав генералу Чапському переслідувати його, однак Чапський відмовився виконувати наказ, бо він був начебто не на письмі (насправді Чапський був прихованим прихильником Росії). Спроба росіян атакувати ліве крило польських військ закінчилася невдало. Під потужним артилерійським вогнем вони мушили відступати і тут.

Тепер настала черга поляків перейти в рішучий наступ. Понятовський створив ударну групу зі свіжих сил. Нею командував генерал Вельгорський (полки Мальченвського, Острозької ординації, передньої сторожі князя Юзефа Любомирського, кавалерійська бригада Дзержка). Вельгорський рішуче атакував російську кінноту і змусив її відступати, тільки мужність піхоти врятувала військо Маркова від повного розгрому. Не дочекавшись допомоги Кутузова, останній вирішив відступати з поля битви...

Битва під Зеленцями. 18 червня 1792 р.

До вечора під Зеленцям з'явилася дивізія Костюшка, яка йшла на Заслав. Марков спробував взяти реванш і розпочав артилерійський обстріл. Костюшко відповів тим самим. Дві години тривала канонада. Врешті Костюшко не піддався на зачіпки Маркова і продовжив свій марш на Заслав.

Невдовзі поляки перемогли. До Варшави було послано російський прапор, здобутий у бою. Король тоді написав князю Юзефу: „З часів Яна III (Собеського. – Ю.М.) це перша вступна битва, котру виграли поляки без чиеїсь допомоги”³. Королю також передали список з 16 кандидатів для нагородження найвищою відзнакою Речі Посполитої – орденом *Virtuti Militari* (Військова Мужність), встановленому на зразок хреста австрійської імператриці Марії Терезії. Відзначимо, що цей орден запроваджено в день битви під Зеленцями 18 червня. Серед нагороджених був і герой польського народу Тадеуш Костюшко. Ще 40 нижчих офіцерів і солдатів відзначили медалями. Нагороди вручили 25 червня в Острозі...

Хоча перемога під Зеленцями – славна сторінка в історії польської зброї, але кампанія була програна. Настав другий поділ Польщі...

ПРИМІТКИ

- 1 Derdej P. Zieleńce Mir Dubienka 1792. Warszawa, 2008. – S. 52.
- 2 Wolański A. Wojna polsko-rosyjska 1792 r. Warszawa, 1996. – С. 163.
- 3 Ibid. – S. 177.

УДК 355.313:[325.54(=112.2)+276.2](477.7)„1918/1921”

Олександр БЕЗНОСОВ

ЗА „HEIMATLAND”: ЗБРОЙНІ ФОРМУВАННЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ ТА МЕНОНІТІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1918 –1921 рр.)

Проаналізовано процес з'яви та розвитку збройних формувань німців-колоністів і менонітів Півдня України в роки громадянської війни 1918 – 1921 рр., показано характер і результати їхньої бойової діяльності.

Ключові слова: німці-колоністи, меноніти, загони самооборони, Єгерська стрілецька бригада, особливий німецький батальйон, Сімферопольський кінний дивізіон, перший полк німецьких колоністів.

Проанализирован процесс возникновения и развития вооруженных формирований немцев-колонистов и меннонитов Юга Украины в годы гражданской войны 1918 – 1921 гг., показан характер и результаты их боевой деятельности.

Ключевые слова: немцы-колонисты, меннониты, отряды самообороны, Егерская стрелковая бригада, особый немецкий батальон, Симферопольский конный дивизион, первый полк немецких колонистов.

The processes of emergence and development of military formation of German colonists and Mennonites, from the south of Ukraine, in period of Civil War since 1918 till 1921 year, are shows the character and result of their combat activities.

Keywords: German colonists, Mennonites, detachments of self-defense, a special battalion of Germany, cavalry battalion of Simferopol, the first regiment of Germans colonists.

У бурхливий вир жорстоких подій, який заповнив Україну після більшовицького перевороту в жовтні 1917 року, були втягнуті практично всі соціальні верстви і національні групи, що проживали в той час на її території. В тій чи іншій формі вони взяли участь і в збройній боротьбі, яка тривала аж до кінця 1921 року. Серед них і німецькі колоністи та меноніти¹.

На різних етапах цієї боротьби колоністи створили досить значну кількість збройних формувань, результати бойової діяльності яких мали не тільки місцеве, локальне значення, але й у деяких випадках навіть впливали на перебіг громадянської війни в цілому.

На початку ХХ століття Південь України був одним з основних районів проживання німецьких колоністів і менонітів на території Російської імперії. За даними на 1897 рік, у Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях налічувалося 282 737 осіб німецької національності,

до числа яких входили і 53 469 менонітів. Більшість з них мешкала у сільській місцевості в особливих поселеннях-колоніях. Перед 1917 роком у регіоні було більше тисячі таких населених пунктів.

У деяких районах регіону групи колоній утворювали окремі адміністративно-територіальні одиниці – волості. 1917 року таких волостей налічувалося 34. Окрім колоній німці-колоністи та меноніти проживали в численних хуторах-маєтках, заснованих великими землевласниками з їхнього числа. Ці хутори існували практично в кожному повіті регіону.

На початку ХХ століття німці та меноніти посідали провідні позиції в аграрному секторі економіки Південної України. Зокрема, їм належали на Півдні України 2 022 035 десятин орної землі. Якщо взяти до уваги, що до 1914 року на Півдні України всього було близько 75 тис. колоністських господарств, то відповідно на кожне з них припадало в цей час у середньому 28 – 30 десятин землі. Ця цифра значно перевищувала аналогічний показник для українського селянства. В цей період одне селянське господарство в середньому володіло тільки 8,9 десятин надільної землі. Зокрема, у Катеринославській губернії кожен німець мав втричі більше землі, ніж селянин-українець, що там мешкав. Економічна діяльність колоністів не обмежувалася землеробством, а поширювалася і на інші галузі: сільськогосподарське машинобудування, борошномельну промисловість, виробництво цегли та черепиці тощо.

Отже, німці та меноніти належали до найзаможнішого прошарку сільського населення Півдня України. Їхні багаті на матеріальні ресурси поселення були ласою здобиччю для більшості протиборчих військово-політичних угруповань і величезної кількості кримінальних банд в умовах жорстокої громадянської війни. Саме потреба захистити свої поселення від непроханих „гостей” змусила німців і менонітів взятися за зброю.

Перші військові підрозділи, створені колоністами, – це загони самооборони. Питання про потребу організації останніх в німецьких колоніях вперше порушило австро-німецьке командування ще в травні 1918 року. Усвідомлюючи недостатність своїх сил для ефективного підтримання порядку і безпеки на величезних просторах зайнятої ними території України, воно розраховувало спертися на збройну допомогу близьких їм за мовою і культурою німецьких колоністів. Зі свого боку австро-германці гарантували забезпечення майбутніх формувань зброєю та організацію навчання їхнього особового складу.

Однак спочатку ідею створення самооборони неоднозначно сприйняли в самому колоністському середовищі. Активно її підтримали лише представники великих землевласників і підприємців, переважно з числа потерпілих в період більшовицької анархії на початку 1918 року. Більшість же німців-колоністів відреагували на цю пропозицію досить байдуже. І лише в середині літа 1918 року, коли повстанський рух на

Катеринославщині і в Таврії став загрожувати безпосередньо колоніям, процес формування самооборони, нарешті, активізувався.

Але особливо гостра дискусія з цього питання виникла серед менонітів, оскільки створення самооборони суперечило одному з основних постулатів їхньої віри – релігійному пацифізму. Для вирішення питання про самооборону менонітам довелося наприкінці червня 1918 року навіть скликати спеціальну конференцію. На ній під тиском представників австро-германців та групи прибічників самооборони на чолі з Б. Унру² була прийнята резолюція, що дозволяла вирішити проблему компромісним шляхом: менонітська громада в цілому продовжує дотримуватися непорушності догмату про неозброєність, але кожен меноніт в окремих випадках може особисто приймати рішення про використання зброї для захисту. Отже, ця резолюція дозволила прибрати головний бар'єр для створення самооборони серед менонітів³.

У колонії австро-германці почали здійснювати поставки зброї і боєприпасів. Так, тільки на Одещині 8 липня 1918 року австрійці передали мешканцям колоній Рорбах – 51, Вормс – 34, Зульц – 28 гвинтівок. На ті гвинтівки, що до цього часу були в колоніях Карлсруе (300) і в Катеріненталі (100) оформлено відповідний дозвіл. У серпні 1918 року німецьке командування передало жителям колонії Страсбург 211 гвинтівок, 77 мисливських рушниць, 8 револьверів та 3 000 набоїв для гвинтівки⁴. У багатьох колоніях німецькі і австрійські військовослужбовці організували навчання молодих колоністів військовій справі. У Ландауській волості, приміром, усі чоловіки віком від 18-ти до 30-ти років навчалися двома німецькими загонами, кожен з яких складався з одного офіцера, двох фельдфебелів, семи унтер-офіцерів і п'ятдесяти рядових⁵. Однак такі дії викликали серйозне невдоволення місцевої гетьманської адміністрації, оскільки відразу після свого приходу австро-німецькі війська почали проводити примусове роззброєння українського селянства. Тому відкрите постачання колоністам зброї і часто демонстративне їхнє військово-навчання об'єктивно призводило до посилення антиколоністських настроїв у найширших його верствах. Але, незважаючи на це, до осені 1918 року загоны самооборони були створені в більшості німецьких та менонітських поселень.

Водночас багато представників колоністської громадськості досить добре розуміли, що власних сил колоністам після виходу з України військ Четверного союзу, що вже розпочався, для захисту поселень буде недостатньо. У пошуках виходу з ситуації, що склалася, делегація німецьких колоністів Мелітопольського повіту звернулася з проханням до австро-німецького командування дозволити залишитися в Україні 20 тисячам добровольців з числа військовослужбовців цих армій. Добровольцям було обіцяно солідну грошову винагороду і гаран-

тувалася компенсація за кожного вбитого або померлого солдата у сумі 5 тисяч рублів золотом і за кожного офіцера – 10 тисяч рублів золотом. Австро-німецьке командування погодилося задовольнити це прохання, але за умови згоди на нього керівництва Добровольчої армії, що діяла в цей період переважно на Північному Кавказі. Тому за дорученням делегації німецьких колоністів Мелітопольського повіту, очолюваної лютеранським пастором, колишній депутат Державної Думи В.Е. Фальц-Фейн⁶ провів із Севастополя відповідні телеграфні переговори з білогвардійським командуванням. Але пропозицію колоністів в дуже різкій формі відкинув начальник штабу Добровольчої армії генерал І. П. Романовський. Головною причиною такої реакції були антинімецькі погляди більшості командного складу армії, сформовані ще в період жорстокої світової війни. Білогвардійське командування рішуче засуджувало і вважало неприпустимими будь-які контакти з військовиками Австро-Угорщини та Німеччини. Тому, навіть незважаючи на очевидні вигоди, які можна було отримати у разі залучення великої кількості німецьких і австрійських добровольців для боротьби проти більшовизму, воно категорично відкинуло цю пропозицію. Щобільше, колоністів навіть звинуватили у нелояльності і відсутності патріотизму⁷. У той же час керівництво Червоної армії активно використовувало у боротьбі проти своїх ворогів численні загони іноземних інтернаціоналістів, серед яких була і значна кількість тих самих германців і австрійців, з числа колишніх військовополонених.

Хоча ця угода з австро-німецьким командуванням так і не відбулася, є факти, які свідчать про те, що окремі невеликі групи військовослужбовців цих армій таки залишилися в колоніях Півдня України. Так у колонії Ней-Кроненталь поблизу Кривого Рогу з кінця 1918 року напади різних банд успішно відбивав загін, що складався з 22 колишніх солдатів і одного офіцера німецької армії, які залишилися на Україну після її відходу. Лише витративши боєприпаси, цей загін, ймовірно на самому початку 1919 року, залишив колонію і вирушив до Німеччини⁸. Але в цілому ж колоністи могли розраховувати тільки на власні сили.

Після відходу австро-німецьких військ з України колоністи велику увагу приділяли питанням координації дій окремих загонів самооборони в деяких районах їхнього компактного проживання. У низці волостей, зокрема, були сформовані спеціальні штаби, на чолі яких стали спеціально вибрані військові керівники. Найуспішніше ідея спільного захисту була реалізована у Таврії в районі річки Молочної. Тут для спільної боротьби проти повстанців Махна об'єдналися німці-колоністи Пришиба та меноніти Гальбштадта (Молочанськ) і Гнаденфельда (Богданівка). Загони самооборони цих волостей були зведені в три дружини, що у свою чергу склалися з 20 рот (всього близько 2700 осіб). 13 цих рот сфор-

мували меноніти, а інші 7 – німці. Ротами в більшості своїй командували колишні унтер-офіцери німецької армії: Бішлер, Зонтаг, Мюллер та ін. Ці військовослужбовці, що залишилися жити в колоніях Молочної з особистих мотивів (як правило, одруження з дівчатами-колоністками), стали на захист своєї нової батьківщини. Частину командирів висунули з свого середовища також і самі колоністи. Кожній з дружин була виділена ділянка оборони, створеної на північних кордонах волостей. Протяжність лінії оборони становила близько 50 км.⁹ Загальне керівництво самообороною здійснював штаб, розміщений в к. Пришиб, у якому важливу роль відіграв колишній лейтенант німецької армії Г. фон Гомейер¹⁰.

Такі ж імпровізовані укріплення з'явилися в цей час і на кордонах німецько-шведської Альтшведендорфської, менонітської Ніколайфельдської волостей і навіть навколо окремих дочірніх поселень¹¹.

Проте махновці, пройшовши вогнем і мечем поселення менонітської Шенфельдської волості, до кінця грудня 1919 року впритул наблизилися до Молочної. Починаючи з 25 грудня 1918 року вони проводили постійні, але безуспішні атаки на саму північну німецьку колонію Блюменталь, що займала стратегічне положення в лінії оборони колоністів. Блюменталь став своєрідним колоністським Верденом¹².

На початку січня 1919 року на допомогу колоністам прийшли з Криму кілька нечисленних підрозділів Добровольчої армії. У результаті спільних дій натиск махновців вдалося значно послабити. Однак поступово керівництво військовими операціями в районі Молочної перейшло до прибулих з Криму офіцерів Добровольчої армії. Так ротмістр Д.А. Ковалинський¹³ очолив самооборону пришибців, полковник Малахов¹⁴ взяв на себе керівництво менонітами, а полковник Д.С. Перфільєв¹⁵ став командувати самообороною Молочної в цілому. Ця обставина викликала досить гостру критику деяких представників колоністської громадськості. Вони небезпідставно вважали, що наявність у лавах самооборони білогвардійських офіцерів фактично означає для менонітів порушення нейтралітету під час боротьби між двома основними політичними супротивниками: білими і червоними. А цього вони хотіли уникнути, заявляючи, що їхня вимушена участь у громадянській війні має обмежитися лише захистом від Махна, загони якого вони вважали бандами кримінальних злочинців¹⁶. Але було вже запізно, оскільки між Н. Махном і прибулими з Росії більшовицькими загонами П. Дибенка укладено угоду про військовий союз для боротьби з контрреволюцією.

9 березня 1919 року махновці і більшовики, об'єднавшись, прорвали фронт оборони колоністів на Молочній. Звістка про це одразу ж паралізувала сили їхнього опору. З позицій почалося масове дезертирство. А в Гальбштадті навіть постав комітет, який, діючи під червоним прапором, спробував узяти владу в свої руки, щоб потім передати її

більшовикам. Два командири рот з числа колишніх військовослужбовців німецької армії, пригнічені тим, що трапилося, застрелилися. Одним з них був Зонгар¹⁷, який користувався особливою повагою менонітів¹⁸. Незабаром більшовики і махновці зайняли всю територію Молочанських колоній.

Напередодні катастрофічних подій на Молочній в Криму з санкції Кримського уряду генерала М.А. Сулькевича почалося створення Єгерської стрілецької бригади німців-колоністів. Кримська влада, налякана кривавими репресіями першого періоду більшовизму, гарячково шукала будь-які сили, здатні захистити півострів від нової його навали. Кримські ж татари не виявляли бажання взяти участь в цій боротьбі. Тому, коли до уряду від імені „Союзу кримських німців” з пропозицією створити з місцевих німців військову частину для боротьби з більшовиками звернувся згадуваний вище лейтенант Г. фон Гомейер, воно палко підтримало цю ідею¹⁹.

Безпосередньо практичною організацією частини зайнялися, окрім Г. фон Гомейера, також лейтенант запасу австрійської армії Е. Проше²⁰ і штабс-ротмістр російської армії барон І.М. фон дер Лауніц²¹, а потім і колишній лейтенант-австрієць Павлик. Чисельність бригади мала бути близько 3 000 осіб. Рядові носили стару форму 51-го піхотного Литовського полку Російської імператорської армії: чорні мундири й білі безкозирки, отримані з його складів, що знаходилися в Сімферополі. Офіційно як стройова частина бригада в оперативному відношенні підпорядковувалася Добровольчій армії, а командиром її призначався генерал-майор А.М. Діденко. Але реальна влада в ній була зосереджена в руках Гомейера. З метою поповнити бригади особовим складом він почав проводити таємне вербування в добровольчих частинах з великим відсотком військовослужбовців-німців, зокрема в Кримському кінному полку. Сигналом до їхнього переходу стали відступ частин Добровольчої армії з Північної Таврії і початок евакуації Сімферополя. 29 березня 1919 року майже весь рядовий склад 1-го і 2-го ескадронів Кримського полку на чолі з корнетом М. Бартом²² перейшов до єгерської бригади. Чисельність бригади значно зросла і склала за різними даними від 700 до 900 осіб²³.

Командування бригади заявило, що вона не буде відступати разом з частинами Добровольчої армії на Керченський півострів, а залишиться в Сімферополі для підтримання в ньому порядку до підходу Червоної армії. Слід зазначити, що така позиція відбивала думку більшості представників колоністської громадськості, яка в цей період прагнула уникнути подальшого втягування німців у збройне протистояння між білими і червоними. Керівництво Добровольчої армії спробувало домогтися скасування цього рішення. Її представники в колонії Зібенбрунн (Сім Колодязів) зустрілися з громадським діячем з числа кримських

німців Т. Раппом²⁴, який, однак, лише підтвердив попереднє рішення бригади залишатися нейтральною²⁵.

У момент виходу з міста білих частин караули егерів зайняли телеграф і пошту, а також в'язницю, не давши можливості козакам, що відступали, стратити всіх політичних ув'язнених. Водночас підрозділи егерів забезпечили охорону дороги, якою рухалися з міста білогвардійці, від нападів місцевих більшовиків. При зустрічі з радянськими військами на північ від Сімферополя 11 квітня 1919 року Г. фон Гомейер повідомив червоному командуванню, що бригада визнає радянську владу і стає на її захист. Однак начальник Кримської групи радянських військ П. Дибенко наприкінці квітня наказав розформувати бригаду і віддати під суд її керівників. На початку травня рядовий склад частини змушений був скласти зброю. Із залишків бригади червоні створили німецький стрілецький батальйон РСЧА, який ніс гарнізонну службу в Євпаторії до липня 1919 року, коли після відступу більшовиків з Криму передав владу в місті загону білогвардійців, що прибув туди²⁶.

Свою специфіку мали події в колоніях Одещини. Ще 19 листопада 1918 року тут набули чинності санкціоновані українським представником при командувачі австро-угорським корпусом „Правила організації самооборони в німецьких колоніях”. За цими правилами всі чоловіки-колоністи були зобов'язані нести вартову службу. Загони окремих колоній мушили мати своїх виборних командирів і об'єднуватися у зведені волосні загони на чолі з вибраними поміж собою командирами²⁷. У цей час в Одесі під егідою ЦК „Союзу німецьких колоністів Причорномор'я” був сформований колоністський батальйон самооборони, який очолив виходець з німців-колоністів, командир 1-ї артилерійської бригади армії Української Держави генерал-майор А.-Г. Шель²⁸. Політичним керівником при ньому став член ЦК Ф. Вельфле²⁹. Однак у цілому процес створення колоністських загонів проходив мляво і неорганізовано. Тому, коли в регіоні раптом з'явилися напіванархічні війська отамана Н. Григор'єва, що перейшов на бік більшовиків, колоністська самооборона повіту виявилася нездатною до консолідованого опору.

Належну відсіч прибульцям спробували в березні 1919 року дати лише загони самооборони двох колоній: Рорбаха і Вормса. Проте після недовгого опору колоністів григор'євці прорвали їхню оборону і піддали колонії повному розгрому. Самооборона сусідів не змогла оперативного надати потрібну допомогу. Командування французьких експедиційних військ, що стояли в цей час під Миколаєвом, взагалі відмовилося підтримати колоністів. Це, безперечно, не сприяло зміцненню довіри колоністів до французів та їхніх союзників. Тому, коли командування нечисленної білогвардійської бригади, що контролювала разом з французами владу в Одесі, захотіло поповнити свої частини колоністами ЦК „Союзу німецьких

колоністів Причорномор'я", і передусім Ф. Фельфе, відповів відмовою. Свою позицію колоністи офіційно мотивували небажанням втручатися в боротьбу між червоними і білими. Проте батальйон самооборони, що дислокувався в місті, деякий час ніс вартову службу, але напередодні зайняття Одеси червоними його особовий склад поступово розійшовся по домівках³⁰.

Жорстока політика „воєнного комунізму”, яку почали проводити більшовики в німецьких колоніях відразу після встановлення своєї влади, призвела в кінці липня 1919 року до масового повстання колоністів, головною збройною силою яких стали відроджені загони самооборони. Це стихійне повстання значно дезорганізувало тил оборони більшовицьких військ, що дозволило армії А. Денікіна досить легко опанувати західну частину Херсонської губернії³¹.

Встановлення денікінської влади спочатку вітала основна маса колоністського населення. Йому імпонували гасла білої армії: відновлення права приватної власності, порядку і дисципліни, скликання Установчих зборів тощо. У ряді районів компактного проживання колоністів почалося створення добровольчих частин. З числа таких добровольців, переважно менонітів, в Гальштадті був сформований особливий німецький батальйон. Значну частину рядового і, частково, унтер-офіцерського складу становили меноніти – активні учасники загонів самооборони, інтелігенти та учні комерційних училищ. Вищий командний склад представляли переважно офіцери колишньої російської імператорської армії. З дозволу головнокомандувача генерала А.І. Денікіна батальйону було присвоєно ім'я видатного менонітського діяча XIX століття І.Корніса. Його чисельність не перевищувала 300 осіб. Постачання батальйону продовольством, фуражем і тягловою силою взяли на себе колоністські громади Таврії та Криму³². Ще один батальйон добровольців був створений в Миколаєві з числа колоністів Ландауської волості. Він мав стати 3-м батальйоном 47-го піхотного Українського полку колишньої імператорської армії, що відроджувався в місті. Крім того, колоністи укомплектували окремі підрозділи різних білогвардійських частин. Так, у Сімферопольському офіцерському полку, одному із кращих підрозділів Добровольчої армії, 7-ма рота повністю складалася з німців-добровольців. Ця рота серед кількох інших підрозділів полку загинула в кривавому бою з махновцями під станцією Перегонівка 26 вересня 1919 року³³.

Слід, однак, зазначити, що чисельність таких добровольців, порівняно з основною масою німецького населення, була не дуже значною. Добровольцями, як правило, ставали офіцери – вихідці з колоністів, активні учасники загонів самооборони, яким доводилося побоюватися за свою долю у разі перемоги Червоної армії, сини великих землевласників і підприємців і, нарешті, деяка частина молоді, схильна в силу свого віку

до військових пригод і романтики. Більшість же колоністів служила в білій армії, вступала до неї, як і інше селянське населення регіону, лише у разі мобілізації. Проте один з білих офіцерів-кавалеристів, характеризуючи поведінку таких мобілізованих, зокрема, з колоній Велика і Мала Орловки (Донбас), у своїх мемуарах зазначав, що вони йшли в армію „дуже охоче і показали себе згодом добрими та надійними солдатами, особливо в пішому строю”³⁴.

Але невдовзі, зіткнувшись з непривабливими реаліями політики денікінського режиму, колоністи швидко розчарувалися в білому русі. Розгром білих, що настав восени 1920 року, підштовхнув багатьох німців відмовитися від участі в активній боротьбі проти більшовиків. У крайньому разі вони були готові лише до захисту своїх поселень. З цією метою 19 грудня 1919 року створений Одеський загін самооборони під командуванням полковника Г.В. Жданова³⁵. Командний склад представляли російські офіцери, а рядовий – німці-колоністи. Загальна чисельність батальйону наближалася до 500 осіб. Постачання обмундируванням і оснащенням здійснювали англійська військова місія і „Союз німецьких колоністів Причорномор’я”. Головним завданням загону було підтримання громадського порядку в Одеському повіті, густо населеному німецькими колоністами. На початку січня 1920 він був розквартирований в к. Ландау, Шпейер та Розенфельд. В цей час загін зазнав великих втрат внаслідок дезертирства та епідемії тифу. 23 січня 1920 року після прибуття до Одеси особовий склад батальйону налічував два штаб-офіцери, десять обер-офіцерів, одного лікаря і двадцять солдатів. Він влився до Зведеного загону самооборони і в складі білих військ генерала Ф.Е. Бердова здійснив вздовж Дністра зимовий похід на територію, зайняту Польською армією, де був інтернований до Кракова. У серпні 1920 року залишки загону, прибулі через Югославію до Криму, були розформовані³⁶.

Інша доля спіткала особливий німецький батальйон молочанців. Пізньої осені 1919 року під час загального відступу денікінської армії він у складі двох рот разом з кінним взводом кримських німців, що приєднався до нього, вів відчайдушну боротьбу з махновцями у Північній Таврії. Характеризуючи діяльність цих колоністів, білогвардійський капітан О. Оленін у своєму щоденнику відзначив таке: „Прекрасні солдати, надійні і вірні – вони були жорстокі. Полонених вони не брали, а якщо брали, то до штабу загону не доводили ніколи. Колись багаті сільські господарі, нині щент розорені махновцями, вони їм мстилися свідомо, жорстоко і холодно. Але так само розправлялися з ними махновці”³⁷.

Наприкінці грудня 1919 року батальйон відступив до Криму, де у складі нечисленних військ генерала Я.О. Слащова його бійці взяли активну участь в успішному відбитті всіх спроб Червоної армії увірватися на

територію півострова. Це дало змогу перевезти з Північного Кавказу до Криму залишки розбитих денікінських військ і почати їх реорганізацію в нову армію вже на чолі з генералом П. М. Врангелем. У цей період на авансцені в Криму знову з'являється вже відомий нам лейтенант Г. фон Гомейер, який з санкції Слащова починає створювати Управління по формуванню добровольчих частин з оборони Криму. 7 червня 1920 року воно остаточно було легалізоване наказом генерала П.М. Шатилова під назвою Управління формувань з німців-колоністів. Найближчими Г. фон Гомейєра співробітниками стають Е. Проше і Павлик, а також кримський поміщик П.М. Шнейдер³⁸ та поручник Кольбе³⁹. Основним завданням штабу управління стала мобілізація німців-колоністів у Сімферопольському і Євпаторійському повітах. Мобілізованих відправляли в резерв окремого колоністського батальйону, а також у розпорядження інших фронтових частин. Оскільки більшість колоністів до цього часу вже остаточно розчарувалася в перспективах білого руху і під будь-якими приводами ухилялася од військової служби, проти них співробітники Гомейєра застосовували репресії. Так, зокрема, колонії раптом оточували озброєні люди, зганяли чоловіче населення у віці від 18 до 40 років і під загрозою розстрілу з кулемета направляли до Сімферополя, де містився штаб Гомейєра. У господарствах колоністів, які все ж таки змогли сховатися від цієї „мобілізації”, конфіскували робочих коней. Такі методи викликали обурення серед більшості німців-колоністів. Кілька делегацій з колоній, які звернулися до „Союзу кримських німців”, вимагали припинити протиправну діяльність Гомейєра і його співробітників. З цим проханням правління Союзу 11 лютого 1920 року звернулося до Таврійського губернатора, який віддав розпорядження провести з цього питання слідство⁴⁰. Хоча повідомлені Союзом факти і були підтверджені, однак на організаторах „мобілізацій” це жодним чином не позначилося. Щобільше, вони і далі створювали нові колоністські формування.

Першим таким підрозділом став Сімферопольський кінний дивізіон. Його ядро становив кінно-партизанський загін П.М. Шнейдера, створений ним ще у червні 1919 року в Криму з числа добровольців. Спочатку загін налічував 30 осіб, переважно заможних німецьких колоністів і невеликої кількості кримських татар. Кожен доброволець, вступаючи до загону, неодмінно приводив із собою коня і по змозі приносив зброю. Грошове постачання загону здійснювалося шляхом пожертвувань великих землевласників з розрахунку 5 рублів за десятину землі. До осені 1919 року чисельність особового складу підрозділу збільшилася до 60 осіб. Головним завданням загону була боротьба з проявами більшовизму серед населення Криму. Білогвардійське командування надало П.М. Шнейдерові необмежені повноваження і права, аж

до смертної кари винних. При загоні був створений військово-польовий суд у складі П.М. Шнейдера, колишнього командира Текінського кінного полку полковника Н.П. фон Кюгельгена⁴¹, його ад'ютанта корнета Гінтеля, поручника Трофименка та корнета Левицького. У серпні й грудні 1919 року загін здійснив каральні експедиції до села Сабли Сімферопольського повіту, на початку 1920 – до сіл Миколаївка, Покровка і Тавель Сімферопольського повіту, Біюк-Онлар Перекопського повіту, Кучук-Узень Ялтинського повіту, м. Карасубазар і низки інших населених пунктів Криму. Внаслідок цих експедицій розстріляно і повішено велику кількість людей, звинувачених у більшовизмі, а багато тих, хто співчував радянській владі, зазнали покарання різками. Деякі солдати загону також виконували смертні вироки, винесені різними судовими органами білої армії. Так, зокрема, вони розстріляли членів Мусульманського бюро при Кримському обласному комітеті РКП (б), а навесні 1920 року повісили 8 більшовиків у Сімферополі. Багато часу загін приділяв боротьбі з „червоно-зеленими”, що діяли в горах Криму. Його військовими операціями керував полковник Н.П. фон Кюгельген, який з січня 1920 року став фактичним командиром загону. Одного із солдатів (К. Арчинського), який відзначився в цих боях, нагороджено Георгіївським хрестом 4-го ступеня. Загін складався з чотирьох взводів і кулеметної команди. Першим взводом командував А. Нусс, третім – Х. Бехтольд, четвертим – А. Верновський. Рядовий склад загону був одягнений у звичайну польову форму російської армії, але з погонами жовтого кольору. Головним убором слугувала біла папаха⁴².

До червня 1920 року чисельність загону збільшилася до 100 чоловік, і він був реорганізований у Сімферопольський кінний дивізіон. Коней для нього поставили німецькі колонії Нейзац, Розенталь та Фріденталь. 12 червня того року командиром дивізіону призначений полковник Горський⁴³.

Протягом літа 1920 року в місцях компактного проживання колоністів в Криму і Північній Таврії розгорнулася активна вербувальна робота з метою залучити добровольців до першого полку німецьких колоністів, створюваного на базі особливого батальйону. Так, наприклад, в газеті „Volkfreund” (видавалася в Гальштатті) 29 серпня 1920 року було опубліковано відозву, підписану групою офіцерів врангелівської армії, вихідців з менонітського середовища, що закликала менонітів вступати до частини, яка формувалася. Однак вони в умовах остаточного краху білого руху, що наближався, не поспішали стати до лав полку. Тому подальше комплектування частини особовим складом здійснювалося виключно мобілізованими⁴⁴.

Хоча наприкінці серпня 1920 року офіційно повідомлено про існування полку, проте насправді це був лише батальйон з командою кінних

розвідників і кулеметною командою. Одна з рот полку повністю складалася з менонітів. Молодшими офіцерами в ній були підпоручники Х. Дюк, П. Вібе, Г. Дік, кавалер Георгіївського хреста та ін. Господарчу частину полку очолив великий підприємець Г. Шредер. Полковим капеланом від менонітів став Я. Янцен.

Попри невелику чисельність колоністських формувань більшовицька розвідка в своїй доповіді, оцінюючи морально-бойові якості врангелівських військ у Криму, поставила їх в один ряд з такими стійкими білогвардійськими частинами, як марківці, корніловці та дроздовці. Колоністів навіть назвали „найнадійнішим ядром армії”⁴⁵.

З осені 1920 року полк і дивізіон включилися в бої з частинами Червоної армії в Таврії. Станом на 1 жовтня 1920 року дивізіон налічував 125 шабель, а полк мав 400 багнетів, 60 шабель та 7 кулеметів. Полк діяв у складі 13-ї піхотної дивізії і з 26 жовтня брав участь у жорстоких оборонних боях на Каховському напрямку. Разом з ним у цьому ж районі, але в складі 34-ї піхотної дивізії, бився Сімферопольський кінний дивізіон. Однак сили були нерівними. Перша Кінна армія під командуванням С. Будьонного прорвала оборону білогвардійців. Перший колоністський полк зазнав втрат і значну частину його полонила червона кавалерія. Його залишки чисельністю близько 100 осіб змогли дістатися Криму, звідки евакуювалися до Туреччини, а потім розпоршилися по європейських країнах або ж перебралися до США. Сімферопольський дивізіон встиг відступити на півострів, де, однак, незабаром розпався. Деякі його бійці розійшлися по своїх колоніях, а частина особового складу, включаючи всіх офіцерів, евакуювалася до Туреччини⁴⁶.

Вихід у листопаді 1920 року врангелівських військ з Криму, здавалося б, поставив крапку у тривалій громадянській війні. Однак частина найбільш непримиренних до радянської влади колоністів ще продовжувала боротьбу проти неї. Так, за даними Надзвичайної комісії, в Одеському повіті діяв повстанський загін Артура Шока. У Тираспольському повіті з більшовиками боровся загін під командуванням Геберле. Аналогічна група повстанців діяла на території Страсбурзької волості. Та, як свідчать документи, повстанці не мали підтримки широких мас населення. Більшість колоністів, незважаючи на внутрішнє неприйняття політики більшовиків, вже не вірила у можливість повалення їхньої влади. Одеській НК врешті-решт вдалося поступово ліквідувати значну кількість цих загонів. Останнім був знищений загін А. Шока. Це трапилося у серпні 1921 року, коли чекісти заарештували більшість його учасників, сім з яких були розстріляні, решта ж опинилася в концтаборах⁴⁷. На цьому трагічному епізоді остаточно завершилася участь українських німців у збройній боротьбі в період громадянської війни 1918 – 1921 років.

ПРИМІТКИ

- 1 Безносів А.І. Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселений Юга Украины в начале XX в. / А.І.Безносів // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. – Днепропетровск, 2000. – С. 117–121.
- 2 Унру Бенямін Генріхович (17.09. 1881, Філіпстал, Крим – 05. 1959, Карлсруе, ФРН) – менонітський громадський діяч. З сім'ї церковного старійшини громади братських менонітів. Викладач в менонітських навчальних закладах. Після Лютневої революції 1917 р. брав участь у роботі установчого з'їзду „Союзу російських громадян німецької національності”, виступив на ньому за приєднання менонітів до цієї організації. У громадянську війну 1917–1922 рр. був одним з головних ініціаторів створення загонів самооборони в менонітських колоніях Таврії. Намагався започаткувати політичне об'єднання менонітських громад. У 1919 р. обраний керівником менонітського центрального комітету Півдня Росії. У 1920 р. виїхав з Росії у складі особливої комісії, створеної для вивчення питань можливої еміграції російських менонітів до Америки. 1922 р. оселився разом із сім'єю в Карлсруе. Працював над питаннями розвитку і зміцнення міжнародного співробітництва менонітів, голова 1-го Всесвітнього менонітського конгресу в Базелі (1925). У 1920–1930-ті рр. брав участь у зборі коштів для менонітів, які мешкали в СРСР. Автор робіт і статей, присвячених дослідженню теології, історії менонітів, російської революції, а також різним аспектам внутрішньої політики СРСР. Почесний доктор теологічного факультету Гейдельберзького університету (1937). Після Другої світової війни один з організаторів Земляцтва німців з Росії, з 1957 р. його почесний член.
- 3 Beznosov, A. Der Kampf ums Überleben: Selbstschutz der Deutschen und Mennoniten in der Ukraine / A. Beznosov // Von der Autonomiegründung zur Verbannung und Entrechtung. Die Jahre 1918 und 1941 bis 1948 in der Geschichte der Deutschen in Russland. Sonderband der Reihe "Heimabucher der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e. V.". Hrsg.: Alfred Eisfeld. – Stuttgart, 2008. – S. 90.
- 4 Безносів А.І. Колонистское население и вооруженная борьба на Юге Украины (конец 1918 – осень 1920 гг.) / А. И. Безносів // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск, 2005. – С. 74.
- 5 Там само.
- 6 Фальц-Фейн Володимир Едуардович (1877–1946) – громадський діяч. З родини найбільших землевласників Півдня Росії, засновник заповідника „Асканія-Нова”. Закінчив Новоросійський університет. Агроном. Був гласним повітового та губерньського земського зібрань, обирався почесним мировим суддею, був депутатом III Державної Думи від Таврійської губернії, представляючи партію „Союз 17 жовтня”.
- 7 Лаптев Ю. Н. Немцы и меннониты Юга Украины в гражданской войне (1918–1920 гг.) / Ю. Н. Лаптев // Вопросы германской истории: сб. науч. ст. – Днепропетровск, 2000. – С. 250–251.
- 8 Безносів А.І. Колонистское население и вооруженная борьба на Юге Украины (конец 1918 – осень 1920 гг.). – С. 76.
- 9 Beznosov, A. Der Kampf ums Überleben: Selbstschutz der Deutschen und Mennoniten in der Ukraine. – S. 92.

- 10 Гомейер фон Гейнц (Homeyer von Heinz Rudolf Emil Eugen) (7 квітня 1895, м. Штеттін – 5 січня 1966, м. Лауфена-Пегніце) – організатор і керівник самооборони німців-колоністів у Криму і Північній Таврії. З померанських дворян. Учасник Першої світової війни, лейтенант німецької армії. З початку 1919 р. мешкав у Криму і на Молочній. Був членом штабу місцевої самооборони. За пропозицією „Союзу німців-колоністів Криму” у березні 1919 сформував егерську бригаду колоністів. Після поразки білих в Північній Таврії відмовився відступати з ними з Криму, заявивши про нейтралітет бригади. На початку 1920 р. створив штаб „Формування добровольчих частин з оборони Криму”, який займався створенням колоністських військових частин для білої армії. Наприкінці 1920 р. повернувся до Німеччини.
- 11 Hedman J. Gammalsvenskby. The true story of the Swedish settlement in the Ukraine. – Stockholm, 2000, – P. 25–26; Безносів А. И. Николайпольские меннонитские поселения в годы гражданской войны (1918–1920) / А.И.Безносів // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск, 2002. – С. 100–101.
- 12 Безносів А.И. К вопросу об участии немецких колонистов и меннонитов в гражданской войне на Юге Украины (1917–1921) / А. И. Безносів // Вопросы германской истории. Немцы в Украине: материалы украинско-германской научной конференции, 26–29 сентября 1995 г., Днепропетровск / отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск, 1996. – С. 116.
- 13 Ковалинський Дмитро Олексійович (?– 19.10. 1920, с. Різдяне Таврійської губернії) – полковник. Закінчив Миколаївське кавалерійське училище (1910). Наприкінці 1917 р. ротмістр лейб-гвардії Уланського Його Величності полку. У Добровольчій армії та ЗСПР; з жовтня 1918 р. в Запасному кавалерійському полку, січень 1919 р. – начальник самооборони німців-колоністів Пришибського району та командир Зведено-гвардійського дивізіону, відтак командир дивізіону лейб-гвардії Уланського Його Величності полку в Запасному кавалерійському полку з весни 1919 р., у травні 1919 р. – командир Зведено-гвардійського кавалерійського дивізіону, з 14 грудня 1919 р. – командир 2-го Зведено-гвардійського кавалерійського полку, з весни 1920 – командир 7-го кавалерійського полку, з 10 (14) жовтня 1920 р. – командир Гвардійського кавалерійського полку. Нагороджений орденом Св. Миколая Чудотворця. Полковник (до грудня 1918 р.). Убитий в бою.
- 14 Малахов (?) – полковник. Ймовірно, офіцер російської гвардійської кавалерії.
- 15 Перфільєв Дмитро Сергійович (1888–?) – полковник. Закінчив Пажеський корпус (1908). Брав участь у Першій світовій війні. Полковник лейб-гвардії Кінної артилерії. Георгіївський кавалер. Служив у ЗСПР. З 11 жовтня 1919 – командир дивізіону лейб-гвардії Кінної артилерії 5-го кавалерійського корпусу. Був евакуйований у січні – березні 1920 р. з Новоросійська. На травень 1920 р. перебував у Югославії. Служив у Російській Армії до евакуації Криму. Евакуйований на судні „Великий князь Олександр Михайлович”. В еміграції проживав у Константинополі. У 1921 р. – член Морського клубу. У 1932–1938 рр. перебував у Шанхаї (Китай).
- 16 Безносів А.И. Колонистское население и вооруженная борьба на Юге Украины (конец 1918 – осень 1920 гг.). – С. 78.

- 17 Зоннтаг (? – 9.03.1919, к. Гальштадт Таврійської губернії) – колишній фельдфебель 152-го піхотного Саксонського полку, командир роти колоністської самооборони на Молочній.
- 18 Шидловский С.И. Записки белого офицера. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 17.
- 19 Безносос А. Стрелковая егерская бригада / А. Безносос // Немцы России: Энциклопедия: т. 3: П-Я / Редкол.: О. Кубицкая (пред. редкол.) и др. – Москва, 2006. – С.483.
- 20 Проше Ервін (?) – один з організаторів створення колоністських добровільних формувань в Криму у 1919–1920 рр. Підданий Австро-Угорщини, лейтенант запасу її армії, тривалий час мешкав у Криму.
- 21 Лауниц барон фон дер Шмідт, князь Комнін-Палеолог Ігор Миколайович (7.05.1895, м. Санкт-Петербург –?) – штабс-ротмістр. Син генерал-лейтенанта. Учасник Першої світової війни. Член Костянтинівського ордена Св. Георгія. З листопада 1917 р. по січень 1918 р. – начальник контррозвідки штабу Кримських військ. У квітні-травні 1918 р. – командир Мусульманського батальйону УНР. З 25 червня 1918 р. – офіцер для особливих доручень при прем'єр-міністрові М.А. Сулькевичі. Один з організаторів і командирів Єгерської бригади німецьких колоністів. У 1920 р. емігрував до Константинополя, відтак переїхав до Франкфурта, де вступив в контакт з єзуїтами і перейшов у католицизм. У грудні 1923 р. прибув до Рима на запрошення Східного інституту. Проте в 1924 р. був висланий з Італії за підозрою у зв'язках з ОДПУ. Потім працював у Ризі управлячим будинком.
- 22 Барт Михайло (? , Таврійська губернія –?) – корнет. У березні 1919 р. – молодший офіцер, прикомандирований до Кримського кінного полку. 29 березня 1919 р. очолив перехід 250 рядових-німців зі складу полку в Єгерську бригаду німців-колоністів, в якій отримав командну посаду. У листопаді 1920 р. був евакуйований з Криму до Константинополя на судні „Решид-паша”.
- 23 Безносос А. Стрелковая егерская бригада. – С. 483.
- 24 Рапп Томас Г. (?) – Міністр землеробства, майна і постачання в Кримському крайовому уряді М.А. Сулькевича, великий землевласник Феодосійського повіту Таврійської губернії.
- 25 Лаптев Ю. Н. Немцы и меннониты Юга Украины в гражданской войне (1918–1920 гг.). – С. 252.
- 26 Безносос А. Стрелковая егерская бригада. – С.483.
- 27 Айсфельд А., Безносос А. Самообороны отряды // Немцы России: энциклопедия: т. 3: П-Я / Редкол.: О. Кубицкая (пред. редкол.) и др. – Москва, 2006. – С. 373.
- 28 Шелль Густав-Адольф Якович (25.03.1862, м. Одеса – 07.02.1920, м. Одеса) – генерал-майор, керівник загонів німецької колоністської самооборони Одеського району у роки громадянської війни. Народився у родині німецького колоніста к. Люстдорф. Лютеранин. Закінчив Одеське реальне училище та Михайлівське артилерійське училище (1883). Після закінчення училища отримав призначення до 14-ї артилерійської бригади. У 1887 р. отримав чин поручника, у 1894 р. – штабс-капітана, у 1898 р. – капітана. У 1892 р. був нагороджений орденом Св. Станіслава III ступеня, у 1896 р. – Св. Анни III ступеня, в 1900 р. – Св. Станіслава II ступеня. У 1900–1901 рр. брав участь у придушенні боксерського повстання у Китаї. У 1902 р. нагороджений орденом Св.

- Анни II ступеня, в 1905 р. отримав орден Володимира IV ступеня та чин підполковника. З 1905 по 1907 рр. командував 3-ю батареєю 35-ї артилерійської бригади, з 1907 р. – 3-ю батареєю 15-ї артилерійської бригади. Брав участь у російсько-японській та Першій світовій війнах. 1918 р. у чині генерал-майора призначений командиром 1-ї армійської артилерійської бригади армії гетьмана П. Скоропадського. Із кінця 1918 р. був військовим керівником німецької колоністської самооборони Одеського району. У серпні 1919 р. очолив військовий штаб антирадянського повстання колоністів, що охопило всю територію Одеського, частину Тираспольського та Херсонського повітів. Після його поразки переховувався в Одесі та деяких приміських німецьких колоніях. У вересні 1919 р. очолив штаб загонів німецької самооборони Одеського повіту. Створив кілька добровольчих формувань колоністів для армії генерала А.І. Денікіна. На початку лютого 1920 р. убитий невідомими особами у центрі м. Одеси. (За іншими даними, евакуйований на судні „Ріо-Пардо” з Одеси до Салонік (Греція), звідки згодом перебрався до Югославії).
- 29 Вельфле Ф. (? – після лютого 1925, м. Одеса) – німецький громадський діяч. У 1918–1920 рр. член ЦК „Союзу німецьких колоністів Причорномор'я”. Політичний керівник Одеського загону самооборони наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. На початку 20-х рр. – один із засновників і член правління „Німецького культурного союзу”, що діяв в Одеській губернії. У квітні 1924 р. заарештований ДПУ. Звинувачений у проведенні антирадянської пропаганди на сторінках щотижневика „Vereinsbote” під час денікінського правління. На судово-
- му процесі 15 лютого 1925 р, засуджений до 5 років концтабору, але був звільнений з-під варті за амністією. Незабаром знову заарештований і деякий час утримувався у в'язниці. Звільнений за день до смерті.
- 30 Безносос А.И. Колонистское население и вооруженная борьба на Юге Украины (конец 1918 – осень 1920 гг.). – С. 81.
- 31 Див.: Коган С. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 рік) / С.Коган, Н. Межберг // Літопис революції. – 1929. – № 2.– С. 138 – 156; 1930. – №2. – С. 1–27; Шкляев И. Н. К оценке мятежа в немецких колониях Южного Поднестровья / И. Н. Шкляев // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья: Тезисы докладов и сообщений научно-практ. историко-краевед. конференции. – Ч. I: История. – Белгород-Днестровский, 1990. – С. 32–33; Він же. Мятеж / И. Н. Шкляев // Аккерманские древности. – Вып. 1. – Белгород-Днестровский, 1997. – С. 204–208; Безносос А. И. Колонистское восстание 1919 г. / А. И. Безносос // Материалы к энциклопедии „Немцы России”. – Вып. 7: Немцы Украины: Пилотный сборник. – Москва, 2002. – С. 105–107.
- 32 Beznosov, A. Zur Frage der Beteiligung der deutschen Kolonisten und der Mennoniten am Bürgerkrieg im Süden der Ukraine / A. Beznosov // Deutsche in Russland und in der Sowjetunion 1914-1941 / Hrg.: Eisfeld, V. Herd und B. Meissner. – Berlin: LIT Verlag, 2007. – S. 152.
- 33 Безносос А.И. Колонистское население и вооруженная борьба на Юге Украины (конец 1918 – осень 1920 гг.). – С. 87.
- 34 Куторга Г. Черниговские гусары в Гражданскую войну / Г. Куторга // Возрожденные полки Русской армии в белой на юге России / Сост., науч. ред., предисл. и коммент. д. и. н. С. В. Волкова. – Москва, 2002. – С.163.

- 35 Жданов Гаврііл Васильович (?– 1945) – генерал-майор. Із міщан. Учасник 1-го Кубанського походу. У ЗСПР в Марковській дивізії. Восени 1919 р. – начальник державної варті Одеського повіту. Полковник. З 14 грудня 1919 р. – начальник Одеського загону самооборони. Генерал-майор. В еміграції. Служив у Російському Корпусі (Югославія). Вбитий у 1945 р.
- 36 Айсфельд А., Безносос А. Самооборони отряды. – С. 373–374.
- 37 Оленин А.А. 1-я школьная батарея. Записки капитана Добровольческой армии (1920–1921 гг.) // Звезда. – 2002. – № 4. – С. 191.
- 38 Шнейдер Петро Миколайович (бл.1878 – ?) – вільнонайманий, організатор військових формувань із числа кримських німців. Католицького віросповідання. Великий землевласник Булганакської волості Сімферопольського повіту. У 1917 р. був обраний членом Сімферопольського громадського комітету, а у травні цього ж року – гласним Таврійського губернського земства. У червні 1919 р. за підтримки інших великих землевласників створив із числа німецьких колоністів і татар кінно-партизанський загін для боротьби з більшовизмом у Криму. На початку 1920 р. був членом „Управління формувань добровольчих частин з оборони Криму”. У листопаді 1920 р. виїхав до Константинополя. Проживаючи в Туреччині в 1922 р., здійснив невдалу спробу організувати висадку антибільшовицького загону на південному березі Криму. У грудні 1925 р. за рішенням Головного Суду Кримської АСРР серед інших заочно засуджений до розстрілу із конфіскацією майна.
- 39 Кольбе (?) – поручник, співробітник „Управління формувань добровольчих частин з оборони Криму” (1920), військовий комендант к. Спат.
- 40 Государственный архив Автономной Республики Крым (ГААРК). – Р-2235. – Оп. 1. – Д. 510. – Л. 3 об., 5–5 об., 6, 7–7об.
- 41 Кюгельген фон Микола Павлович (1873 – ?) – полковник. Офіцер гвардійської кавалерії. Учасник Першої світової війни. Полковник 10-го гусарського Інгерманладського полку та командир Текінського кінного полку. 9 березня 1915 р. нагороджений Георгіївською зброєю. Служив у Добровольчій армії та ЗСПР: у грудні 1918 р. перебував у дивізіоні Кримського кінного полку, з січня до весни 1920 р. був командиром кінно-партизанського загону в Криму. У Російській армії до 12 червня 1920 р. командував Сімферопольським кінним дивізіоном.
- 42 Безносос А. Симферопольский конный дивизион // Немцы России: энциклопедия: т.3: П-Я / Редкол.: О. Кубицкая (пред. редкол.) и др.– Москва, 2004. – С. 442.
- 43 Там само.
- 44 Безносос А. Полк немецких колонистов // Немцы России: энциклопедия: т.3: П-Я / Редкол.: О. Кубицкая (пред. редкол.) и др. – Москва, 2004. – С. 117.
- 45 Доклад оперативной части Особого отдела Кавказского фронта о состоянии Русской армии генерала П.Н. Врангеля // Русская военная эмиграция 20–40-х годов: Документы и материалы. – Москва, 1998. – Т.1: Так начиналось изгнание. 1920–1922 гг.: В 2-х книгах. – Кн. 1. – С. 107.
- 46 Безносос А. Полк немецких колонистов. – С. 117; Безносос А. Симферопольский конный дивизион. – С. 442.
- 47 Безносос А. И. К вопросу об участии немецких колонистов и меннонитов в гражданской войне на Юге Украины (1917–1921). – С.123–124.

УДК 355.469(477.83),1939”

Андрій КОЗИЦЬКИЙ

АВІАЦІЯ У БОЯХ ЗА ЛЬВІВ У ВЕРЕСНІ 1939 РОКУ

Стаття присвячена використанню авіації під час боїв за Львів у вересні 1939 року.

Ключові слова: Львів, авіація, Друга світова війна.

Статья посвящена использованию авиации во время боев за Львов в сентябре 1939 года.

Ключевые слова: Львов, авиация, Вторая мировая война.

Article is devoted to the use of aircraft during the battles for Lviv in September 1939.

Keywords: Lviv, aviation, World War II.

Участь військово-повітряних сил в німецько-польській війні вересня 1939 року належить до порівняно добре вивчених аспектів військової історії. Упродовж повоєнного періоду польські дослідники підготували на цю тему цілу низку праць. Друком з'явилися історії окремих авіаційних підрозділів, важливі джерельні публікації, синтетичні нариси, присвячені бойовим діям у певних регіонах. Серед робіт такого плану насамперед варто відзначити праці Єжи Павляка¹, Єжи Цинка², Анджея Гласса³ та інших. Ряд предметних і фахових робіт на цю тему опублікував дослідник із Ряшева Анджей Олейко⁴. Бойове застосування німецьких військово-повітряних сил у німецько-польській війні 1939 року детально розглянув у своїй двотомній монографії молодий німецький дослідник Маріус Еммерлінг⁵.

Однак, в українській історіографії згадана тематика поки що залишається маловідомою. Окремі відомості про події повітряної війни вересня 1939 року у небі Західної України український читач може отримати лише з праць Леоніда Кукурудзи⁶.

Від травня 1925 року у Львові базувався 6-й авіаційний полк Війська Польського. Станом на літо 1939 до складу полку входили три дивізіони: винищувальний в складі 161-ї та 162-ї ескадрилій; лінійний в складі 64-ї та 65-ї ескадрилій; дивізіон спостереження (розвідувальний) в складі 63-ї та 66-ї ескадрилій. На озброєнні винищувального дивізіону перебували 12 винищувачів ПЗЛ П-11 та 10 винищувачів ПЗЛ-7. Лінійний дивізіон

був укомплектований 20 літаками ПЗЛ П-23 „Карась”, а дивізіон спостереження сімома машинами РВД-14 „Чапля” та сімома Р-ХІІІ „Люблин”. Загалом у полку було 56 літаків⁷. Розміщений у Львові 6-й авіаційний полк підпорядковувався 1-й Авіаційній групі у Варшаві.

Оскільки у Львові було летовище цивільної авіації, а крім того місто стало значним центром розвитку спортивної авіації, тут зосереджувалася певна кількість цивільних літаків, які, згідно із мобілізаційними планами, у разі війни мали бути передані військовим частинам.

У ході реорганізації польської військової авіації напередодні Другої світової війни зі складу 6-го авіаційного полку була виділена частина служб, на основі яких після оголошення мобілізації 23–25 серпня 1939 року створено авіаційну Базу Львів (№ 6). До Базу увійшли ремонтні майстерні, склади пального та запасних частин, інтендантство, частини ППО, медслужба і т. ін. База мала обслуговувати авіаційні підрозділи, які діятимуть на її території. Територія відповідальності Базу Львів збігалася із територією VI-го військового корпусу. Восени 1939 року тут мало початися спорудження великих складів паливно-мастильних матеріалів. Ще одні такі склади від літа 1939 року будували ближче до Львова, поблизу м. Дрогобича, однак вони належала до району Базу Островець (у місті Островець Свентокшиські – тепер адміністративний центр Свентокшиського воеводства, Польща)⁸.

Противітряну оборону військових об’єктів, розташованих у Львові, а також самого міста забезпечував 6-й дивізіон протиповітряної артилерії. На озброєнні цього підрозділу перебували зенітні гармати калібром 40 мм, які випускали у Польщі за ліцензією шведської фірми „Бофорс”. Згідно зі штатом, батарея гармат вз. 36 калібру 40 мм складалася з трьох взводів по дві гармати. Гармати були несамохідними, залежно від обставин їх могли перебазовувати зі швидкістю 20–30 км/год. Норматив розгортання у бойову позицію батареї таких гармат становив 3 хвилини⁹.

У другій половині серпня 1939 року зі зростанням напруги у німецько-польських стосунках стало відчутним наближення ймовірного збройного конфлікту. Керівництво цивільною владою Львова 26 серпня 1939 року звернулося до мешканців міста із закликом взяти участь у копанні протибомбових укриттів. Упродовж кількох днів у Львові було їх викопано велику кількість. Найбільше локалізувалося в околицях Галицького ринку, головної пошти, парку напроти головного корпусу Львівського університету¹⁰.

Відповідно до польського мобілізаційного плану, 23 серпня 1939 року розташований у Львові 6-й авіаційний полк був переведений у стан воєнної готовності. Винищувальний і розвідувальний дивізіони включені до складу авіації армії „Лудзь” (Łódź). Лінійний дивізіон передано у підпорядкування Бомбовій бригаді, штаб якої містився у

Кракові. Транспортні колони із наземним майном винищувального і розвідувального дивізіонів 26 серпня виїхали з міста. У наступні дні зі Львова почали перебазуватися й бойові машини авіаційного полку. Останні літаки 6-го авіаційного полку залишили львівське летовище 31 серпня¹¹. За день до розв'язання війни, 31 серпня, у Львові було оголошено стан підвищеної готовності сил ППО, після чого зенітні артилерійські і кулеметні підрозділи зайняли вогневі позиції¹².

Друга світова війна почалася для Львова 1 вересня 1939 року – уранці з львівського летовища Скнулів вилетіли 9 літаків 56-ї розвідувальної ескадрильї армії „Карпати” (Каграту), яка напередодні прибула повітряним шляхом до міста. База Львів передала цій ескадрильї два реквізовані тренувально-спортивні літаки РВД-8¹³. Ескадрилья тримала курс на летовище в селі Мровля (тепер Жешівського повіту Підкарпатського воєводства).

Близько 11.00 того дня німецька авіація здійснила перший бомбовий наліт на місто. У цьому авіанальоті взяли участь 30 літаків „Гейнкель” He-111 П-1 зі складу другої групи 4-ї бомбардувальної ескадрильї (II./KG.4) 4-го повітряного флоту. Групою командував підполковник Ердманн. На бомбардування Львова німецькі літаки прямували з летовища міста Оелс (тепер м. Олесніца Дольношльонського воєводства Польщі) у Силезії. Траса польоту була прокладена великою дугою на південь таким чином, що бомбардувальники увійшли у повітряний простір Польщі з боку Північної Словаччини.

Реквізовані польським військом спортивні літаки у пошкодженому німецькими бомбами ангарі львівського летовища Скнулів. Фото вересня 1939 р.

Перший бомбовий удар по Львову був скерований на летовище Скнилів, а також головний міський вокзал. Внаслідок цього авіаудару загинуло 33 особи, однак матеріальні втрати були невеликими. Ані летовище, ані залізничний вокзал не припинили своєї діяльності. На летовищі Скнилів німецькі бомби пошкодили ангари та кілька старих спортивних і тренувальних літаків. Польській протиповітряній обороні не вдалося збити жодної з німецьких машин.

У наступні дні німецька авіація кілька разів бомбила залізничну колію між Львовом і Краковом, особливо сильними були нальоти 3–4 вересня, проте головні цілі авіаударів лежали порівняно далеко від Львова¹⁴. Чергового авіаудару по Львову німецькі пілоти завдали 5 вересня. Того самого дня бомбардування зазнали залізничні вокзали та станційні споруди на лінії сполучення Львів–Перемишль, а також Львів–Стрий та Львів–Самбір.

Потужного повітряного удару по львівському летовищу Скнилів німці завдали 7 вересня. Тоді летовище бомбили 26 бомбардувальників „Гейнкель” He-111 з першої групи 55-ї бомбардувальної ескадрильї (I./KG. 55). Наліт прикривали 8 винищувачів „Мессершмітт” Me110 зі складу першої групи 76-ї ескадрильї важких винищувачів (I./ZG. 76)¹⁵. Того самого дня бомбардувальники „Дорнье” Do-17 зі складу третьої групи 2-ї ескадрильї пікіруючих бомбардувальників (III./StG. 2) атакували військові цілі у Стрию та Дрогобичі.

Зважаючи на те, що упродовж першого тижня війни у складі армії „Краків” не було жодного винищувального авіапідрозділу, німецькі літаки, які здійснювали нальоти на Львів, майже не мали протидії. По них стріляла лише розташована у Львові протиповітряна артилерія. 7 вересня польське командування прийняло рішення об’єднати авіаційні підрозділи армії „Краків” та „Карпати”¹⁶. 10 вересня до Львова повітрям перебазовано чотири літаки ПЗЛ П-23Б „Карась” зі складу 31-ї розвідувальної ескадрильї. Приземляючись на летовищі Скнилів, злітна смуга якого не була відремонтована після німецького бомбардування, зазнали аварій три із чотирьох машин. Літаки поламали шасі, потрапивши у вирви від бомб, ніхто із екіпажів не постраждав. Однак, через відсутність належних фахівців та спеціальної техніки відремонтувати ці легко пошкоджені машини так й не вдалося¹⁷.

Починаючи від 9 вересня для супроводу німецьких бомбардувальників, що діяли в околицях Львова, почали здійснювати вильоти винищувачі ВПС Словаччини, яка спільно із Третім Райхом вчинила агресію проти Польщі. Перша спільна операція німецьких і словацьких повітряних сил відбулася на південь від Львова у районі Самбір–Хирів–Нижанковичі. Під час цієї операції словацькі винищувачі „Авіа” Б.534 прикривали наліт німецьких бомбардувальників „Юнкерс” Ю-87 Б-1 „Штука”.

Німецький солдат розглядає розбитий польський літак ПЗЛ П-23Б „Карась”, який під час посадки на львівському летовищі Скнулів потрапив колесами у вирву від авіабомби. Фото вересня 1939 р.

Тим часом німецькі війська упритул наблизилися до Львова. Німецька ударна група, що пробилася на 70 км углиб території, контрольованої поляками, складалася з чотирьох рот альпійських стрільців, роти саперів, двох рот протитанкової артилерії, протитанкового артилерійського дивізіону та двох взводів зенітних гармат калібром 20 мм. 12 вересня близько 14.30 передові частини німецьких військ зі складу 1-ї альпійської дивізії з'явилися на західній околиці міста. Військами, які перші вийшли до Львова, командував полковник Фердинанд Шернер. Наблизившись до Львова, німці розпочали битву за місто. У перший день боїв близько п'ятої години пополудні вони зуміли навіть прорватися на околицю міста, досягнувши костелу св. Єльжбети (тепер церква св. Єлизавети та Ольги) на вул. Городоцькій. Надзвичайними зусиллями, скерувавши у бій навіть поліційні підрозділи, до 19.00 години польська сторона зуміла ліквідувати цей прорив. Відтак почалася позиційна боротьба.

Того-таки 12 вересня польські війська змушені були залишити розташоване на західній околиці міста військове летовище Скнулів, а на ньому – кілька виведених з ладу польських літаків¹⁸. За попередні дні летовище зазнало семи бомбардувань (1, 2, 5, 7, 9, 11 та 12 вересня), його злітна смуга була серйозно пошкоджена вирвами від авіабомб, більшу частину яких так і не засипали.

*Пошкоджені польські літаки РВД-8 на львівському летовищі Скнилів.
Фото вересня 1939 р.*

Тоді, коли із заходу до Львова підійшли німецькі війська, озброєна група українських націоналістів чисельністю 15 осіб під командуванням братів Івасиків захопила польське польове летовище в с. Оброшино на північний захід від Львова. Українці заволоділи 8 літаками, 2 кулеметами і 70 гвинтівками, а також взяли полонених, яких, щоправда, одразу ж відпустили¹⁹. Оскільки повстанці не мали змоги використати захоплені літаки, їх, імовірно, залишили на місці, забравши лише трофейну стрілецьку зброю.

Починаючи із першого дня наземних боїв за Львів, німецька авіація здійснювала тактичні удари по позиціях польської оборони у місті. Вже 12 вересня вчинено кілька таких нальотів. Польська сторона активно протидіяла силами ППО. На той момент протиповітряна оборона Львова була зміцнена частинами, переведеними до міста внаслідок німецького наступу. Зокрема, до Львова прибули два взводи зенітних гармат калібру 40 мм із Жешова (тепер адміністративний центр Підкарпатського воєводства Польщі), один взвод таких самих гармат із Кросна (тепер повітове місто Підкарпатського воєводства, Польща) і рота важких зенітних кулеметів із Перемишля (тепер повітове місто Підкарпатського воєводства, Польща)²⁰. Загалом, на озброєнні польських зенітників у ході наземних боїв за Львів було 6 зенітних гармат калібром 75 мм, 10 зенітних гармат калібру 40 мм, а також 14 важких зенітних кулеметів. Згодом у місті навіть з'явився надлишок засобів ППО. Оскільки до Львова і далі прибували зенітні підрозділи, частину із них відправили до Золочева, де мали концентруватися польські резерви. Щоправда, у Львові з часом почав відчуватися брак набоїв до зенітних гармат. Станом на 15 вересня у місті їх лишилося тільки 2000²¹.

15 вересня польський підрозділ, що пробився на допомогу Львову з боку Перемишля, захопив у Мужилівцях (тепер село Яворівського району Львівської області) низку трофеїв, серед яких була батарея німецьких зенітних гармат. Однак поляки не стали їх забирати із собою, а лише облили бензином і підпалили²². Німецький підрозділ, який був розбитий у Мужилівцях, встиг викликати авіапідтримку. Щойно польські сили залишили місце бою й вирушили у напрямку Львова, як на село здійснила авіаналіт група бомбардувальників „Дорньє” До-17.

Бажаючи піднести бойовий дух оборонців Львова і мешканців міста, львівська преса писала про те, що в ході відбиття німецьких авіанальотів було збито кілька німецьких бомбардувальників²³. Насправді польським зенітникам вдалося лише пошкодити кілька машин супротивника. Зокрема, 8 вересня розбився при посадці на аеродромі у словацькому селі Вінне (тепер район Михалівці Кошицького краю, Словаччина) німецький бомбардувальник „Дорньє” До-17, уражений зенітним вогнем під час нальоту на Львів. Наступного дня, 9 вересня, на летовищі Ішла

біля Пряшева розбився при посадці словацький винищувач „Авіа” Б.534, також підбитий над Львовом. При аварії цього літака загинув його пілот Віліам Яловяр²⁴.

Пополудні 14 вересня німецькі літаки знову бомбардували Львів, бомбового удару зазнала також станція Красне за 40 км на схід від міста. Через сильні руйнування на станції було ускладнено вивантаження військових вантажів, які туди прибували. Повітряними ударами 14 вересня німецькій авіації вдалося на певний час перервати залізничне сполучення Львова у північно-східному, східному та південному напрямках.

15 вересня внаслідок німецького бомбардування вийшов з ладу водотяг у Добростаях, через що у Львові забракло води, а отже не стало змоги гасити пожежі, які виникали через артобстріли та бомбардування із повітря. Винищувачі із німецької першої групи 77-ї винищувальної ескадрильї (I./JG.77) виконували у районі Львова польоти на вільне полювання, однак польських машин у повітрі не зустріли. У самому місті 15 вересня німецькі бомби пошкодили українську греко-католицьку церкву Св. Духа, що стояла поряд із будинком головної пошти.

Німецька ударна група, яка зав'язала бої за Львів, дуже відірвалася од своїх головних сил. 14 вересня німецьке командування почало постачати її, скидаючи вантажі із транспортних літаків у спеціальних контейнерах на парашутах. Першого дня такі вантажі доправляли 9 літаків „Юнкерс” Ю-52. У контейнерах містилися боєприпаси, харчі й цигарки. Німецькі і польські позиції були надто близько одні від одних, тому німецьким пілотам не завжди вдавалося скинути вантажі у розташування власних сил. Виконуючи це завдання, німецькі пілоти знижувалися до висоти 300 м, однак частина парашутів усе ж потрапила у розташування польської 10-ї бригади кавалерії під командуванням підполковника Станіслава Мачка. Командир бригади правильно оцінив ситуацію, вважаючи, що скидання боєприпасів та харчів німецьким військам із повітря свідчить про їхнє скрутне становище із постачанням, тому здійснив нічну атаку на німецькі позиції у районі Грибович (тепер села Великі та Малі Грибовичі Жовківського району Львівської області). Захоплені в ході цієї атаки німецькі полонені підтвердили, що солдати ударної групи Ф. Шернера голодують і їм бракує амуніції.

Постачання німецьких сил повітряним шляхом тривало і в наступні дні. 16 вересня на південь від Львова у районі Сихова опустився на парашуті вантажний контейнер із німецького транспортного літака. Контейнер упав на нейтральній смузі, першими до нього встигли поляки. Німецькі військові спробували відбити вантаж. У результаті бою з польського боку було семеро поранених, проте вантаж вони зуміли привезти до Львова²⁵.

Загалом під час боїв за Львів німецьким силам, які діяли у районі міста, було скинуто з повітря 60 тисяч пайків їжі та 180 тисяч набоїв.

Крім того, на польове летовище, розташоване на північ від Рави-Руської, транспортними літаками „Юнкерс” Ю-52 німці постачали паливо у бочках. 18 вересня у районі Шкло (тепер селище міського типу Яворівського району Львівської області) розбився транспортний літак „Юнкерс” Ю-52.

Незважаючи на те, що вже 12 вересня головне летовище Львова захопили німці, в його околицях і далі діяли польські пілоти.

Певний час в околицях Львова діяли польські пілоти авіаційного взводу Варшавської танково-моторизованої бригади²⁶, створеного вже після початку війни на основі особового складу і техніки Центру авіаційного вишколу в Денбліні (тепер місто у Люблінському воєводстві Польщі). Його командиром став капітан Юліан Лаговський. Авіаційний взвод обслуговували два літаки – спочатку застарілі машини „Потез” XXVB2, які 6 вересня замінили на легкі бомбардувальники ПЗЛ П-23А „Карась”²⁷. Після того, як 13–14 вересня армія „Люблін” почала відступати у загальному напрямку на Львів, авіаційний підрозділ Варшавської танково-моторизованої бригади отримав спеціальне завдання – доставити до Львова лист генерала Тадеуша Піскора, в якому командувач армії „Люблін” просив командування VI-го Воєнного округу вислати в район Замостя (тепер місто Люблінського воєводства Польщі) конвой з вантажем 40 тонн пального для танків та автомобілів Варшавської танково-моторизованої бригади. Зважаючи на виняткову вагу завдання, для його виконання вислано одразу обидва літаки авіаційного взводу бригади. Виліт здійснено з польового летовища поблизу маєтку Радлін біля Хлодля. На шляху до Львова один із екіпажів у складі капітана Юліана Лаговського та поручника Антонія Фоельнагеля виявив у районі Рави-Руської велику німецьку моторизовану колону, що рухалася в напрямку на Немирів (тепер селище міського типу Яворівського району Львівської області), а також німецьке польове летовище на північ від Рави-Руської (тепер місто Жовківського району Львівської області).

Долетівши до Львова, обидва польські екіпажі спробували здійснити посадку на аеродромі Скнилів, не маючи інформації про те, що летовище вже зайняли німці. При спробі посадки польські машини обстріляли німці. Пілотам довелося летіти далі, обминаючи міську забудову Львова з північного боку. У районі залізничного двірця „Підзамче” польські літаки вдруге зазнали обстрілу із землі, цього разу по них стріляли польські військові. Не знаючи ситуації в місті, й припустивши, що Львів вже могли зайняти німці, польські льотчики вирішили здійснити посадку в селі Пікуловичах (тепер Пустомитівського району Львівської області), за 20 км на схід від Львова. Звідти на позиченому велосипеді поручник А. Фоельнагель відвіз листа до командувача оборони Львова генерала Владислава Лянґнера. Незважаючи на те, що прохання було вчасно передане адресатові, пального зі Львова не надійшло²⁸. Генерал В. Лянґнер

послався на те, що сухопутні шляхи на Замость з Львова вже перерізали німецькі війська.

Оскільки в обох літаках Авіаційного взводу Варшавської бригади майже не залишалося пального, а у Львові знайти авіаційний бензин не вдалося, Ю. Лаговський вирішив вилетіти далі на схід у район Радехова (тепер районний центр Львівської області), де сподівався застати ескадрилью під командуванням капітана Яна Чорного. У ній польські пілоти мали намір поповнити запаси пального. Уранці 15 вересня обидва „Карасі” бригади попрямували до Радехова. Однак, на розташованому на південний схід від Радехова провізочному летовищі льотчики не застали жодного підрозділу. Там було лише кілька літаків РВД-8, які пильнували офіцер і польські солдати. Пального у Радехові не виявилось, і польські пілоти злили залишки палива з обох бомбардувальників „Карась” у баки одного РВД-8 і на ньому вилетіли на пошуки штабу армії „Люблін” (екіпаж у складі Ю. Лаговського та А. Фоельнагеля). Віднайшовши штаб, Ю. Лаговський і А. Фоельнагель знову отримали наказ летіти до Львова, де передати В. Лянґнерові категоричну вимогу доставити пальне в район Рави-Руської. Крім цього, пілоти мали привезти назад якомога більше військових топографічних карт, бо підрозділи армії „Люблін” зовсім їх не мали. На шляху до Львова польським пілотам довелося здійснити вимушену посадку поблизу м. Угнева (тепер Сокальського району Львівської області). Аби поповнити запаси палива у баках літака, місцеві поляки злили бензин із приватного автомобіля і дали кільканадцять літрів спирту. На цій бензиново-спиртовій суміші РВД-8 долетів 17 вересня до Львова, де здійснив посадку на території кінного манежу, розташованого в казарменому комплексі 14-го полку Язловецьких уланів на вул. Личаківській.

Хоча наказ про постачання палива був категоричний, командувач оборони Львова знову відмовився передати бензин, він надав лише велику кількість карт. Повертаючись до штабу армії „Люблін” запланували наступного дня, 18 вересня, пробуючи злетіти з території кінного манежу при сильному боковому вітрі, Ю. Лаговський і А. Фоельнагель розбили літака, та самі не постраждали. Знайшовши у місті вантажівку і бочку бензину, польські пілоти виїхали в район Радехова, де заправили ще одного залишеного там РВД-8, на якому вилетіли до Угорщини. Того самого дня польські пілоти зуміли здійснити посадку в Мукачевому на Закарпатті. Вилетіти на Закарпаття, яке на той час перебувало у складі Угорщини, польські пілоти вирішили після того, як отримали повідомлення про вступ на територію Західної України підрозділів Червоної армії.

Під час боїв на підступах до Львова та на околицях міста польська сторона активно використовувала літаки авіаційних взводів зв'язку – допоміжних підрозділів наземних сил. Станом на 15 березня 1939 року

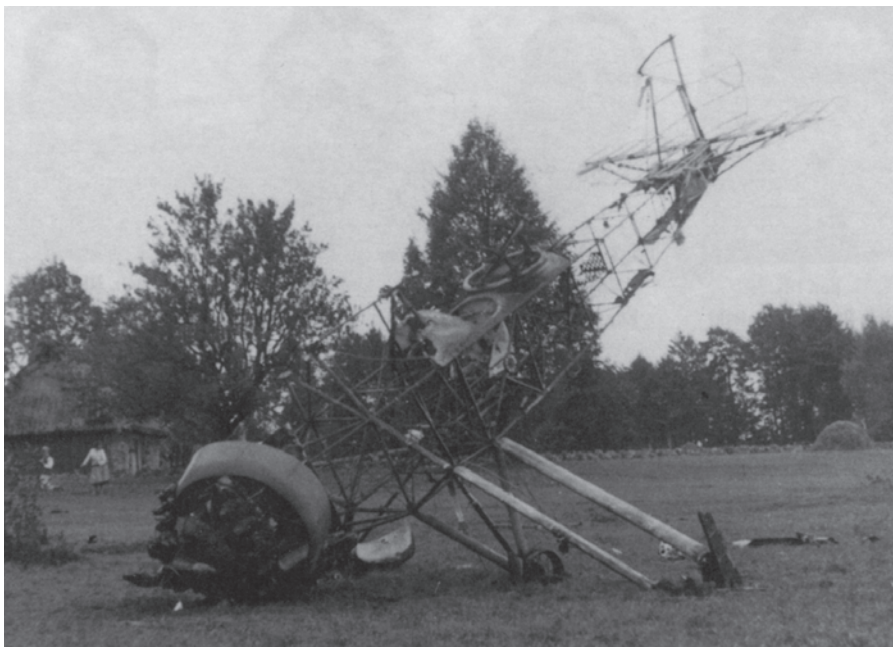
у Війську Польському було 12 таких авіаційних взводів²⁹. Пілоти цих підрозділів виконували не тільки зв'язкові польоти, але й розвідувальні завдання. У районі Львова упродовж 9–14 вересня діяли авіаційні взводи № 3 і № 11, які належали сухопутним силам армії „Краків”.

Авіаційний взвод № 3 перебазувався на Львівщину із Медики (тепер село Перемиського повіту Підкарпатського воєводства) 9 вересня³⁰. Попервах він розмістився у Яворові (тепер районний центр Львівської області), на захід від Львова. На той момент у підрозділі залишався тільки один літак „Люблін” Р-ХІІІ, тимчасово командував взводом поручник Готфрид Турнау. 11 вересня у Львові польські пілоти отримали два літаки РВД-8, а 13 вересня у Кам'янці Струмиловій (тепер м. Кам'янка Бузька Львівської області), – ще два цього самого типу, які, очевидно, належали якомусь цивільному аероклубові і повітряним шляхом були евакуйовані до Галичини. 12 вересня авіаційний взвод № 3 базувався у Кам'янці Струмиловій, 13–14 вересня – у Золочеві на Львівщині. Перебуваючи в околицях Львова, польські пілоти виконували зв'язкові польоти в район Яворова, Замостя і т. ін. Через аварію під час посадки у Золочеві 14 вересня розбився літак РВД-8, пілот капрал Шумилевич загинув. Згодом авіаційний взвод № 3 був перебазований до Тернополя³¹.

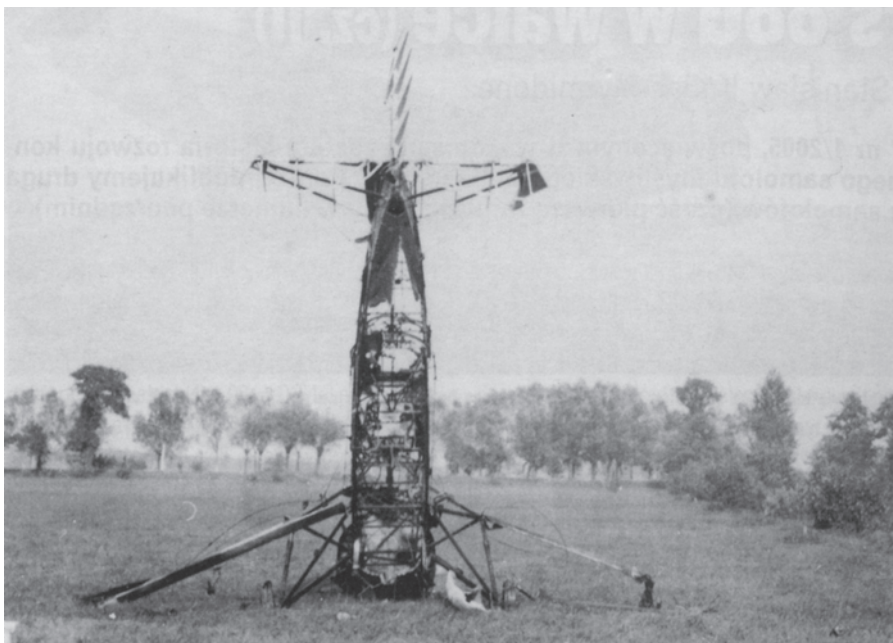
Авіаційний взвод зв'язку № 11 виконував польоти з летовищ у Білці Шляхетській та Золочеві.

Розвідувальні польоти в район Львова виконували польські льотчики 26-ї розвідувальної ескадрильї, яка перебувала на летовищі поблизу Загвоздця (Загвіздя). 17 вересня два таких польоти здійснили літаки Р-ХІІІД (командири – поручник-спостерігач Станіслав Круль і поручник-спостерігач Ян Пражмовський). Під час першого було виявлено німецьке польове летовище і велике скупчення військової техніки. Ян Пражмовський, який пілотував машину у другому польоті, зробив спробу приземлитися на летовищі Скнилів у Львові, але потрапив під сильний обстріл. Коли його літак з'явився над Скниловом, по ньому відкрили вогонь і з німецьких, і з польських позицій. Розібравшись у ситуації, пілот відмовився од наміру здійснити посадку й скинув інформацію про виявлені німецькі позиції у вимпелі³². Ще один екіпаж польської 63-ї розвідувальної ескадрильї на літаку РВД-14 „Чапля” 17 вересня вилітав на розвідку позицій польських сил, які з півночі пробивалися на допомогу Львову. Екіпаж встановив контакт з цими підрозділами, однак на зворотному шляху до свого летовища в околицях шосе Броди–Золочів польські пілоти зустрілися з двома німецькими бомбардувальниками „Дорньє” До-17, бортові стрільці яких зуміли збити польську машину³³.

15 вересня бойові вильоти в район Львова виконували польські пілоти-винищувачі, що базувалися поблизу Бережан (тепер районний центр Тернопільської області). Серед них був підпоручник Станіслав

Польський літак „Люблін” Р-ХІІІ, спалений на землі в околицях Яворова коло Львова

Скальський, пілот 4-го Торунського авіаційного полку³⁴. На захід від Львова польські пілоти штурмували німецьку колону. С. Скальський так описав цей бій: „Пролетівши Львів, ми знизилися. Ми мали завдання розвідати всі дороги, що вели на Львів... Унизу з'явилася довга кавалерійська колона на марші. Подібність їх кавалерійських мундирів до наших авіаційних була настільки вражаючою, що у перший момент я подумав, що це наші. Але шоломи! Німці моментально розсипалися й поховалися, використовуючи усілякі складки місцевості та сусідні кущі. Наші кулемети вже стріляли по найбільших скупченнях ... Німці швидко організували оборону. Почався поєдинок між їх позиціями кулеметів та нами. Гнізда оборони протрималися недовго”³⁵.

Від 17 вересня німецька авіація інтенсивно бомбила польські сили групи військ під командуванням генерала Казимеж Соснковського, які через ліси в околицях Яворова проривалися із заходу на допомогу Львову³⁶. Повітряні удари були скоординовані з діями частин 1-ї альпійської дивізії, яка наступала на поляків з боку Городка, а також частинами 7-ї піхотної дивізії, що діяла з боку Яворова. Опівдні 17 вересня пілот винищувача зі складу 113-ї винищувальної ескадрильї Бригади переслідування (Brygada Pościgowej) Ієронім Дудвал доставив генералові К. Соснковському наказ головнокомандувача усіх збройних сил Польщі маршала Едварда Ридз-Сміглого відходити у напрямку до кордону з Румунією, де мала бути створена нова оборонна позиція. Оскільки наказ був датований ще 13 вересня, генерал вирішив його не виконувати, вважаючи, що він дуже спізнився, а загальна ситуація тим часом змінилася. Передавши К. Соснковському спізнлий наказ, І. Дудвал піднявся у повітря, і вже через кілька хвилин після зльоту збив у околицях Янова (тепер селище міського типу Івано-Франкове Яворівського району Львівської області) німецький літак-розвідник „Геншель” Гш-126³⁷, що став останньою повітряною перемогою польських пілотів над німцями у війні вересня 1939 року.

Починаючи з 17 вересня 1939 року, коли о 05.00 східний кордон Польської держави перетнула Червона армія, у повітряному просторі Галичини з'явилася радянська військова авіація. З перших годин операції радянські літаки почали здійснювали польоти углиб контрольованої поляками території. Бажаючи уникнути можливих помилок, за три години до перетину кордону радянська сторона передала німцям прохання про те, аби німецькі літаки не залітали східніше лінії Білосток–Брест–Львів³⁸.

Незважаючи на домовленість, зустрічі у повітрі усе ж траплялися. Близько полудня 17 вересня в околицях Львова вперше зіткнулися у повітрі німецькі і радянські літаки. Виконуючи патрульний політ із завданням вільного полювання в районі на захід від Львова (Перемишль–

Рава-Руська–Львів), ключ німецьких винищувачів „Мессершмітт” Me-109E зі складу I./JG.77 зустрів у повітрі групу радянських винищувачів „Полікарпов” I-16. Політ відбувався з 10.00 до 13.05³⁹. Радянські пілоти, які порушили лінію домовленої із німцями зони діяльності, німецьких винищувачів, швидше за все, не помітили.

Згідно із радянською інформацією, 18 вересня на схід від Львова, в околицях Золочева, стався повітряний бій між двома польськими винищувачами і дев'ятьма радянськими бомбардувальниками СБ-2. Польські пілоти провели дві атаки (одну на зустрічних курсах, другу – ззаду згори), після чого відлетіли у напрямку Львова. Пошкоджень радянські бомбардувальники не зазнали⁴⁰. Історія цього повітряного бою є досить таємничою, оскільки на той час, коли відбулася сутичка, польських винищувачів у Львові чи його околицях вже не було. Не виключено, що радянські винищувачі атакувала лише одна польська машина, яку пілотував майор Мечислав Мюмлер, що служив у 3-му Познанському винищувальному дивізіоні. Саме 18 вересня він вилетів на винищувачі із Ковеля (тепер районний центр Волинської області) до Львова, але побачивши, що летовище Скнилів вже зайняли німці, вирішив прямувати до Румунії⁴¹. Тримаючи курс зі Львова на схід, він міг натрапити у околицях Золочева на радянські бомбардувальники, які й атакував.

Ще того самого дня радянська сторона рапортувала, що в околицях Львова було помічено 8 польських винищувачів, летовище Скнилів покинуте, зате на старому летовищі Левандівка стоять польські винищувачі. Появу групи радянських літаків над Львовом 18 вересня зафіксувала протиповітряна оборона міста. Однак, оскільки не було наказу трактувати радянські літаки як ворожі, вогню по них ППО Львова не відкривала⁴².

Уночі 19 вересня з боку Винник до Львова підійшли перші радянські наземні підрозділи. Однак повністю кільце облоги довкола міста ще не замкнулося. Уранці 19 вересня через Кам'янку Струмилову і Дубляни до Львова прибули три польські ешелони з військовим майном та зброєю, яку евакуювали з Радома, Денбліна та Стараховіц. Ці потяги привезли разом з іншим чотири зенітні гармати калібру 40 мм, а також стрілецьке озброєння і боєприпаси, яких з лишком могло вистачити на те, аби озброїти цілу дивізію⁴³.

На відміну від радянських машин, німецькі літаки польська ППО і далі трактувала як ворожі. 20 вересня сили ППО у Львові вели інтенсивний вогонь по німецьких літаках, що з'являлися над містом. Згідно із рапортом командира 1-го взводу 1-ї зенітної батареї підпоручника Болеслава Щенсного-Левицького, його батарея збила того дня два німецьких літаки-розвідники⁴⁴.

Німецькі і радянські війська у районі Львова досягли домовленості про те, що німці відступлять на захід, як тільки польські сили у місті при-

пинять опір. Уранці 22 вересня 1939 року у Винниках генерал В. Лянґнер підписав із представниками радянського командування порозуміння про здачу міста. Згідно із підписаним протоколом, польські військові мали залишити у Львові всю свою зброю, за що їм гарантували право відійти організованими колонами до румунського кордону. Опівдні 22 вересня 1939 року підрозділи Червоної армії вступили до Львова. Радянська сторона брутально порушила умови домовленості. Хоча поляки склали зброю й не чинили опору, офіцерів і генералів було заарештовано й відправлено до таборів, а згодом знищено⁴⁵.

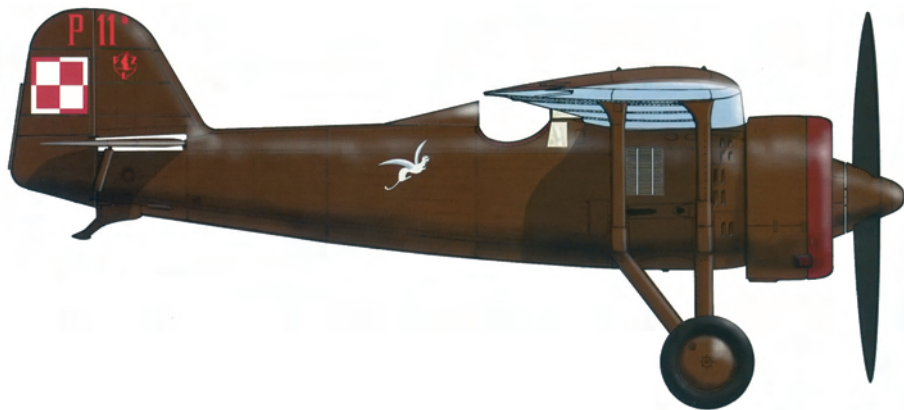
У районі Львова радянська сторона захопила як трофеї кілька польських літаків. Зокрема, на летовищі Скнулів до червоноармійців потрапили чотири пошкоджені літаки ПЗЛ П-23Б „Карась”. Певний час вони перебували в руках німців, однак ті не виявили інтересу до їх евакуації. Три із цих машин належали до 55-ї окремої ескадрильї легких бомбардувальників зі складу 5-го авіаційного полку та 31-ї розвідувальної ескадрильї з Познаня. У 1940 році захоплений у Львові бомбардувальник „Карась” виставляли у Києві разом із іншими трофеями, які здобула Червона армія на Західній Україні⁴⁶.

Крім цього, на Скнулові був захоплений прототип польського пасажирського літака ПЗЛ-44 „Віхер”, а у Вишеньці (тепер село не існує, його територія входить до складу Яворівського військового полігону) під Львовом – пошкоджений пасажирський літак американського виробництва „Локід” Л-10А „Електра”. Згодом обидві машини використовували в СРСР, станом на 1 липня 1940 року вони входили до складу ескадрильї особливого призначення Головного управління цивільного повітряного флоту⁴⁷.

Реально оцінюючи ситуацію і передбачаючи початок збройного конфлікту, польське командування у Львові зуміло уникнути значних втрат бойового авіаційного складу на землі в перший день війни. Унаслідок бомбардування львівського летовища Скнулів 1 вересня 1939 року були знищені чи пошкоджені лише навчальні і спортивні літаки. Жодна із військових машин, які входили до складу 6-го авіаційного полку, що базувався у Львові, не постраждала. На момент початку бойових дій ці літаки переправили на інші ділянки фронту.

У наступні дні протиповітряна оборона Львова діяла в складних умовах, зокрема, була відсутня система попереднього оповіщення. Пункти попереднього оповіщення, які мали діяти за 60–120 км від міста, не вдалося створити з об’єктивних причин, оскільки вже від 12 вересня німецькі війська підійшли до міста й розгорнули бої на його околицях. Зважаючи на відсутність у Львові та його околицях польських винищувачів, німецька бомбардувальна авіація, яка атакувала місто, практично не зустрічала протидії з повітря. Суттєвою проблемою для

***Польський винищувач ПЗЛ-11а із розпізнавальними знаками 162-ї ескадрильї
6-го авіаційного полку Війська Польського, що базувався у Львові***

польських сил стала втрата вже у перший день боїв за Львів головного військового летовища міста – Скнилів.

Німецька авіація зуміла домогтися цілковитого панування у повітрі в районі Львова. Головними цілями німецьких авіанальотів спочатку було військове летовище Скнилів, а згодом – головний залізничний вокзал. Німецькі авіанальоти на лінії залізничного сполучення у районі Львова серйозно ускладнили і сповільнили темпи концентрації польських військ. Водночас, німцям не вдалося повністю паралізувати рух на львівському залізничному вузлі. Кілька бойових вильотів у район Львова у вересні 1939 року здійснили словацькі військові летуни, які мали завдання прикривати німецькі бомбардувальники.

Зі стратегічного погляду дії німецької авіації у районі Львова слід визнати успішними. Повітряні удари не дали змоги сконцентрувати тут польські сили, а також завадили ефективній взаємодії між різними підрозділами, які відступали у східному напрямку.

Польська авіація в околицях Львова здійснювала головно польоти, спрямовані на забезпечення зв'язку між командуванням оборони міста і командирами великих військових з'єднань. Також було виконано низку розвідувальних польотів. Польські пілоти виконали крім того одне незвичне завдання, – повітряним шляхом перевезли 13 вересня 1939 року з-під Львова в околиці Перемишля штаб генерала дивізії К. Соснковського. Цю місію виконали пілоти 56-ї розвідувальної ескадрильї на машинах Р-ХІІІД „Люблін”. Зустрічі у повітрі польських і німецьких машин у районі Львова були лише випадковими. Єдина польська повітряна перемога, якої досягнув 17 вересня 1939 року польський пілот-винищувач І. Дудвал, була водночас і останньою перемогою польських пілотів у німецько-польській війні 1939 року.

ПРИМІТКИ

- 1 Pawlak J. Polskie eskadry w Wojnie Obronnej 1939. – Warszawa, 1991.
- 2 Cynk J. Siły lotnicze Polski i Niemiec 1939. – Warszawa, 1989; Cynk J. Polskie lotnictwo myśliwskie w boju Wrześniowym. – Warszawa, 2000.
- 3 Glass A. Wrześniowe straty 1939. – Warszawa, 2001.
- 4 Olejko A. Działania lotnicze w pasie Karpackim w latach 1914–1947. – Rzeszów, 2005; Olejko A. Pluton Lotniczy Warszawskiej Brygady Pancerno-Motorowej we wrześniu 1939 r. // Lotnictwo. (Warszawa). – 2010. – № 1. – S. 86–92.
- 5 Emmerling M. Luftwaffe nad Polską 1939. Cz. 1. Jagdflieger. – Gdynia, 2002; Emmerling M. Luftwaffe nad Polską 1939. Cz. 2. Kampfflieger. . – Gdynia, 2005.
- 6 Кукурудза Л. Війна в небі Західної України у вересневій кампанії 1939 р. // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч. 2 (9). С. 66–81; Кукурудза Л. Воздушная война над Западной Украиной. Сентябрь 1939 г. // Авиация и время. – 2004. – № 6. – С. 29 – 33.
- 7 Włodarkiewicz W. Lwów 1939. – Warszawa, 2003. – S. 19.
- 8 Cynk J. Polskie Lotnictwo wojskowe w okresie międzywojennym. Część III. Koniec gen. Rayskiego oraz spóźnione próby poprawy gotowości bojowej lotnictwa i nowy plan jego rozbudowy zgodny ze strategią obronną // Lotnictwo. – 2004. – № 9. – S. 49.
- 9 Pawłowski T. Gra wojenna lotnictwa i obrony przeciwlotniczej kraju 1937 // Lotnictwo. – 2008. – № 6. – S. 84.
- 10 Енциклопедія Львова. Т. 2. / Під ред. А. Козицького. – Львів, 2008. – С. 155.
- 11 Wróblewski J. Armia „Łódź”. – Warszawa, 1975. – S. 48.
- 12 Wróblewski W. Obrona powietrzna stolic 1914–1945. – Warszawa, 2000. – S. 52.
- 13 Pawlak J. Samotne zalogi. Warszawa, 1992. – S. 303.
- 14 Olejko A. Działania lotnicze w pasie Karpackim ... S. 177.
- 15 Emmerling M. Luftwaffe nad Polską 1939. Cz. 1. – Gdynia, 2002. – S. 108.
- 16 Włodarkiewicz W. – Lwów, 1939. – S. 45.
- 17 Olejko A. Działania lotnicze w pasie Karpackim ... S. 204.
- 18 Німці не виявляли зацікавлення стосовно залишених на лєтовищі машин. 20 вересня 1939 р. на короткий час лєтовище Скнилів повернулося в польські руки, його захопили дві „Сілезькі” роти Національної оборони, які у складі групи генерала К. Соснковського проривалися на допомогу Львову із заходу. Поляки взяли 15 полонених, з якими, не чіпаючи літаків, що все ще стояли на лєтовищі, відійшли до Львова.
- 19 Руккас А. Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С. 387.
- 20 Włodarkiewicz W. Lwów 1939. – S. 69. У ході боїв за місто зенітні кулемети використовували також для наземних боїв. До прикладу, 14 вересня рота зенітних кулеметів підтримувала наступ батальйону 19-го піхотного полку на ліс в околицях Руського Рясного.
- 21 Włodarkiewicz W. Lwów 1939. – S. 186. Зважачи на технічну швидкострільність автоматичної гармати „Бофорс”, яка становила 120–160 пострілів на хвилину, 2 тисячі набоїв – надто малий запас.
- 22 Sosnkowski K. Cieniom września. – Warszawa, 1988. – S. 136.
- 23 Dziennik Polski. – 1939 р. (№ 252). – 14 września.
- 24 Olejko A. Działania lotnicze w pasie Karpackim ... – S. 192.

- 25 Hlebko A. W szwadronie rozpoznawczym obrony Lwowa we wrześniu 1939 r. // *Przegląd Kawalerii i Broni Pancерnej*. – 1977. – № 77. – S. 458.
- 26 Варшавська танково-моторизована бригада створена у червні 1939 р. на основі 1-го полку кінних стрільців. Під час німецько-польської війни у вересні 1939 р. бригада, яка була одним із двох підрозділів такого типу у Війську Польському, спочатку перебувала в резерві головного командування, а від 4 вересня діяла в складі новоутвореної армії „Люблин”.
- 27 Olejko A. Pluton Lotniczy Warszawskiej Brygady Pancерно-Motorowej we wrześniu 1939 r. // *Lotnictwo*. – 2010. – № 1. – S. 88.
- 28 Серел інших трофеїв Червона армія захопила у Львові 700 т пального та 200 т нафти. Włodarkiewicz W. Lwów, 1939. – S. 190.
- 29 Cynk J. Polskie Lotnictwo wojskowe w okresie międzywojennym. Część III. Koniec gen. Rayskiego oraz spóźnione próby poprawy gotowości bojowej lotnictwa i nowy plan jego rozbudowy zgodny ze strategią obronną // *Lotnictwo*. – 2004. – № 9. – S. 50.
- 30 Belczar B., Kopański T. Pluton Łącznikowy nr 3 lotnictwa Armii Kraków – wrzesień 1939 r. *Lotnictwo*. – 2005. – № 9. – S. 48. Підрозділ був створений 4 вересня 1939 р.
- 31 Belczar B., Kopański T. Pluton Łącznikowy nr 3... – S. 49.
- 32 Olejko A. Działania lotnicze w pasie Karpackim w latach 1914–1947. – Rzeszów, 2005. – S. 246.
- 33 Olejko A. Działania lotnicze w pasie Karpackim w latach 1914–1947. – Rzeszów, 2005. – S. 247.
- 34 Skalski S. Czarne krzyże nad Polską. – Warszawa, 1967. – S. 192. Під час німецько-польської війни у вересні 1939 р. підпоручник С. Скальський був найрезультативнішим із польських пілотів. Тривалий час уважалося, що він зумів збити шість та пошкодити три німецьких літаки. Продовживши війну в складі ВПС Франції та Великої Британії, офіцер досяг найбільшої серед польських винищувачів кількості повітряних перемог. Утім, сучасні дослідження із залученням німецьких архівних матеріалів, підтверджують тільки три перемоги підпоручника С. Скальського у вересні 1939 р. Див.: Emmerling M. Pomorski dywizjon myśliwski III/4 – najskuteczniejszy dyon w kampanii wrześniowej // *Lotnictwo*. – 2004. – № 9. – S. 60, 62.
- 35 Skalski S. Czarne krzyże nad Polską. – Warszawa, 1967. – S. 198–199.
- 36 Włodarkiewicz W. Lwów 1939. – S. 154.
- 37 Кукурудза Л. Авиация и время. – С. 31.
- 38 Лопуховский Л., Кавалерчик Б. Июнь 1941. Запрограммированное поражение. – Москва, 2010. – С. 163.
- 39 Emmerling M. Luftwaffe nad Polską 1939. Cz. 1. – Gdynia, 2002. – S. 176.
- 40 Wawrzyński M. Czerwone gwiazdy – sojusznik czarnych krzyży nad Polską. *Lotnictwo sowieckie nad Kresami wrzesień – październik 1939*. – Warszawa, 2008. – S. 91.
- 41 Cynk J. B. Polskie... – S. 408.
- 42 Włodarkiewicz W. Lwów 1939. – S. 173.
- 43 Ibid. – S. 177.
- 44 Ibid. – S. 173.
- 45 Історія Львова. – Т. 3: Листопад 1918 – поч. XX ст. / Під ред. Я. Ісачевича, М. Литвина, Я. Стебля та ін. – Львів, 2007. – С. 168–169.
- 46 Wawrzyński M. Czerwone gwiazdy – sojusznik czarnych krzyży nad Polską. *Lotnictwo sowieckie nad Kresami wrzesień – październik 1939*. – Warszawa, 2008. – S. 146.
- 47 Степанов А. С. Развитие советской авиации в предвоенный период (1938 год – первая половина 1941 года). – Москва, 2009. – С. 393.

УДК 355.43(47+57)„1941/1945”

Олександр ЛИСЕНКО,
Валерій ГРИЦЮК

ПЛАНИ ВІЙНИ

У статті зроблена спроба порівняльного аналізу оперативних планів початкового періоду Великої Вітчизняної війни та їх реального втілення.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, оперативні плани, радянські війська, німецька армія.

В статье сделана попытка сравнительного анализа оперативных планов начального периода Великой Отечественной войны и их реального воплощения

Ключевые слова: Великая Отечественная война, оперативные планы, советские войска, немецкая армия.

In the article was made an attempt of comparative analysis of the operational plans of the initial period of the Great Patriotic War and their actual implementation.

Keywords: Great Patriotic War, operational plans, the Soviet troops, the German Army.

З початком Другої світової війни та окупації Польщі відбулося безпосереднє зіткнення двох сил, які прагнули до геополітичного лідерства. Підписання 23 серпня 1939 року пакту про ненапад, таємних протоколів до нього про розподіл сфер впливу, договору від 28 вересня про дружбу і кордони між СРСР та нацистською Німеччиною лише відтермінували початок війни між ними. Проте обидві сторони щодо цього не мали ілюзій. Процеси планування та підготовчі заходи радянсько-німецької війни розпочалися й проходили майже паралельно, хоча і були оповиті завісою таємничості.

Конкретну розробку плану війни проти СРСР і безпосереднє проведення підготовчих заходів німці розпочали з червня 1940 року. 21 липня того року А. Гітлер наказав головнокомандувачу Сухопутних військ підготувати план військової кампанії проти Радянського Союзу¹.

Основні стратегічні ідеї війни проти СРСР Гітлер висловив на нараді керівних діячів Німеччини в Бергхофі 31 липня 1940 року. Війна проти СРСР мала розпочатися навесні 1941. Уся кампанія, вказував він, має сенс лише в тому разі, якщо Радянський Союз буде розгромлений у результаті одного нищівного удару, припинення ж наступу під час зими вважалося небезпечним. При цьому потрібно було знищити радянські війська у західній частині СРСР, не допустити їх відходу на схід. Мета кампанії полягала у тому, щоб захопити Ленінград, Москву, Україну і

нафтові райони Кавказу, досягти рубежів, звідки російська авіація не здатна буде завдати ударів по імперській території, а німецька авіація матиме змогу зруйнувати ще не захоплені об'єкти на Уралі – Астрахань – Волга – Архангельськ. Йшлося про два удари: на півдні – у напрямі Києва, з одночасною нейтралізацією району Одеси авіацією, і на півночі – через прибалтійські держави на Москву. Наступна операція з метою досягнення нафтоносних районів Баку відкладалася на пізніше.

На основі цих ідей проекти планів війни паралельно готувалися у штабі оперативного керівництва Верховного командування, Генеральному штабі сухопутних військ, а також оперативними групами під керівництвом генералів Маркса і Зондерштерна. В основу планування лягли теоретичні погляди німецького командування щодо ведення воєнних дій, які знайшли своє підтвердження у війнах Німеччини проти Польщі та Франції. Суть їх зводилась до того, що війни повинні бути „тотальними”, кампанії – „блискавичними”, а операції – стрімкими й рішучими. Визначальною формою операцій стратегічного та оперативного рівня вважалася глибока наступальна операція з оточення і знищення великих угруповань супротивника, а головними способами її проведення – стрімке просування ударних угруповань танкових і моторизованих військ на напрямках, що сходяться, й наступне знищення оточених сил супротивника піхотними з'єднаннями.

Два основних варіанти плану війни проти СРСР були розіграні на воєнно-стратегічній грі у штабі оперативного керівництва Верховного командування (ОКХ), яка тривала 28 листопада – 7 грудня 1940 року². Успішніший варіант ліг в основу документа, іменованого на початку „план Фріц” і підписаного Гітлером 18 грудня 1940 року у вигляді директиви № 21, що стала основною у комплексі документів планування війни проти СРСР, відомого як „план Барбаросса”³.

Положення директиви № 21 конкретизовані в директиві про стратегічне зосередження і розгортання, відданої 31 січня 1941 року Головним командуванням Сухопутних військ. У додатках до цієї директиви давалася оцінка Червоної армії станом на 1 січня 1941 року. Слід зазначити, що командування вермахту істотно помилялося у визначенні кількості й дислокації радянських військ. Зокрема за даними гітлерівської розвідки, на південь від Прип'ятських боліт могло перебувати до 48 радянських розрахункових дивізій. Насправді на території України тільки в прикордонних округах розміщувалося 70 стрілецьких, танкових, механізованих і кавалерійських дивізій, а з урахуванням двох повітрянодесантних корпусів, військ 14 укріпрайонів, окремих з'єднань і частин артилерії, спеціальних військ та військ НКВС лише сухопутні війська прикордонних українських округів налічували близько 95 розрахункових дивізій.

З метою підготовки до війни проти Радянського Союзу німецьке командування вже з липня 1940 року розпочало перегрупування військ

на схід. До кінця року на територію Польщі з Франції було передислоковано ряд об'єднань та з'єднань загальною чисельністю майже 500 тис. осіб. Основні перегрупування німецьких військ здійснювалися з лютого до червня 1941 року п'ятьма ешелонами. До кордонів Радянського Союзу спрямовувалося 77 % особового складу вермахту, 19 танкових дивізій із 21 та всі моторизовані. Висування військ у вихідні райони розпочалося 10 червня, а з 18 червня дивізії перших ешелонів займали вихідні положення для наступу. До кінця 21 червня всі приготування були завершені.

На фронті від Володави до гирла Дунаю була розгорнута група армій „Південь” (командувач – генерал-фельдмаршал Рундштедт) у складі 6-ї, 17-ї, 11-ї армій та 1-ї танкової групи вермахту, 3-ї і 4-ї румунських армій та угорського армійського корпусу. Усього в цій групі армій налічувалося 57 дивізій і 13 бригад, зокрема піхотних дивізій – 45, танкових – 5, моторизованих – 4, охоронних – 3; піхотних бригад – 6, моторизованих – 3, кавалерійських – 4. Із загальної кількості з'єднань групи армій „Південь” 13 піхотних дивізій і 9 бригад були румунськими і 4 бригади – угорськими. У групі армій „Південь” в бойових частинах і з'єднаннях налічувалося 992 тис. осіб, 15 940 гармат, 725 танків. Порівняння складу цього угруповання, наявних у ньому сил та засобів з групою армій „Центр” (820 тис. осіб, 14 390 гармат, 1765 танків) може бути ще одним свідченням того, що на початку війни південний напрям гітлерівське командування не розглядало як основний⁴.

Задум операції групи армій „Південь” полягав у тому, щоб, наступаючи сильним „кулаком” у складі 1-ї танкової групи і 6-ї армії з рубежу Холм, Томашув, стрімко вийти в район Києва, просунути танковими військами далі на південний схід, у тил радянським військам, знищити радянські з'єднання в Україні, на захід від Дніпра, захопити переправи на цій річці в районі Києва і на південь, створивши тим самим передумови для продовження операції на Лівобережжі.

17-та армія мала прорвати оборону радянських військ на північний захід від Львова, стрімко вийти в район Вінниці, Бердичева і надалі, залежно від ситуації, продовжувати наступ у південному чи південно-східному напрямі. До завдань 11-ї армії входило створювати видимість розгортання великих сил у північно-східній Румунії і тим самим сковувати радянські війська, а з розвитком подій перешкоджати відходу радянських з'єднань з Молдавії й України за допомогою удару в напрямі Могилів-Подільський – Вінниця. 3-тя румунська армія діяла разом з 11-ю німецькою. 4-та румунська армія отримала завдання на шостий день війни почати демонстративні дії на фронті на південь від Яс і бути готовою просуватися на схід з метою окупації Бессарабії.

Наступ групи армій „Південь” підтримував 4-й німецький повітряний флот (близько 800 бойових літаків) і румунські військово-повітряні сили (до 500 бойових літаків).

Для боротьби в тилу радянських військ були підготовані частини особливого призначення під кодовою назвою „Брандербург–800”. Вони мали завдання здійснювати акти диверсій і зчиняти паніку в тилу радянських військ.

Для нарощування сил у ході наступу створювався резерв Головного командування Сухопутних військ у складі 24 дивізій, з них 4 піхотні дивізії мали прибути до 4 липня 1941 року й поповнити групу армій „Південь”.

На Чорному морі німецьких кораблів до початку війни не було. Румунські сили налічували 2 допоміжні крейсери, 7 есмінців і міноносців, підводний човен, 3 торпедні катери, 1 мінний загороджувач, 3 канонерські човни, 12 тральщиків, усього – 29 одиниць.

Такими були плани німецького та румунського командування щодо проведення „східної кампанії”, а також задіяні сили.

У Радянському Союзі Головна військова рада ще 21 листопада 1939 року, враховуючи зміни у воєнно-політичній ситуації в Європі та початок Другої світової війни, внесла суттєві зміни в плани військового будівництва на третю п'ятирічку (1938–1942 рр.). В середині 1940 року був підготований перший варіант плану стратегічного розгортання на Заході, який у подальшому зазнав уточнень та переробок⁵. Слід наголосити, що при плануванні підготовки і застосування збройних сил, військово-політичне керівництво країни враховувало недостатній рівень боєздатності військ. Про це свідчать, зокрема, результати роботи комісії щодо прийому Наркомату оборони СРСР С. Тимошенком від К. Ворошилова у травні 1940 року⁶.

На виконання рішень Головної військової ради від 16 серпня 1940 року 18 вересня того самого року до ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів надійшли „Міркування про основи стратегічного розгортання збройних сил Радянського Союзу на заході і сході на 1940 – 1941 рр.”, підписані наркомом оборони Маршалом Радянського Союзу С. Тимошенком і начальником Генерального штабу генералом армії К. Мерецковим⁷.

5 жовтня 1940 року документ обговорювався з керівниками партії й уряду. При розгляді „Міркувань” наркому оборони були дані вказівки, згідно з якими він і начальник Генштабу 14 жовтня 1940 року представили до ЦК ВКП(б) допрацьовані пропозиції. На відміну од доповідної записки від 18 вересня 1940 року у цьому документі вказувалося на потребу на західному напрямі основного угруповання у складі Південно-Західного фронту. Паралельно з цим належало прискорити здійснення заходів щодо зміцнення воєнної могутності Радянського Союзу та його Збройних Сил⁸.

На західних кордонах СРСР передбачалося розгортання чотирьох фронтів: Північного, Північно-Західного, Західного і Південно-Західного, на формування управлінь яких відрядили основний склад штабів Ленінградського, Прибалтійського особливого, Західного особливого і Київського особливого військових округів. Штаб Одеського військового округу передавав зі свого складу управління 9-ї армії, яке підпорядковувалося Південно-Західному

фронту. Надалі ці положення не раз поточнювали, однак всі основні документи того часу передбачали підготовку Червоної армії до ведення наступальних дій. Вважалося, що війна розпочнеться з відбиття удару супротивника. У початковій її фазі радянська авіація мала захопити панування в повітрі і завдати ударів по районах зосередження військ супротивника та його стратегічних об'єктах у тилу. Стрілецьким військам армій прикриття належало стримати наступ ворога, а механізованим корпусам – завдати контрударів по основних угрупованнях і створити умови для рішучого наступу. Ворог мав бути розбитий на чужій території і малою кров'ю.

Основним видом воєнних дій вважався стратегічний наступ, що складався з фронтових наступальних операцій. Вони могли розгортатися на фронті до 300 км і в глибину до 250 км з темпом наступу 10–15 км на добу⁹. Головний удар війська Південно-Західного фронту мали завдати в напрямі на Люблін, Краків, у подальшому розвивати успіх в напрямі Бреслау. Другий удар планувався з Буковини у південному напрямі, де зустрічним ударом військ Південного фронту передбачалося оточити війська супротивника на території Румунії.

Керівництво Радянського Союзу вже через 11 діб після затвердження „плану Барбаросса” довідалося про його зміст. Наркомат оборони та Генеральний штаб мали достовірні дані про хід стратегічного розгортання вермахту, створення трьох груп армій тощо¹⁰.

Розроблені оперативні плани війни з Німеччиною було вирішено перевірити в ході воєнно-стратегічних ігор та командно-штабних навчань. Дві двосторонні оперативно-стратегічні гри пройшли в Генеральному штабі 2 – 6 та 8 – 12 січня 1941 року. Вони в цілому підтвердили передбачення радянського військового керівництва та одночасно дали змогу виявити ряд проблемних питань. Після проведення цих ігор начальником Генерального штабу був призначений Г. Жуков, його заступником – М. Ватутін, командувачем Київського особливого військового округу став М. Кирпонос, очільником Одеського військового округу залишався Я. Черевиченко¹¹.

Розвіддонесення з початку 1941 року набували все тривожнішого змісту. До 20 квітня стало відомо про зосередження на східному напрямі понад 90 німецьких дивізій та інші кроки, спрямовані на підготовку Німеччини і її союзників до війни¹². За цих умов Генеральний штаб отримав дозвіл на проведення з лютого комплексу заходів у руслі підготовки до очікуваних бойових дій. Прискорювалися процеси оперативного планування, оргштатні заходи, програми переозброєння, оперативне обладнання ТВД, приховане відмобілізування військ і висування армій резерву Головного Командування в райони оперативного призначення тощо¹³.

На підставі директив НКО в Генеральному штабі й у штабах військових округів і флотів розроблялися плани прикриття округів і флотів, однак ця робота закінчилася лише незадовго до війни.

За планом прикриття в Київському особливому військовому окрузі на фронті 800 км розгорталася 5-та, 6-та, 26-та і 12-та армії. У резерв округу виділялися 31-й, 36-й, 37-й, 7-й, 55-й стрілецькі, 5-й кавалерійський, 9-й, 19-й, 15-й, 24-й механізовані корпуси. У безпосередньому підпорядкуванні округу планувалося мати 4 авіаційні дивізії, ще 8 авіадивізіям належало прибути в перші три дні мобілізації.

Одеський військовий округ директиву №503874 отримав 6 травня. Для оборони державного кордону від Липкан до гирла річки Дунай, а також узбережжя Чорного моря до Одеси включно на ділянці загальною довжиною до 650 км розгорталася 35-й і 14-й стрілецькі корпуси і 9-та кавалерійська дивізія 2-го кавалерійського корпусу, всього 6 дивізій. Для оборони Криму призначався 9-й стрілецький корпус, що мав дві стрілецькі й одну кавалерійську дивізії. 18-й механізований корпус, 2-й кавалерійський корпус (одна кавалерійська дивізія), 116-ту і 150-ту стрілецькі дивізії планувалося використовувати для завдання ударів у смугах дій 35-го і 14-го корпусів. У резерві командувача округу залишалося управління 48-го стрілецького корпусу і 74-та стрілецька дивізія. Узбережжя Чорного моря від Одеси до Керченської протоки війська округу мали обороняти разом з Чорноморським флотом, зокрема, його Одеською і Севастопольською військово-морськими базами, Очаківським і Керченським секторами берегової оборони¹⁴.

У розпорядження Головного командування надавалося три стрілецькі дивізії КОВО, 2-й механізований корпус Одеського округу, а також 1-й, 2-й, 3-й, 4-й авіакорпуси і 18-та окрема авіадивізія бомбардувальної авіації далекої дії.

Ці війська на території України становили перший стратегічний ешелон, призначений для відбиття удару супротивника, прикриття відмобілізування і розгортання радянських збройних сил. У першому ешелоні армій прикриття безпосередньо на державному кордоні належало розгорнути 26 дивізій. На важливих напрямках стрілецькі дивізії мали смуги 25–30 км по фронту і повинні були спиратися на укріплені райони, що зводилися вздовж державного кордону. Глибина оперативної побудови армій прикриття забезпечувалася наявністю майже в кожній армії механізованих корпусів. Деякі армії, крім того, володіли резервом із окремих стрілецьких дивізій. Усього в другому ешелоні армій прикриття перебувало 19 дивізій. Вони повинні були розташовуватися за 25–75 км від державного кордону. Київський особливий воєнний округ у безпосередньому підпорядкуванні мав найсильніші резерви в Червоній армії: 15 стрілецьких, 8 танкових, 4 механізовані і 1 кавалерійську дивізії, це було втричі більше, ніж у другому за потужністю Західному особливому окрузі. Для підтримки військ КОВО з повітря всього планувалося залучити 19 авіаційних дивізій.

Розподіл військ першого стратегічного ешелону по фронту, а також глибина їхнього ешелонування були неоднакові і залежали од важливості напрямів, що прикривалися, і географічних умов місцевості. Найсильніші угруповання створювалися на таких напрямках: у Київському окрузі – на ковельсько-луцькому, львівському і чернівецькому; в Одеському окрузі – на бельцькому і кишинівському.

Оперативне розміщення радянських військ на території України підпорядковувалося завданням переходу в наступ, який повинен був розпочатися одразу після відбиття удару супротивника. Дуже сильне угруповання військ зосереджувалося на львівському виступі, в той же час його фланги не були належним чином забезпечені. Передбачалося, що львівський виступ матиме велике значення для організації сильних ударів по супротивникові і організації наступу радянських військ.

У той час, коли розроблявся план прикриття, супротивник уже закінчував стратегічне зосередження поблизу кордонів УРСР, й інформація про це надходила як у штаби округів, так і в Генеральний штаб. Проте можливість раптових дій ворога в планах не враховувалася. Недосконалість „Плану оборони державного кордону 1941 р.” виявилася вже в процесі його розробки. Військова рада Одеського округу у своїй доповіді від 20 червня 1941 року наголошувала, що супротивник у смузі округу вже до 1 червня 1941 року мав подвійну, а на окремих ділянках – потрійну перевагу в піхоті, артилерії і танках. Найпотужніші угруповання він зосередив на ділянках Липкани – Яси (до 12 дивізій) і Бирлад – Галац (до 8 дивізій). Аналізуючи можливі дії військ супротивника, автори доповіді припускали, що він завдасть удару у стик Київського й Одеського військових округів, причому головного варту очікувати на бельцькому напрямі, аби найкоротшим шляхом опанувати рубіж річки Дністер і надалі розвивати удар у північному і північно-східному напрямках по тилах Київського округу. У зв'язку з цим військрада Одеського округу просила підсилити війська прикриття і пропонувала на воєнний період у його смузі розгорнути дві армії, а штабу ОдВО вже в мирний час надати статус фронтового управління. Крім того, формулювалися пропозиції щодо проведення наступальної операції в Румунії на двох операційних напрямках. Передбачалося у взаємодії з Чернівецькою армійською групою КОВО оточити й знищити румуно-німецькі війська в Буковині¹⁵. Не очікуючи затвердження цих пропозицій, штаб ОдВО віддав вказівки командирам корпусів на відпрацювання своїх часткових планів початкового періоду війни¹⁶.

Стратегічне розгортання радянських збройних сил на заході розпочалось у квітні – червні 1941 року. До 10 червня було здійснено призов 802 тис. осіб приписного складу під виглядом військово-навчальних зборів та інших заходів, у тому числі понад 270 тис. в Україні¹⁷. Це стало по суті справи частковою прихованою мобілізацією, що дало змогу поповнити окремі з'єднання

і частини до штатів, близьких до воєнного часу. 4 червня була віддана директива про призов 38 550 чоловік для комплектування укріплених районів західних прикордонних округів. Однак мобілізація тільки особового складу не забезпечувала приведення з'єднань у повну боєздатність. Автотранспорт і кінський склад надходили до армії в дуже обмеженій кількості.

У травні – червні 1941 року почалися перегрупування військ усередині прикордонних військових округів. З Київського в Одеський округ передислокувалося управління 2-го кавалерійського корпусу. До складу Одеського округу для оборони Криму в період з 19 до 23 травня передавалися управління 9-го стрілецького корпусу і 106-та стрілецька дивізія з Північно-Кавказького округу, а також 32-га кавалерійська дивізія з Київського військового округу.

Напередодні війни з метою створення запланованих угруповань військ на території України почалася передислокація частини сил внутрішніх військових округів на захід. У вихідні райони виводилися війська другого стратегічного ешелону Червоної армії. 13 травня 1941 року Генеральний штаб віддав ряд директив на висування військ із внутрішніх військових округів: Уральського (22-га армія), Приволзького (21-ша армія), Орловського (20-та армія), Харківського (25-й стрілецький корпус), Північно-Кавказького (19-та армія) – на рубіж річок Західної Двіни і Дніпра. 22 травня – 1 червня почалося перевезення 16-ї армії із Забайкальського військового округу на Правобережну Україну. За директивами Генштабу були визначені наступні терміни зосередження військ у нових районах: 22-й армії – 2–3 липня, 21-й армії – 17 червня – 2 липня, 16-й армії – 15 червня – 10 липня, 19-й армії – 1–10 червня, 25-му стрілецькому корпусу – 11–13 червня. Відповідно до плану стратегічного розгортання тільки дві армії (20-та і 22-га) висувалися на західний напрям, решта зосереджувалася на території України. 19-та спрямовувалась у район Черкаси – Біла Церква; 16-та – у район Старокостянтинів – Бердичів – Проскурів; 21-ша – у район Чернігів – Конотоп. Усього з внутрішніх округів на південно-західний напрям висувалися 25 дивізій, 7 управлінь корпусів і 4 управління армій¹⁸. Ця передислокація стала початком стратегічного зосередження радянських військ. Висування здійснювалося з дотриманням найсуворіших вимог щодо маскуванню, з великою обережністю, поступово, без інтенсифікації звичайного графіка роботи залізниць.

Пропозиції військової ради Одеського округу були взяті до уваги і 21 червня згідно з постановою Політбюро ЦК ВКП(б) утворювався Південний фронт. Однак формування управління Південного фронту покладалося на Московський військовий округ, а не на Одеський. Таке рішення не відповідало тогочасній обстановці, і було явно невдалим. До складу Південного фронту вирішили включити, крім 9-ї армії і 9-го окремого стрілецького корпусу, також 18-ту армію, управління з Харківського

військового округу. До 18-ї армії входили 17-й стрілецький корпус (96-та, 60-та, 164-та стрілецькі дивізії) і 16-й механізований корпус (15-та і 39-та танкові і 240-ва моторизована дивізії) з 12-ї армії Київського округу.

Ще з 15 травня було наказано завантажити боєкомплект у бронетехніку, з 27 травня – розпочати будівництво КП фронтів, 14 червня ОдВО виділяв зі свого складу і направляв у Тирасполь армійське управління, а 19 червня з управління КОВО виділялось управління Південно-Західного фронту і скеровувалося у м.Тарнопіль (Тернопіль)¹⁹.

За результатами заходів, вжитих у травні – червні 1941 року і спрямованих на збільшення чисельності з'єднань і частин, а також передислокації військ, угруповання радянських військ у прикордонних округах в Україні станом на 21 червня 1941 року було таким. Охорону державного кордону здійснювали 19 прикордонних загонів та 4 полки НКВС. Прикордонні загоны мали від 1000 до 3000 чоловік особового складу і охороняли ділянки державного кордону завдовжки 140–160 км. На озброєнні прикордонного загону звичайно перебувало 60–90 ручних, 32–48 станкових кулеметів, 40–50 50-мм мінометів. Артилерії прикордонні загоны не мали. У Київському особливому та Одеському військових округах розміщувалося відповідно 58 і 22 стрілецьких, танкових, механізованих і кавалерійських дивізій; 14 УР; 2 повітрянодесантних корпуси; 24 окремі з'єднання і частини артилерії РГК. Тут зосереджувалося 1 094 500 чоловік особового складу, 19 188 гармат і мінометів, 5 528 танків. Дії сухопутних військ з повітря мала забезпечити 21 авіаційна дивізія (в тому числі 36-та вад ППО країни), у яких було 3472 справних літаки. Крім того, зі складу військ ППО країни для прикриття Києва призначалося 4 винищувальних авіаційних полки та по одному – на прикриття Одеси й Кривого Рогу. Артилерійські дивізії ППО прикривали Київ і Львів; бригади ППО – Дрогобич та Одесу; окремий артилерійський полк ППО – Дніпропетровськ, окремі дивізіони ППО – інші важливі державні та військові об'єкти. Військово-морські сили, що мали діяти на водних магістралях України, склалися з Чорноморського флоту, Дунайської та Пінської флотилій²⁰.

Близько 23 години 21 червня 1941 року начальник штабу Одеського військового округу М.Захаров з КП у Тирасполі передав розпорядження усім військам округу підняти по бойовій тривозі і вийти з населених пунктів, частинам прикриття зайняти свої райони, авіації до світанку розосередитись на польових аеродромах²¹. Подальші події підтвердили доцільність цих застережливих заходів.

Телеграма на приведення у бойову готовність системи ППО, частин і з'єднань військових округів, флотів та флотилій відправлена з Москви о 00.30 22 червня 1941 року. У Київському особливому військовому окрузі війська прикриття були підняті по тривозі, однак вийти у призначені райони в більшості випадків не встигли.

Україні судилося одній з перших серед радянських республік зазнати усіх жахів гітлерівської навали. У передсвітанкову пору 22 червня 1941 року світ ще не знав про початок найкривавішої і найзгубнішої з усіх воєн, а на українських теренах уже лилася кров. Бомбардувальники Люфтваффе завдали ударів по радянських містах. Загальна глибина дій авіації досягла 300–400 км.

На Півдні о 3-й годині 15 хвилин ворожа авіація бомбила Очаків і Севастополь. З 3.30 до 4.30 були завдані авіаційні удари по радянських стаціонарних аеродромах. У результаті своєчасного перебазування авіації на польові аеродроми втрати літаків унаслідок першого удару були незначними – всього 12 одиниць. За перший день війни у повітряних боях збито 20 румунських літаків. З 3.30 почались артилерійський обстріл і спроби супротивника форсувати Прут, які були відбиті радянськими військами. На річці Прут радянська сторона утримувала кілька мостів. З 24 червня у Вінниці розгорталось управління Південного фронту, командувачем якого був призначений І. Тюленев. Про його створення штаб ОдВО не знав і довідався тільки після телефонного дзвінка командувача²².

Внаслідок неправильної оцінки обстановки Головна Військова Рада 22 червня віддала директиви №2 і №3, які вимагали од військ наступальних дій з рішучими цілями. Військам Південно-Західного фронту було наказано силами 5-ї і 6-ї армій (не менше п'яти механізованих корпусів) та всією авіацією фронту за підтримки авіації Головного Командування завдати ударів на Люблін по напрямках, що сходяться, оточити і знищити угруповання супротивника, яке наступало з фронту Володимир-Волинський, Кристинополь, і до кінця 24 червня опанувати район Любліна. 9-та армія одержала завдання прикривати державний кордон у своїй смузі і не допускати вторгнення супротивника на радянську територію²³. В дію приводився механізм стратегічної наступальної операції радянських військ, проте реалізувати заплановане не вдалося. Зустрічну битву, що розгорнулася у прикордонних районах, радянська сторона програла. Проте війська Південно-Західного фронту, маючи найбільшу чисельно-якісну перевагу над супротивником на всьому радянсько-німецькому фронті, вчинили йому стійкий і впертий спротив. Тут не допустили оточення й розгрому основних сил, як це сталося на Західному фронті.

Війська Південно-Західного фронту вели запеклі бої з головними силами групи армій „Південь”. Контрудари 15-го і 8-го механізованих корпусів у районі Бродів зупинили супротивника і полеглиши відхід 6-ї, 26-ї і 12-ї армій зі львівсько-перемиського виступу. 25 червня в районі Рівного завдали контрударів по супротивнику 9-ї і 19-ї механізовані корпуси, що затримали ворога на цьому напрямі до 7 липня²⁴.

Для керівництва Збройними Силами СРСР у воєнний час рішенням ЦК ВКП(б) і уряду 23 червня створено Ставку Головного Командування

Збройних Сил СРСР під головуванням Маршала Радянського Союзу С.Тимошенка. 30 червня 1941 року спільною постановою Президії Верховної Ради СРСР, Ради Народних Комісарів СРСР і Центрального Комітету ВКП (б) сформовано Державний Комітет Оборони, в якому зосереджувалася уся повнота влади в країні²⁵.

25 червня Головне Командування радянських збройних сил переконалося, що війська першого стратегічного ешелону не зможуть зупинити просування супротивника і, тим паче, завдати відповідного удару та перенести бойові дії на ворожу територію. Життя поставило нове завдання – шляхом проведення оборонних операцій знекровити ворога і створити умови для контрнаступу. 26 червня командувач Південно-Західного фронту отримав директиву на підготовку оборони по лінії старого державного кордону. Організований відхід військ загальновійськових армій на вказаний рубіж мали забезпечити контрудари механізованих корпусів по головному ударному угрупованню групи армій „Південь”. Враховуючи стійкіше становище на південно-західному напрямі і катастрофічне на західному, 19-та й 16-та армії другого стратегічного ешелону, які завершували розгортання на території України, були перекинуті в Білорусію.

30 червня на основі директиви Ставки відданий бойовий наказ командувача військ Південно-Західного фронту за № 0027²⁶ про організований відхід військ Південно-Західного фронту з метою підготовки і здійснення з 9 липня оборони по рубежу укріпрайонів старого державного кордону. Проміжний рубіж відходу – Сарни, Остріг, Чортків, Коломия, Берегомет – було наказано утримувати до 6 липня. З цього самого часу мав розпочатися відхід правого крила Південного фронту на рубіж річки Дністер.

У той час, як на напрямі головного удару супротивника прикордонне бойовище завершувалося, у смузі Південного фронту румунські війська, що очікували закінчення розгортання німецької 11-ї армії, вели розвідку боєм з метою захоплення плацдармів на східному березі річки Прут. Відсутність тут у червні великомасштабних бойових дій дала змогу радянському командуванню підготуватися до відбиття вторгнення головних сил супротивника й зустріти його наступ, що почався з 2 липня, більш організовано. Головний удар супротивника, який наступав у загальному напрямі на Могилів-Подільський, Жмеринку, прийняла на себе 9-та армія. З липня супротивнику удалося захопити плацдарми на лівому березі річки Прут у районі Яс, звідки він розгорнув наступ на північний схід і за шість днів просунувся на 60 км. Темп і глибина наступу німецьких і румунських військ на Могилів-Подільському напрямі порівняно з іншими ділянками фронту були невисокими²⁷.

Проте становище військ Південно-Західного і Південного фронтів значно погіршилося. Через відсутність взаємодії між військами 5-ї і 6-ї армій послабився стик між ними. Супротивник кинув у район на Острог два моторизованих корпуси. Спроба командування Південно-Західного

фронту прикрити цей напрям силами двох дивізій 7-го стрілецького корпусу, перегрупованого з Південного фронту, виявилася запізнолюю і невдалою. Військам Південно-Західного фронту реалізувати задум на відхід та організацію оборонної операції по лінії старого кордону повною мірою не вдалося. Німецькі війська, і далі завдаючи головного удару у напрямі Рівне – Житомир – Київ, і другого на Тернопіль – Проскурів – Вінницю, з 1 до 9 липня здолали опір радянських військ в Шепетівському, Ізяславському, Староколястинінському, Проскурівському укріпрайонах першої смуги та Новоград-Волинському укріпрайоні другої смуги. До 9 липня з'єднання і частини Південно-Західного фронту відступили на рубіж: Коростеньський укріпрайон, на схід від Житомира і Бердичева, Остропільський, Летичівський, Кам'янець-Подільський укріпрайони. Війська правого крила Південного фронту до цього часу вели оборонні дії на фронті Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, на захід від Кишинєва. Лівofлангові дивізії 9-ї армії, взаємодіючи з Дунайською військовою флотилією, продовжували оборону рубежів по річці Прут і Дунай²⁸.

Аналіз воєнно-стратегічної обстановки напередодні радянсько-німецької війни свідчить, що в основі стратегічного плану держав „Осі” щодо війни проти СРСР лежала ідея раптового і потужного першого удару з метою швидкого розгрому і знищення головних сил Червоної армії в смузі між кордоном та річками Західна Двіна й Дніпро з наступним стрімким просуванням углуб країни для захоплення найважливіших політичних і промислово-економічних центрів. Як і передбачалося, поблизу західних кордонів Радянського Союзу розгорталися головні сили армії Німеччини, а також великі сили армій її союзників. Усі ці війська зосереджувалися в трьох стратегічних угрупованнях, призначених для масованих ударів на найважливіших стратегічних напрямках. Основні зусилля концентрувалися у смузі групи армій „Центр”. Відповідно до задуму військово-політичного керівництва, південний або український напрям у початковий період війни був важливим, але не головним. Розраховуючи на швидкий розгром головних сил Червоної армії, командування виходило з недостовірних даних про дійсне угруповання радянських військ.

Усвідомлюючи неминучість зіткнення з грізним супротивником, керівництво Радянського Союзу докладало величезних зусиль щодо підготовки країни та збройних сил до війни. Після початку Другої світової війни було розгорнуто 125 нових стрілецьких дивізій, сформовано 29 механізованих корпусів, 27 артилерійських полків та 10 протитанкових бригад РГК, 25 авіаційних дивізій, повністю реорганізована система ППО, проводилася активна підготовка театрів воєнних дій. Основні сили Червоної армії зосереджувались на заході країни і не викликає сумнівів те, що вони готувались до зіткнення з гітлерівською військовою машиною. Стратегічні погляди на майбутню війну полягали у тому, що після відбиття наступу

супротивника ворог мав бути розгромлений в ході просування Червоної армії на чужій території „малою кров'ю”. На відміну від потенційного супротивника радянське керівництво вважало південно-західний напрям головним і зосереджувало тут основні ударні угруповання.

Заходи щодо мобілізаційного розгортання військ розпочалися в СРСР у травні 1941 року під виглядом призову приписного складу на навчальні збори. За планом стратегічного розгортання збройних сил, з середини травня здійснювалася передислокація армій другого стратегічного ешелону, а з середини червня – дивізій першого стратегічного ешелону у райони бойового призначення. Однак створення угруповання військ до початку війни не було закінчено. Понад 35 % з'єднань першого стратегічного ешелону не прибули в райони, призначені їм за планом прикриття, і перебували в русі. З'єднання і частини прикордонних округів до початку війни не були цілком відмобілізовані і не мали штатної кількості особового складу, озброєння, бойової техніки і транспорту.

У підготовці до війни радянських збройних сил існувало ряд суттєвих недоліків, унаслідок яких Червона армія зазнала болючих поразок під час операцій початкового періоду війни. Насамперед звертає на себе увагу той факт, що в Генеральному штабі основні зусилля направлялися на розробку одного лише варіанта дій військ з початком війни, а саме – наступального, хоча і цей план до кінця не був відпрацьований. Щодо іншого, оборонного варіанта плану, то про його розробку питання навіть не порушувалося. Підготований перед війною „План оборони державного кордону 1941 р.” був не оборонним варіантом плану війни, а планом прикриття відмобілізування і розгортання радянських Збройних Сил.

Відповідно до поглядів, покладених в основу „Плану оборони державного кордону 1941 р.”, вважалося, що війська армій прикриття в ході прикордонних боїв зуміють зупинити супротивника, забезпечать відмобілізування і зосередження головних сил прикордонних військових округів, у результаті чого будуть створені умови для переходу в наступ і перенесення бойових дій на територію ворога. Однак конкретні заходи щодо відбиття перших ударів ворога розроблялися недостатньо, а зміст оборонних дій не відпрацьовувався на жодному з навчань, проведених перед війною. На навчаннях програвалися лише контрудари по супротивнику, що прорвався, і перехід у наступ з перенесенням бойових дій на його територію.

Аналіз „Плану оборони державного кордону 1941 р.” показує, що угруповання військ західних прикордонних округів не повною мірою відповідали виконанню оборонних завдань. Найбільш сильні Західний і Київський особливі військові округи планували розгорнути основну масу військ у білостоцькому і львівському виступах, що глибоко охоплювали угруповання німецьких військ на східно-прусському і люблінсько-

варшавському напрямках. Але в той же час напрями, де очікувалися найбільш імовірні головні удари супротивника, з радянського боку прикривалися слабо.

Найбільш серйозним і важким уроком перших днів війни стало запізнення заходів щодо приведення військ у бойову готовність. Війська армій прикриття, особливо перші ешелони, не були вчасно виведені з районів дислокації і розгорнуті на передбачених рубежах оборони. Їхнє висування в умовах бойових дій, що почалися, привело до не виправдано великих втрат. Неготовність військ прикордонних військових округів до відбиття потужних ударів супротивника виявилася найважливішою причиною, що визначила не вигідний для радянської сторони розвиток подій на початку війни.

ПРИМІТКИ

- 1 Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника генерального штаба сухопутных войск, 1939 – 1942 гг. / [под ред. В.И. Дашичева]. – Т. 2: От запланированного вторжения в Англию до начала восточной кампании (1.7 1940–21.6 1941). – Москва, 1969. – С. 58–62.
- 2 Португальский Р. Маршал Конев. Мастер окружений. – Москва, 2007. – С. 42.
- 3 Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси у двох книгах. Кн.1 / О.Є. Лисенко, В.В. Стецкевич, А. Айсфельд та ін. – К., 2010. – С. 208–214.
- 4 Там само. – С. 57.
- 5 1941 год – уроки и выводы / В.П. Неласов, А.А. Кудрявцев, А.С. Якушевский и др. – Москва, 1992. – С. 52.
- 6 Акт о приеме Наркомата Оборона Союза ССР тов. Тимошенко С.К. от тов. Ворошилова К.Е. // Известия ЦК КПСС. – 1990. – №4. – С. 193–209.
- 7 1941 год ... – С. 52.
- 8 Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Москва, 1961. – С. 101–103.
- 9 Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: В 3 т. / Военно-научное управление Генерального штаба. – Москва, 1962. – Т. 1. – С. 103–161.
- 10 1941 год ... – С. 80.
- 11 Захаров М. В. Накануне великих испытаний. – Москва, 1968. – С. 126–141.
- 12 Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). – Ф. 37977. – Оп. 2. – Д. 328. – Л. 225–227.
- 13 1941 год ... – С. 80.
- 14 Захаров М. В. Знач. праця. – С. 150–153.
- 15 ЦАМО РФ. – Ф. 138. – Оп. 12940. – Д. 17. – Л. 1–6.
- 16 Захаров М. В. Знач. праця. – С. 152.
- 17 Там само. – С. 252–253.
- 18 Стратегический очерк... – С. 146.
- 19 Там само. – С. 160.
- 20 Там само. – С. 146–156.
- 21 Захаров М. В. Знач. праця. – С. 155–159.
- 22 Там само. – С. 160–167.
- 23 ЦАМО РФ. – Ф. 48-А. – Оп. 1554. – Д. 90. – Л. 260–262.
- 24 Грецов М.Д. На юго-западном направлении (июнь – ноябрь 1941 года). – Москва, 1965. – С. 53–54.
- 25 Михалев С.Н. Военная стратегия: Подготовка и ведение войн Нового и Новейшего времени. – Москва, 2003. – С. 620–627.
- 26 Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 36 (22 июня – 11 июля 1941 года). – Москва, 1958. – С. 53–55.
- 27 Там само – С. 277–311.
- 28 Грецов М.Д. Знач. праця. – С. 64–77.

УДК 344.2:344.13](477.73-25), „1946”

Олександр ПОТИЛЬЧАК,

Наталя МЕЛЕШКО

МИКОЛАЇВСЬКИЙ ПРОЦЕС 1946 РОКУ НАД ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ – ВІЙСЬКОВИМИ ЗЛОЧИНЦЯМИ

Досліджуються передумови, планування, організація та проведення органами НКВС, НКДБ і військової юстиції відкритого судового процесу над німецькими військовополоненими в Миколаєві (1946 р.) як складової частини загальної програми кримінального переслідування нацистських військових злочинців в СРСР. Підкреслюється вагомое політико-ідеологічне значення цієї акції для сталінського режиму.

Ключові слова: Друга світова війна, військовополонені, військові злочинці, відкритий судовий процес.

Исследуются предпосылки, планирование, организация и проведение органами НКВД, НКДБ и военной юстиции открытого судебного процесса над немецкими военнопленными в Николаеве (1946 г.) как составной части общей программы криминального преследования нацистских военных преступников в СССР. Подчеркивается важное политико-идеологическое значение этой акции для сталинского режима.

Ключевые слова: Вторая мировая война, военнопленные, военные преступники, открытый судебный процесс.

It is studied the conditions, planning, organization and conducting of NKVD NKDB and bodie of military justice of open trial of the German prisoners in Mykolaiv (1946) as a part of an overall program of prosecution of Nazi war criminals in the USSR. It is emphasized the significant political and ideological significance of this action for the Stalinist regime.

Keywords: World War II, prisoners, war criminals, open trial.

На завершальному етапі Другої світової війни у Європі керівники країн антигітлерівської коаліції ухвалили важливе політичне рішення, що стосувалося невідворотності кримінального покарання військових злочинців із числа керівників Німеччини, винних у плануванні та здійсненні масових звірств і злочинів на окупованих територіях у період війни. Виходячи з цього та керуючись власними міркуваннями політичного, ідеологічного і, звичайно ж, морального порядку, радянське керівництво прийняло рішення про проведення

кількох великих публічних судових процесів у справі викритих у злочинах на окупованих територіях СРСР німецьких військовополонених і бранців союзних вермахту армій.

Особливе місце в цих планах відводилось Українській РСР. На те було кілька причин. По-перше, саме Україна чи не найбільше постраждала від дій нацистських злочинців, а отже й підстав для проведення слідства й суду над винуватцями та учасниками військових злочинів було значно більше, ніж, наприклад, на території тих самих Прибалтійських республік. По-друге, і це для існуючого режиму було особливо важливим, – внутрішня суспільно-політична ситуація в республіці залишалася вкрай напруженою. Велика частина населення України довгий час перебувала в окупації, а на території західних областей тривала безкомпромісна національно-визвольна боротьба Української повстанської армії (УПА) та Організації українських націоналістів (ОУН). Відтак, питання посилення політичного впливу на українське суспільство залишалося важливим для політичного керівництва СРСР.

Була ще одна, не менш істотна причина для проведення таких судів. Після того, як військову міць нацизму було остаточно знищено, для Сталіна і його оточення стало надзвичайно важливою справою подолати гітлеризм і нацизм ідеологічно і політично. Більш вдалого вирішення, ніж проведення відкритих судових процесів над викритими у своїх діяннях нацистськими військовими злочинцями і їхніми пособниками, відшукати було важко.

Понад 70 років тому – у січні 1946 року – в Українській РСР один за одним відбулося два публічних судових процеси, на яких військові трибунали слухали справи по звинуваченню німецьких військовополонених у вчиненні звірств і зlodіян на окупованій території СРСР. Незважаючи на широкомасштабне висвітлення таких акцій у радянській пресі, тиражування документальної хроніки, цей аспект проблеми радянського військового полону часів Другої світової війни залишається малодослідженим. У доробку вітчизняних істориків є лише кілька праць присвячених найвідомішому серед подібних судових процесів – київському¹. Практично одночасно з київським тривав і відкритий судовий процес над групою німецьких військовополонених у Миколаєві. Сучасна вітчизняна історіографія донині залишає без уваги цю безперечно істотну в контексті теми німецьких військовополонених Другої світової війни в Україні подію. На сьогодні єдиним оприлюдненим в Україні дослідженням, у якому хоча б побіжно згадується судовий процес 1946 року у Миколаєві, є історичний нарис А.С. Чайковського². 2007 року у малотиражному російському нау-

ковому збірнику „История пенитенциарной системы России в XX веке” ми опублікували спеціальне дослідження про Миколаївський відкритий судовий процес 1946 року³. Ця малодоступна навіть для фахівців-істориків праця залишається поки що єдиною в контексті теми.

Наразі зрозумілою виглядає наша спроба заповнити наявну історіографічну лаку у вивченні питання судового переслідування німецьких військовополонених у його українському контексті. Визначена авторами мета дослідження полягає у комплексному аналізові цього аспекту проблеми, зокрема заходів, здійснених НКВС СРСР з планування, організації та проведення відкритого судового процесу в Миколаєві, як складової частини загальної програми кримінального переслідування нацистських військових злочинців в СРСР. Основу використаної нами джерельної бази склали досі недоступні більшості дослідників, і як наслідок – практично невивчені документи з фонду 5 („Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) Української РСР”) Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України.

Із самого початку весь комплекс заходів, пов'язаних зі здійсненням оперативно-розшукової і слідчої роботи у таборах військовополонених на території Української РСР, підготовкою та проведенням судових засідань було доручено органам НКВС (МВС), НКДБ (МДБ) УРСР, військової контррозвідки „СМЕРШ” і прокуратури відповідних військових округів.

30 листопада 1945 року на адресу наркомів внутрішніх справ і державної безпеки УРСР В. Рясного і С. Савченка, а також начальника управління контррозвідки „СМЕРШ” Київського військового округу М. Осетрова з Москви було відправлено директивну вказівку їх безпосередніх начальників – С. Круглова, Б. Кобулова і В. Абакумова⁴. Із листа випливало, що, згідно з рішенням „директивних органів”, у містах Києві та Миколаєві „[...] будуть проведені відкриті судові процеси над групою викритих у звірствах проти радянських громадян колишніх військовослужбовців німецької армії і німецьких каральних органів [...]”⁵. Далі в листі визначалися конкретні терміни проведення слідства та суду, називалися затверджені „на горі” кандидатури голови суду й представника державного обвинувачення. Зокрема, слідство у „Миколаївській справі” мало закінчитися 5 січня 1946 року, а власне судовий процес розпочатися вже 10 січня. Головою суду на процесі в Миколаєві московські зверхники призначили голову Військового Трибуналу Одеського військового округу, полковника юстиції О. Зонова, а державним обвинувачем – прокурора військ НКВС Українського округу, полковника юстиції В. Семашка⁶.

Із формулюванням – „для надання практичної допомоги”, а фактично з особливими повноваженнями нагляду за діями своїх „українських” структур, із Москви до Києва та Миколаєва була направлена група оперативних працівників НКВС і НКДБ СРСР, а також Головного управління

„СМЕРШ”. До її складу входило десять осіб під керівництвом начальника 1 відділу Оперативного управління ГУПВІ НКВС СРСР, генерала-майора Дроздова⁷. У листі акцентувалася увага на „особливому політичному значенні” майбутнього судового процесу, висвітленні його ходу в місцевій і центральній пресі. У зв’язку з цим від організаторів було потрібно: „[...] Мобілізувати всі наявні можливості на забезпечення високого рівня слідчої підготовки і самого судового процесу”⁸. Далі, з властивим для апаратної стилістики формулюванням – „пропонуємо”, йшов докладний (із 10 пунктів) перелік заходів, які належало здійснити в процесі підготовки і проведення наміченого слідства й суду. Характерною деталлю, властивою стилю й методам роботи фактично підконтрольних лише Й. Сталіну силових структур режиму, є маленька приписка в кінці документа: „З цим листом ознайомте (виділення наше. – *О.П., Н.М.*) Першого секретаря ЦК КП (б) України”⁹. По суті, як мало залежало в Українській РСР від її політичного керівництва...

Практично відразу після того, як згадану письмову вказівку 3 грудня 1945 року було зареєстровано вхідним документом у Секретаріаті НКВС УРСР, почалося його практичне виконання. Фактично весь обсяг оперативно-слідчої та агентурної роботи, пов’язаної з підготовкою судового процесу в Миколаєві (як, втім, і в Києві), був покладений на Оперативний відділ УПВІ НКВС Української РСР, очолюваний тоді підполковником М. Тимошенком. У Миколаєві всю роботу з підготовки процесу координувало обласне Управління НКВС на чолі з полковником Хоруженком, а також відряджений з Москви генерал-майор Дроздов.

Про хід виконання вказівок центру та підготовки до проведення відкритого судового процесу в Миколаєві деяке уявлення можемо скласти з телеграфного листування республіканського й союзного НКВС. Воно в ці дні велося особливо інтенсивно. Так, у телеграмі на ім’я начальника Оперативного управління ГУПВІ НКВС СРСР, відправленій з Києва 9 грудня 1945 року і підписаній заступником наркома внутрішніх справ УРСР І. Лобуренком, повідомлялося: „[...] Для успішної організації проведення слідства та підготовки судового процесу в м. Миколаєві з різних областей України мобілізовані й направлені 10 перекладачів і 8 опер[ативних] працівників, крім прибулих із Москви та виділених на місці. Всі заарештовані й свідки, які підлягають етапуванню до Миколаєва, прибули та розміщені у в’язниці, а свідки у таборі”¹⁰. Зокрема, п’ятеро звинувачених знаходилися у внутрішній в’язниці УНКВС, четверо – у спеціальному корпусі Першої миколаївської в’язниці. Шість військовополонених-свідків „поселили” в табірному відділенні № 6 місцевого табору НКВС СРСР для військовополонених № 126.

Хто ж вони, ті німецькі військовополонені, які постали перед судом Військового Трибуналу в Миколаєві? Спочатку відкритий судовий про-

цес планувалося організувати щодо десяти звинувачених, але все ж перед військовим трибуналом постали дев'ять підсудних. Серед них: Герман Вінклер – генерал-лейтенант, військовий комендант м. Миколаєва; Ганс Санднер – оберштурмфюрер СС, начальник управління поліції безпеки і СД Миколаєва; Макс Б'ютнер – майор, начальник управління жандармерії генерального округу Миколаєва; Франц Вітцлеб – майор, начальник охоронної поліції м. Миколаєва; Генріх Шмале – капітан, заступник начальника, а згодом і начальник штабу охоронної поліції м. Миколаєва; Рудольф Міхель – начальник жандармського поста в селі Березнегувате Миколаївської області; Роберт Берг – оберсфрейтор, ортскомендант комендатури польової жандармерії; Франц Кандлер – начальник жандармерії м. Херсона; Йоган Хапп – рядовий 783-го охоронного батальйону, охоронець табору для військовополонених у Кіровограді¹¹. Ще один початковий фігурант на процесі – Ріхард Бартмус, який служив з листопада 1941 року до листопада 1942-го в охоронній поліції м. Миколаєва, в ході слідства був виведений з числа підсудних. Його місце на відомій лаві мав посісти інший чиновник Миколаївської жандармерії – Фотт. Ось що з цього приводу доповідав у ЦК КП (б) У нарком внутрішніх справ республіки, генерал-лейтенант В. Рясний: „[...] Замість наміченого раніше Бартмуса, до числа відданих під суд включений колишній чиновник Миколаївської жандармерії Фотт [...] Бартмус на відкритому судовому процесі буде використаний як свідок, а згодом буде відданий суду [...] у закритому судовому засіданні. Це викликано тим, що стосовно Бартмуса є значно менше матеріалів про його злочинну діяльність [...]”¹². Приклад із Бартмусом – яскраве підтвердження того, як режим своєрідно „пкілувався” про „доказову базу” на фігурантів процесу. Підсудних, щодо яких необґрунтована суворість майбутнього вироку могла викликати сумнів у його справедливості, а також різні „небажані тлумачення”, негайно вилучали зі списку обвинувачених. Втім, затія НКВС із залученням до суду замість Бартмуса колишнього чиновника жандармерії м. Миколаєва Фотта теж не зовсім вдалася. Доказів, зібраних проти нього, мабуть все ж таки не вистачило для обвинувачення. Тим часом встановлені на „горі” терміни проведення слідства спливали. Оперативникам, на наш погляд, просто бракувало часу для підготовки іншого фігуранта. У цьому випадку через неминучий поспіх була б недопрацьована доказова база звинувачення. Інакше як пояснити той факт, що в день відкриття судового процесу – 10 січня 1946 року – на лаві підсудних опинилися не десятеро, як планувалося, а лише дев'ятеро звинувачених німецьких військовополонених?

Про те, як ішла підготовка судового процесу в Миколаєві, зокрема агентурно-слідча робота, можемо дізнатися з телеграфних повідомлень, що їх тоді практично щодня надсилали з Києва на адресу НКВС СРСР. Зокрема, 21 грудня 1945 року заступник наркома внутрішніх справ УРСР І. Лобуренко телеграфував тоді ще заступнику Л. Берії С. Круглову:

„[...] Оперативно-слідчі групи розгорнули роботу з допитів заарештованих, свідків і збирання документальних даних. Основні звинувачені Вінклер, Шмале, Кандлер, Міхель, Санднер – дали свідчення про вчинені ними злочини. Незалежно від цього їхня злочинна діяльність підтверджена свідками й документами [...] Станом на 20 грудня допитано понад 100 свідків [...] Слідство буде закінчено до 1 січня 1946 р., а справи здані Прокуратурі своєчасно”¹³.

Особливу увагу було звернуто на свідків процесу. У цьому зв'язку, за погодженням із Миколаївським обкомом КП(б) У, з найбільш постраждалих під час окупації районів області добиралися й відповідно „готувалися” до процесу свідки з числа партійно-радянського активу та інтелігенції. Вони мушили свідчити „про всі звірства та злодіяння, скоєні окупантами [...] на території цих районів”¹⁴.

Влада потурбувалася й про те, щоб судовий процес, що готувався, зовні видавався якомога публічнішим. Саме з цією метою для засідань військового трибуналу було обрано приміщення міського театру, здатне вмістити сотні людей. Контингент присутніх ретельно відбирало НКВС. Вже першого дня в залі суду, як випливає з доповіді НКВС УРСР на адресу вищого керівництва республіки, були присутні „понад 600 осіб трудящих міста й сільських районів, а також партійно-радянський актив і військовослужбовці”¹⁵. Забезпечувалося висвітлення ходу процесу на радіо, у місцевій, республіканській і центральній пресі. Працювала група з трьох кінооператорів, що знімали документальний фільм у залі суду¹⁶. Всі ці кроки НКВС свідчили про важливе ідеологічне і політичне значення, що його надавала Москва відкритому судового процесу в Миколаєві.

Паралельно з проведенням оперативно-слідчих заходів радянські спецслужби подбали й про забезпечення громадського порядку як на самому судовому засіданні, так і в місті. Охорону здійснювали бійці й офіцери, відібрані зі складу дислокованого на місці конвойного полку НКВС. Було підкріплено патрулювання вулиць Миколаєва, „вжито заходів щодо посилення роботи міліції по боротьбі з кримінально-злочинним елементом”. Маючи намір не афішувати публічно свою більш ніж активну участь в судовому процесі, керівництво НКВС СРСР дало вказівку екіпірувати конвой і охорону в залі суду в червоноармійські однострої. Відібрані в Одесі адвокати підсудних військовополонених-німців також проходили ретельну перевірку в НКВС¹⁷.

Як і було сплановано в НКВС СРСР, відкритий судовий процес у справі групи німецьких військовополонених, звинувачених у злочинах на окупованій території України, розпочав свої засідання 10 січня 1946 року у відновленому після руйнувань приміщенні обласного театру. Доречно сказати, що вибір місця проведення судового процесу був доволі символічним. Один із підсудних нацистських злочинців – військовий

комендант Миколаєва Г. Вінклер – свого часу видавав безпосередній наказ про знищення будівлі театру.

Судове засідання, що транслювалося міською радіомережею Миколаєва, відкрилося оголошенням обвинувального висновку. Потім проводилося попереднє опитування підсудних і свідків Військовим Трибуналом. Характерно те, що під тиском незаперечних доказів, пред'явлених фігурантам під час попереднього слідства, всі вони, за винятком колишнього начальника штабу охоронної поліції м. Миколаєва Г. Шмале, визнали себе винними. Підсудні Г. Санднер і Р. Берг докладно розповідали суду про факти вчинених ними злочинів. І ще одна деталь. У звіті про перебіг першого дня відкритого судового засідання в Миколаєві заступник наркома внутрішніх справ УРСР І. Лобуренко писав: „Присутні в залі судового засідання громадяни висловлюють побажання про застосування до злочинців найсуворішого покарання”¹⁸. Ця, на перший погляд, непримітна приписка свідчить багато про що. Передусім про ту атмосферу широго всенародного обурення й бажання справедливої помсти за злодіяння нацистських злочинців, що панувала в залі судового засідання. Водночас, це говорить і про значення, яке мала така реакція присутніх для організаторів процесу. Адже суворість майбутнього вироку мало у кого викликала сумніви. У зв'язку з цим, начальник УНКВС Миколаївської області, полковник Хоруженко в доповідній записці наркому внутрішніх справ УРСР В. Рясному, надісланій до Києва 16 січня 1946 року, писав: „Із нетерпінням трудящими міста Миколаєва очікується вирок Військового трибуналу над німецькими злочинцями: «Адже це найсправедливіша відплата карателям, іншого рішення суду ми не чекаємо [...]» – заявляли присутні на процесі з приводу промови державного обвинувача, який вимагав смертної кари через повішення”¹⁹.

Судове засідання військового трибуналу 14 січня 1946 року стало одним із ключових на процесі. Цього дня відбувалося опитування основних звинувачених по конкретних фактах вчинених злочинів, а також були заслухані свідки. Серед останніх – очевидці, потерпілі й німецькі військовополонені, які свого часу служили під командуванням підсудних.

На початку ранкового засідання члени Військового Трибуналу вислухали аргументи колишнього військового коменданта м. Миколаєва Г. Вінклера, який намагався довести свою непричетність до масового знищення радянських військовополонених. Зокрема, підсудний зробив заяву про те, що: „[...] хоча він і знав про вкрай погане харчування військовополонених і епідемії, що лютували в таборі, однак для покращення становища нібито було потрібно провести особливе обстеження табору”²⁰. Проте свідчення підсудних Г. Санднера, Й. Хаппа, а також свідків – радянських громадян, звели нанівець всі спроби Г. Вінклера виправдатися. Зокрема, підсудний оберштурмфюрер СС, начальник управління поліції безпеки і

СД Миколаєва Г. Санднер заявив про те, що Г. Вінклеру було добре відомо про існування домовленості між керівництвом вермахту та СС „про участь армії у виявленні серед військовополонених політпрацівників і євреїв і передачу їх до СД чи СС для розстрілу”²¹. У цьому зв’язку для допиту був викликаний один із підсудних військовополонених – колишній рядовий 783-го охоронного батальйону, охоронець табору для військовополонених у м. Кіровограді Й. Хапп. Ось фрагмент його свідчень, перефразований мовою доповідної записки:

„[...] у Кіровоградському таборі розміщувалися в шести бараках і під відкритим небом близько 60 000 радянських військовополонених. Унаслідок зовсім недостатнього харчування, систематичного побиття ціпками й гумовими кийками у таборі щодня вмирало від 100 до 120 осіб полонених, а всього за три місяці загинуло 11 000 осіб. Побиттям і знущанням над військовополоненими займався здебільшого обслуговуючий персонал табору, виділений німецькими військовими частинами». Продовжуючи давати свідчення Хапп заявив, що перебуваючи в команді охорони Кіровоградського табору, він читав наказ підсудного Вінклера, який накладав дисциплінарне стягнення на одного з солдатів табірної охорони, через те (так у документі. – О.П., Н.М.), він підсумовує, що табір у Кіровограді підпорядковувався підсудному Вінклеру”²².

Першим із числа свідків-очевидців і потерпілих у судовому засіданні 14 січня 1946 року Військовий Трибунал заслухав мешканця хутора Буда (Кіровоградська область) О. Чижя. Він розповів про вражаючу своєю жорстокістю каральну операцію окупантів, здійснену 18 червня 1943 року. Її наслідком став розстріл понад сотні мирних жителів і спалення хутора²³.

Свідчення про зlodіяння німецької поліції та каральних органів окупантів дали безпосередні очевидці злочинів нацистів: Б. Гречановський, Т. Кротенко, Є. Вдовиченко та інші. Зокрема, житель с. Казанки Миколаївської області Б. Гречановський розповів суду про розстріл у жовтні 1942 року дванадцяти односельчан-євреїв, про показові страти звинувачених у саботажі мирних громадян, про те, як у червні 1942 польова жандармерія заарештувала і стратила сільського священика тільки за те, що він охрестив єврейську дівчину, подругу своєї доньки, бажаючи врятувати її від розстрілу. Розповідаючи суду про звірячу розправу каральної групи СД над жителями села, свідок показав:

„У червні 1943 р. у село Казанку приїхала каральна група СД. У перший же день після її приїзду було заарештовано близько 150 мирних жителів. Частина з них відправили на автомобілях до Миколаєва і вони назад більше не повернулися. З приміщення в центрі села, де знаходилася каральна група, долинали дикі крики і стогін катованих [...] Рідні стежили за долею затриманих і в один із днів на світанку побачили, як підійшла

вантажна машина, знівечених і змучених людей зі зв'язаними руками укладали в кузов машини, на перший ряд людей поклали другий, зверху сіла охорона і їх відвезли із села [...] За цією машиною їхав чорний лімузин [...] Недалеко від місця, де сталася дика розправа, знаходився колгоспник який усе це бачив [...] Людей знімали з машини і троє прибулих відразу ж їх розстрілювали [...] За півгодини після цієї чорної справи стало відомо, що каральна група залишила село і поїхала по дорозі в Миколаїв [...]»²⁴

Свідок Є. Вдовиченко, мешканка хутора Вдовичен Кіровоградської області, упізнала серед обвинувачуваних на процесі начальника управління жандармерії генеральної округи Миколаєва майора М. Бютнера, – безпосереднього керівника каральної акції окупантів, здійсненої в її рідному селі 19 жовтня 1943 року під приводом боротьби проти партизанів. Цього дня карателі спалили всі 240 хат хутора й убили десятки мирних жителів. Ось що про цей злочин розповіла свідок, яка сама лише дивом залишилася жива:

„[...] Ми знову хапали за руки автоматників, що оточили нас, просили і говорили, що ми не партизани [...] Один мене штовхнув, а на руках була чотирирічна дитина брата, я з нею упала [...] Ми просили офіцера, щоб нас не вбивали, хапали за руки [...] Параску офіцер ногою вдарив у груди і семимісячна дитина впала [...] Тоді він її першу пристрелив [...] Коли я побачила, що вона упала, я підбігла, але офіцер і мене вдарив, я упала і придушила дитину, що була у мене на руках [...] Її піді мною пристрелили... Піднялася така стрілянина, що не можна розповісти [...] З автоматів убивали жінок, старих, дітей [...] Я була поранена [...] По мені ходили, штовхали ногами [...] Отут у залі серед підсудних є той, який мене вдарив, розстріляв моїх дітей [...]»²⁵

Подібні викривальні свідчення, цього разу вже проти іншого фігуранта на процесі – начальника жандармерії м. Херсона Ф. Кандлера, дав у судовому засіданні 14 січня 1946 року черговий свідок обвинувачення К. Матасов, який з серпня 1942 року безпосередньо підпорядковувався підсудному як начальник допоміжної поліції району. Однак беззастережно довести участь Ф. Кандлера у вбивствах мирного населення, спираючись на ці свідчення, суду так і не вдалося. Єдине, в чому був звинувачений підсудний, так це в організації арештів і примусовій депортації громадян до Німеччини²⁶.

Слід зазначити, що цього дня Військовий Трибунал не раз повертався до справи Ф. Кандлера. На наш погляд, це було пов'язано з очевидною недостатністю звинувачень, закинутих йому попередніми свідками. А цього для винесення на відкритому судовому процесі передбачуваного суворого вироку було явно недостатньо. Допитаний у справі Ф. Кандлера мешканець села Арнаутівка Білозерського району Херсонської області В. Гніздовський у своїх свідченнях так і не зміг навести неспростовні факти

особистої участі підсудного в розстрілах мирних громадян. Саме це дало змогу Кандлеру заперечувати обвинувачення свідка як необґрунтовані²⁷.

На ранковому засіданні 15 січня 1946 року члени Військового Трибуналу знову продовжили опитувати свідків у справі Ф. Кандлера. Єдиним очевидцем, який упізнав колишнього начальника Херсонської жандармерії як присутнього під час страти трьох громадян у райцентрі Снігурівка в серпні 1943 року, був мешканець с. Галаганівки цього самого району І. Ковальчук. Всі інші свідчення, у яких йшлося про вражаючі своєю жорстокістю зlodіяння окупантів на Херсонщині, коли справа доходила до їхніх конкретних винуватців, обмежувалися досить обтічними й далекими від конкретності формулюваннями „німецька жандармерія”, „німці” і т. ін.²⁸ Стає цілком зрозумілим, що з урахуванням відкритого характеру судового процесу довести особливу вину Ф. Кандлера, спираючись на такі свідчення, було складно. До того ж у них йшлося про події, які відбувалися на території, що адміністративно не належала до відання керованої Ф. Кандлером херсонської жандармерії. З огляду на сувору субординацію усередині окупаційних каральних органів і властиву німцям виконавську дисципліну, цілком імовірно, що Ф. Кандлер не мав безпосереднього стосунку до злочинів, про які говорили свідки.

Зовсім інший перебіг мало слухання справи Г. Санднера. На додаток до раніше відомих суду фактів злочинної діяльності цього нацистського ката, свідок обвинувачення В. Косоурова розповіла про арешт і розстріл у СД її двох доньок – Лізи і Тамари. Єдиною „провиною” дітей було їхнє єврейське походження²⁹. Про вражаючий своєю жорстокістю злочин, відповідальність за який цілком лягає на Г. Санднера, – знищення близько 1000 пацієнтів херсонської психіатричної лікарні, розповів суду фельдшер цієї установи Д. Шрамко³⁰.

Судове слідство продовжилось слуханням інформації експерта Надзвичайної державної комісії В. Коваленка. Він навів суду конкретні факти руйнувань підприємств, установ, культурно-освітніх закладів, а також житлового фонду Миколаєва, здебільшого вчинені окупантами у період свого відступу. Зокрема, були повністю знищені промислові підприємства міста, кораблебудівний і педагогічний інститути, фінансовий і залізничний технікуми, будинок обласного театру, приміщення багатьох шкіл, гуртожитків, кращі житлові споруди³¹.

Доповіддю експерта судове слідство завершилося, й суд розпочав заслуховування сторін. Першим виступив державний обвинувач на процесі, полковник юстиції В. Семашко. Він виклав суду встановлені в ході попереднього судового слухання факти злочинної діяльності підсудних німецьких військовополонених і звинуватив їх у „[...] масовому винищуванні мирних радянських громадян і військовополонених Червоної армії, вигнанні в рабство до Німеччини радянських громадян, жажливих злочинах проти людяності,

руйнуваннях міст, сіл і величезних матеріальних збитках, завданих внаслідок господарювання німецько-фашистських окупантів”. Конкретно окресливши Військовому Трибуналу суть висунутих проти кожного із підсудних звинувачень, прокурор поставив вимогу про застосування до усіх без винятку військових злочинців смертної кари через повішення. Як видно з доповідної записки про хід судового процесу: „Ця вимога державного обвинувача була зустрінута одностайними й довго нестихаючими оплесками трудящих міста Миколаєва, які переповнили залу судового засідання”³².

Після виступу сторони звинувачення, суд заслухав промови захисників підсудних. Чи варто говорити про те, в якому складному становищі виявилися призначені судом адвокати. З одного боку, вони були зобов'язані виконати свої безпосередні функції – захищати підсудних перед лицем обвинувачення. З іншого, – вага інкримінованого й вражаюча своєю жорстокістю реальність учиненого не залишали практично ніяких шансів підсудним. Треба думати, це добре розуміли й присутні на процесі громадяни. Принаймні, повідомлення таємної агентури НКВС дають змогу говорити про те, що подібні настрої були. „[...] У зв'язку з майбутніми промовами захисників, – доповідав один з інформаторів спецслужб, – мали місце такі висловлювання: «[...] А що ж скажуть захисники, невже вони будуть захищати підсудних. [...] Лише в Радянському Союзі існує така справедливість [...]» «[...] Вони не захищати повинні, а звинувачувати кліку військових злочинців. Не почесна місія у них [...]»”³³ Одеські адвокати, які виступили на процесі – Беклешев, Биков, Білостоцький і Шеришевський, виконуючи свій службовий обов'язок, просили членів Військового Трибуналу пом'якшити вирок своїм підзахисним. Підсудний Р. Берг відмовився від послуг наданого йому адвоката та особисто виступив на свій захист³⁴.

Наприкінці судового засідання 15 січня 1946 року головуючий надав останнє слово підсудним. Першим виступав головний обвинувачуваний, генерал-лейтенант, військовий комендант м. Миколаєва Г. Вінклер. Це була промова людини надломленої, що цілком усвідомлювала свій неминучий близький кінець, старого солдата, який волею долі став частиною злочинного нацистського молоха. Засуджуючи свої діяння, німецький генерал просив прощення та, вже практично ні на що не розраховуючи, все ще сподівався уникнути страти. „[...] Я взяв на себе всю провину, навіть у тих питаннях, де мали вважати винними генерального комісара і керівника СС, – говорив у своєму останньому слові Г. Вінклер. – Злочини, скоєні за моїми наказами, відбиті у наказах вищого керівництва і не є результатом усвідомленої злочинної ініціативи [...] Я, як старий солдат, відчуваю сором за все те, що зроблено нами. Ми – німці, бачили росіян тільки в такому світлі, в якому їх подавала німецька пропаганда. Мотивом цієї пропаганди була нікчемність і незначність російської людини [...] Я висловлюю свій глибокий жаль за всі ті прикраси, що були завдані вашій країні в результаті дій, вчинених нами

Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков в г. Николаеве и Николаевской области

Утреннее заседание 17 января

<p>На утреннем заседании председательствующий представил последние слова подсудимым Михель и Берг, которые признали себя виновными во всех преступ-</p>	<p>лениях и просили суд смягчить им приговор. Трибунал удаляется на совещание. В первом часу дня зачитывается приговор Военного Трибунала.</p>
---	--

П Р И Г О В О Р

<p>Военный Трибунал признал подсудимых Винклер Германа, Сандвер Ганса, Бютнер Макса, Кандлер Франца, Михель Рудольфа, Витцлеб Франца, Шмале Генриха, Берг Роберта, Хапп Иогана виновными в осуществлении массовых расстрелов, зверских расправ и насилий над мирным советским населением, в сожжении и разрушении городов и сел и в угоне на каторгу в Германию тысяч советских граждан, то есть в преступлениях предусмотренных ст. 1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19 апреля 1943 г. Руководствуясь ст. 2 Уголовного Кодекса УССР и ст. 296 и 297</p>	<p>Уголовно-Процессуального Кодекса УССР, и учитывая степень вины каждого подсудимого отдельно, Военный Трибунал приговорил: Винклер Германа, Сандвер Ганса, Бютнер Макса, Михель Рудольфа, Витцлеб Франца, Шмале Генриха, Берг Роберта — к смертной казни через повешение; Кандлер Франца и Хапп Иогана — к 20 годам каторжных работ каждого. Присутствующие в зале сотни трудящихся гор. Николаева и Николаевской области единодушно встретили оглашение приговора бурными аплодисментами.</p>
--	---

П Р И Г О В О Р П Р И В Е Д Е Н В И С П О Л Н Е Н И Е

<p>17 января в 6 часу дня, в гор. Николаеве, на Базарной площади был приведен в исполнение приговор Военного Трибунала Одесского Военного Округа над приговоренными к смертной казни через повешение немецко-фашистскими преступниками — Винклер Герма-</p>	<p>ном, Сандвер Гансом, Бютнер Максом, Михель Рудольфом, Витцлеб Францем, Шмале Генрихом, Берг Робертом. Выполнение приговора было встречено единодушным одобрением трудящихся, собравшихся на Базарной площади.</p>
---	--

[...] Я, засуджуючи свої діяння, прошу в радянського народу прощення за ті дії, що їх здійснила осліплена людина [...] Я вважаю, що необхідно, щоб, якщо у мене буде ця можливість, остання отрута фашизму була видалена із тіла німецького народу [...]”³⁵ Важко судити про те, наскільки щирими були ці останні слова Г. Вінклера. Так чи інакше, подібними проханнями пом’якшити вирок незмінно закінчували свої виступи й інші підсудні.

Судове засідання 17 січня 1946 року стало останнім на процесі. Того дня о 13-й годині у переповненій людьми залі обласного театру Миколаєва голова суду О. Зонов оголосив вирок Військового Трибуналу. Семеро із дев’яти підсудних були засуджені до вищої міри покарання – смертної

*Базарна площа
м. Миколаєва.
Виконання вироку
Військового трибуна-
лу над засудженими
до смертної кари
німецько-фашист-
ськими злочинцями.
17 січня 1946 р.*

кари через повішення. Серед них: Г. Вінклер, Г. Санднер, М. Бютнер, Ф. Вітцлеб, Г. Шмале, Р. Міхель і Р. Берг. Двоє фігурантів процесу – Ф. Кандлер і Й. Хапш, щодо яких слідство й суд не добули безперечних доказів їх усвідомленої і самостійної злочинної діяльності, були засуджені до 20 років каторжних робіт кожен³⁶.

Страту семи засуджених вчинено привселюдно усього за кілька годин потому – о 17.00 17 січня 1946 року. Місце страти – міську Базарну площу – вибрано не випадково, адже саме тут можна було розмістити величезні маси людей. Як свідчить офіційна інформація УНКВС Миколаївської області, за виконанням вироку Військового Трибуналу спостерігало до 70 000 громадян³⁷. Показовим, на наш погляд, був і той факт, що трупи злочинців залишалися висіти на площі наступні два дні – 18 і 19 січня, і були зняті лише вночі проти 20 січня 1946 року. Здається, що самим фактом цієї демонстрації режим хотів підкреслити інший беззаперечний факт – нацизм переможений, а злочинці цілком заслужено й справедливо покарані. З іншого боку, захолені на шибеницях трупи були своєрідним попередженням, таким собі чинником залякування для сотень тисяч інших німецьких, румунських, угорських військовополонених, кожен із яких розглядався тоталітарним радянським режимом як потенційний військовий злочинець.

* * *

Наше дослідження про миколаївський відкритий судовий процес 1946 року виглядатиме неповним, якщо не звернутися до аналізу істотної сторони таких публічних акцій влади, а саме суспільного резонансу навколо них. За ходом, скажімо, того самого миколаївського процесу спостерігали не тільки присутні в залі судового засідання, а й уся Україна. Природно, у людей складалася власна думка про те, що відбувається. Причому, як видно з документів, вона далеко не завжди збігалася з офіційною позицією влади.

У службовому листуванні НКВС усі подібні „реагування”, отримані переважно агентурним шляхом, були розділені на дві групи – „позитивні” й „негативні”. До першої, тобто позитивних з погляду режиму відгуків, оперативні працівники НКВС залічували усі висловлювання, реакції й зауваження, в яких люди виявляли відверту ворожість, неприхований гнів, ненависть і презирство на адресу не лише підсудних військовополонених, але й взагалі – усіх німців. Другу групу реагувань склала інформація про тих громадян, які в особистому спілкуванні мали необережність виявити співчуття підсудним військовополоненим, чи в якомусь іншому, крім як негативному, контексті, говорили про Німеччину і німців.

В усіх без винятку спецповідомленнях НКВС про хід відкритого судового процесу в Миколаєві, з якими вдалося ознайомитися авторам, мовилося про „переважно позитивне ставлення” аудиторії до подій, що відбувалися. Якою була ця конкретна „позитивна” реакція, видно з доповідної записки, датованої 16 січня 1946 року. У ній йшлося про події, що відбувалися в залі суду напередодні: „[...] Обурення робітників, службовців та інтелігенції стосовно підсудних усе більше зростає. Спроби підсудних уникнути справедливої відплати радянського правосуддя викликають обурення у присутніх на процесі радянських громадян. «Як вони не тікали від переслідування Червоної армії, – сказав М[...]ї М.С. джерелу «Новикову», – усе-таки сіли на лаву підсудних [...] Добре б усіх повісити, нехай німецьке покоління запам’ятає, як воювати з росіянами [...]» Про обурення трудящих діями німецько-фашистських загарбників свідчить і агентурне повідомлення джерела «Іванченка», який розмовляв із співробітником поліклініки партактиву Л[...]М. «[...] Щодо тих, хто сидить на лаві підсудних, я б уніс пропозицію тут же на суді поставити дві лебідки, одну ногу прив’язати до однієї лебідки, другу до іншої і рвати звіроподібних на шматки [...] Іншої кари фашистській сволоті, вандалам за їхні знущання й руйнування не придумати [...]»³⁸.

А ось фрагменти з доповідної записки, відправленої до Києва вже після виконання смертного вироку, 18 січня 1946 року: „[...] Так, ряд громадян, родичі і близькі яких постраждали від німецьких окупантів, наполегливо просили допустити їх до участі в повішенні засуджених Військовим Трибуналом [...] Зафіксовані численні репліки, що свідчать про ненависть і презирство до німецько-фашистських загарбників: «Я нітрохи не шкодую про долю цих варварів, вони повісили мого чоловіка, на фронті загинуло два моїх сини [...]» «[...] Їх треба повісити не за шийку, а за ноги, – нехай помучаться [...]» «[...] Погано, що вішають тільки сімох німців, адже їх було дев’ятеро, треба було усіх повісити [...]» «[...] Фріци вмерли й не покаються, тому що їх не мучили, треба було б іншу страту їм придумати [...]» «[...] Пустіть мене ближче, я більше ніж хто інший маю право дивитися – вони повісили мого батька та брата [...]»³⁹.

Розмірковуючи про причини такого щиро ворожого, реваншистського ставлення переважної більшості присутніх на процесі громадян до підсудних німецьких військовополонених, на нашу думку, варто визнати, що головним чинником тут виступив режим терору й насильства, встановлений нацистами на українській землі. Іншим вагомим каталізатором антинімецьких суспільних настроїв була тотальна радянська пропаганда.

Поруч із „позитивними” у спеціальних повідомленнях НКВС рівноцінне за обсягом місце посідають і так звані негативні відгуки громадян. Так кваліфікувалися висловлювання, в яких звучали мотиви співчуття підсудним, невіри в інкриміновану судом ступінь їхньої провини, поваги до німецької нації взагалі тощо. Ось лише кілька фрагментів із службового листування, де йдеться саме про такі прояви: „[...] Поряд із цим відзначені й негативні реагування з боку ворожих елементів: юрист Першої юридичної консультації К[...]а Аполлінарія Володимирівна у бесіді з джерелом «Лебедевим» стосовно процесу сказала: «[...] Навіщо улаштували цей процес, маса через це хвилюється. Німці вішали й розстрілювали і наші роблять те ж саме [...] На процесі малоють німців звірами, що вони нібито вішали, вбивали, робили обшуки і т.д., однак насправді цього не було. А взагалі вони тільки п'яними переслідували радянських громадян, а коли були тверезими, нікого не чіпали [...]» Камша мешкала на тимчасово окупованій німцями території у Миколаєві і працювала адвокатом у німецькій поліції. [...] За повідомленням джерела «Соколова», робітник заводу № 444 К[...]н Павло Іванович, який працював у період окупації німцями м. Миколаєва майстром заводу, щодо процесу, сказав: «[...] Ті, котрі сидять на лаві підсудних, невинні, вони тільки виконували волю вищого начальства. Судити їх немає за що...»⁴⁰ „За повідомленням джерела «Невського», механік склозаводу Т[...]й Лука Андрійович, який працював у період окупації м. Миколаєва інженером масложируправління, в бесіді з ним, заявив: «[...] У період тимчасової окупації [...] я жодного разу не бачив і не чув про те, щоб німці вішали й розстрілювали радянських людей. На мій погляд, цього не було [...]» Джерело «Ванда», відвідавши на квартирі акторку лялькового театру С[...]т Марію Никифорівну, запитала: чи була остання присутньою на площі під час виконання вироку. На це С[...]т відповіла: «[...] Не ходила і не піду, я мала бажання подивитися їх живими, але на мертвих дивитися не хочу. Бідні люди. [...] Хіба їх можна порівняти з нашими, усі німецькі начальники в період окупації були такі добрі й чуйні. Я сама особисто зверталася до них по допомогу й завжди отримувала задоволення [...]» Присутня під час цієї розмови сестра – С[...]т Віра, котра нещодавно повернулася як репатріантка з Німеччини і в даний час працює в друкарні, будучи солідарною з висловлюванням своєї сестри, заявила: «[...] Наші можуть голосувати тільки за Батьківщину й за Сталіна і кликати на виборчі дільниці, та щороку обирати жирних кабанів,

які нічого не можуть зробити для того, щоб полегшити життя [...]» Того ж вечора джерело «Ванда» разом із С[...]т відвідали їхню знайому П[...] у Мар'яну Степанівну, що їй С[...]т висловила жаль із приводу засуджених німців. На це П[...]а відповіла: «Я бачила, як виконували вирок, і усі вони, повішені, молодці, тримали себе з достоїнством, а найголовніший з них Санднер, сам голову просмикнув у петлю, не чекав, щоб йому вдягали. [...] Що ж до наших, то в них навіть мотузки не вистачило для петлі, адже, один із повішених був низького зросту, не діставав до петлі, і він повинен був сам у неї втягуватися [...]»⁴¹

Що ж вплинуло на формування у певної частини українців співчутливого ставлення до німців і Німеччини взагалі. На наш погляд, помітну роль у цьому відіграла пропаганда нацистів і той ідеологічний пресинг, що існував на окупованих територіях. Зауважимо, що свої криваві злочини окупанти намагалися якнайкраще приховати від основної маси населення України. Другим важливим чинником виявилися десятиліттями сформовані переконання цілих поколінь українців (як, утім, і росіян) у раціоналізмі, справедливості і пунктуальності німців, зрештою, у „європейськості” та цивілізованості цієї нації.

Читаючи інформаційні повідомлення спецслужб про випадки співчутливої реакції громадян стосовно німецьких військовополонених, упадає в око одна дуже важлива деталь. Абсолютна більшість їх фігурантів, таких різних за соціальним походженням, становищем і фахом, поєднувало одне – вони пережили окупацію в Україні. Звідси „компетентні органи” режиму робили, як їм здавалося, цілком логічний висновок – такі погляди є результатом умілої нацистської пропаганди.

Проте, на нашу думку, ситуація виглядала куди складнішою. Далеко не всі німці, які в обозах вермахту прийшли на територію України, були нацистами за переконаннями. У німецьких цивільних окупаційних органах, навіть у поліції та жандармерії, також було чимало осіб, які не сприйняли людиноненавистницьку ідеологію гітлеризму і за будь-яких обставин залишалися людьми. Імовірно, саме вони, а не кліка нацистських злочинців, уособлювали для певної частини українців справжню Німеччину і її народ.

Насамкінець потрібно підбити деякі підсумки і сформулювати попередні, поза сумнівом ще далекі від остаточних, висновки. Аналіз опрацьованої документальної бази дає змогу з певністю твердити, що у мотивації влади стосовно проведення публічного судового процесу в Миколаєві, як і інших подібних йому, юридичні підстави не були провідними. Натомість виразно переважали політичні мотиви й чинники.

Миколаївський процес був підготовлений НКВС СРСР і проведений під повним контролем цього відомства органами військової юстиції. Поза сумнівом, він став частиною єдиної спланованої та здійснюваної у повоєнний період програми судового переслідування осіб із числа

військовополонених Німеччини та її союзників, звинувачуваних у злочинах, учинених на окупованих територіях.

Вагоме політичне значення, що його надавала влада таким відкритим судовим процесам, на наш погляд, свідчить про певну „вищу мету”, переслідувану керівними колами СРСР. Ця мета полягала не лише в тому, щоб засудити і знищити нацизм політично. Обрамлені сталінською пропагандою в ореол справедливої помсти нацистським військовим злочинцям миколаївський та інші подібні до нього судові процеси повною мірою були використані режимом для зміцнення свого ідеологічного впливу на повоєнне українське суспільство. Відпрацьований у деталях і режисований НКВС судовий процес, попри вагомі і беззаперечні юридичні підстави його проведення, мав суттєві ознаки суду політичного – суду однієї тоталітарної ідеології над іншою.

ПРИМІТКИ

- 1 Київський процес: Документи та матеріали. – К., 1995. – 204 с.; Чайковський А.С. Відплата // У кн.: Миттєвості історії. – К., 2000. – С. 131–159; Абаїмов А. Київський процес (1946) у спогадах мого діда // Історія в школі. – 2000. – № 11–12. – С. 19–28; Абаїмов В., Абраменко Л. Київський процес: невідомі сторінки судової справи // Історія в школі. – 2002. – № 1. – С. 9–12.
- 2 Чайковський А.С. Значч. праця.
- 3 Потыльчак А.В. Открытый судебный процесс над немецкими военнопленными в Николаеве (1946 г.) // История пенитенциарной системы России в XX веке: Сборник материалов международного научного семинара. – Вологда, 2007. – С. 161–170.
- 4 Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 5. – Оп.2. – Спр.177. – Арк. 181–183.
- 5 Там само. – Арк. 181.
- 6 Там само.
- 7 Там само.
- 8 Там само. – Арк. 182.
- 9 Там само. – Арк. 183.
- 10 Там само. – Од. зб. 178. – Арк. 2.
- 11 Там само.
- 12 Там само. – Од. зб. 182. – Арк. 148.
- 13 Там само. – Арк. 12–13.
- 14 Там само. – Арк. 13.
- 15 Там само. – Арк. 65.
- 16 Там само. – Арк. 65–66.
- 17 Там само. – Арк. 14.
- 18 Там само. – Арк. 66.
- 19 Там само. – Арк. 301.
- 20 Там само.
- 21 Там само. – Арк. 302.
- 22 Там само. – Арк. 303.
- 23 Там само. – Арк. 305–306.
- 24 Там само. – Арк. 303.
- 25 Там само. – Арк. 305–306.
- 26 Там само. – Арк. 307.
- 27 Там само. – Арк. 308.
- 28 Там само.
- 29 Там само. – Арк. 309.
- 30 Там само. – Арк. 310.
- 31 Там само. – Арк. 310–311.
- 32 Там само. – Арк. 311.
- 33 Там само. – Арк. 314.
- 34 Там само. – Арк. 312.
- 35 Там само.
- 36 Там само. – Арк. 279–280.
- 37 Там само. – Арк. 280.
- 38 Там само. – Арк. 312–314.
- 39 Там само. – Арк. 280–282.
- 40 Там само. – Арк. 314–315.
- 41 Там само. – Арк. 282–284.

ФОРТИФІКАЦІЇ

УДК 623.1:728.81](477.64)(09),,16/17”

Володимир ЛЕНЧЕНКО

ОСТРІВ ХОРТИЦЯ ТА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ

Висвітлюється історія та походження назви „січ”, розповідається про острів Хортицю як місце розташування одної з перших козацьких Січей.

Ключові слова: Хортиця, Січ, запорозькі козаки, Д.Вишневецький.

Освещается история и происхождение названия „сечь”, рассказывается об острове Хортице как месте расположения одной из первых козацких Сечей.

Ключевые слова: Хортица, Сечь, запорожские козаки, Д.Вишневецкий.

It is told about the history and origin of the name "Sich", Khortytysya island as the location of one of the first Cossacks Sich.

Keywords: Khortytysya, Sich, Cossacks, D. Vyshnevetsky.

Назва „Запорозька Січ” поєднує кілька значень: 1) військово-політична організація українського козацтва, що існувала за дніпровськими порогами у XVI – XVIII століттях; 2) землі Запорозької Січі – Вольності Війська Запорозького; 3) назва столиці запорозьких козаків.

У XVI – XVIII століттях назва „січ” застосовувалася також як найменування загосподарьованої ділянки біля річки, де раніше ріс ліс. Численні „січі” українських козаків, міщан, селян з їхніми сіножатями, пасіками, млинами розташовувалися по берегах Дніпра, Десни, Ворскли, Орелі та інших річок України.

В універсалі гетьмана Івана Самойловича від 10 грудня 1680 року, опублікованому українським істориком Олександром Лазарев-

ським, стверджувалось: „маючи ми донесенне, же сѣчь (тут і далі виділення наше. – *В. Л.*), на рѣцѣ Орелѣ, ввыше Зармицкой найдуючаяся, здавна надлежить пану Федорови Жученкови, значному товаришови войсковому, [...] подтверждаемъ симъ нашимъ писанем оную сѣчь, яко никому не пенную, ему пану Федору Жученкови у вечное заживане”¹. О. Лазаревський так прокоментував цей документ: „Із полтавських юридичних актів XVII ст. впливає, що береги Орелі та Ворскли були вкриті в ті часи густими листяними лісами, вирубуючи які перші поселенці цих місць заводили тут, на цих «сѣчахъ» хутори й слободи. Таке виникнення перших поселень на Ворсклі та Орелі із «сѣчей» у прибережних лісах, пояснює походження й тієї «сѣчі» за дніпровськими порогами, яка,

зберігши свою назву економічного урочища, стала згодом знаменитою Січчю Запорозькою”².

Г. П. Житецький у рецензії на працю Д. І. Яворницького „Запорозьке в остатках старини и преданиях народа”, покликаючись на документи XVII століття, писав: „«Січею» в місцевостях, близьких до Новоросії та в Новоросії, звався розчищений лісовий простір, де вирубано ліс й лишилися одні лише пні. (У північній частині Малоросії таке місце називається «зрубом»). Маємо на це ясні вказівки в документах XVII століття, у яких ідеться про продаж «січей» приватними особами, а також розділ їх між ними, що свідчить про широке вживання цього слова саме в значенні лісових розчищених просторів. Документи стосуються тієї частини теперішньої Полтавської губернії, яка межує з Катеринославською”³.

У „Актових книгах Полтавського городского уряду” під 1669 роком занотовано документ, у якому записано: „Я, Тетяна Демчиха Бабченкова с потомством, видно чиню сим вскупным писмом моим, кому будет оказано, иже-м з доброй воли моей продала Дмитрови Яременкови сѣчь на Орели нижей Перещепини, а увыш Павловской, дарованную покойникови мужу моему Демку Романом Мельниченком, приятелем нашим, за которую сѣчю взяла в Дмитра готовых грошей коп пят”⁴.

У XVII – XVIII століттях назвою „Січ” та „Запорозька Січ” почали іменувати столичне місто запорозьких козаків на Дніпрі.

У часи становлення запорозького козацтва „січами” іменували сезонні й постійні козацькі поселення на Запорозжжі, які для захисту від нападів ворогів обносили засіками зі зрубаних дерев. Цей спосіб фортифікації широко використовувався в оборонному зодчестві Польсько-Литовської і Московської держав, зокрема, на землях України (засіки на Тульській і Білгородській засічних смугах у Московській державі (XVI – XVII ст.), в таборі гетьмана Северина Наливайка в урочищі Солониця біля Лубен (1596 р.), у таборах польського і козацького війська під Берестечком (1651 р.), Плесецькій засіці на російсько-польському кордоні біля Києва (після 1649 р.), на Українській і Дніпровській лінії, острові Хортиці, в Новій Запорозькій Січі (XVIII ст.) тощо.

Козацька столиця Січ періодично змінювала місце свого розташування за дніпровськими порогами. Ворожі напади, руйнівні повені й пожежі, пошуки більш безпечних і зручних для побуту місць змушували козаків до таких переселень.

У XVIII столітті козацьку столицю Січ почали іменувати за географічними назвами місць її розташування. Зважаючи на територіальну й хронологічну визначеність таких назв, вони використовуються й нині. На Дніпрі було вісім Січей:

- 1) Хортицька, 2) Томаківська,
- 3) Базавлуцька, 4) Микитинська,
- 5) Чортомлицька, 6) Кам’янська,

7) Олешківська, 8) Нова, або Підпільненська.

Хортиця – найбільший річковий острів України, розташований за дніпровськими порогами на давньому військовому і торговому річковому шляху до Чорного моря, Криму, Туреччини, Середземномор'я, здавна перебував у сфері військової та господарської діяльності українських козаків.

Про Хортицю, як місце розташування однієї з перших козацьких Січей, свідчать документи, перекази запорозьких козаків, українська фольклористика.

Російський історик XVIII століття Василій Татищев в одній зі своїх праць писав, що в минулому українські козаки жили в містах Каневі, Черкасах, Переволочній, а також на острові Хортиці⁵.

Російський військовий інженер князь Семен Мишецький у нарисі „История о козаках запорожских” (завершений у Новій Січі 1740 р., опублікований Осипом Бодянським в середині XIX ст.), покликаючись на перекази старих запорозьких козаків, вказує 10 місцевостей на Україні та річці Дніпрі, де існували козацькі „січі”, серед них – Канів, Переволочну та острів Хортицю⁶.

„Офіційний історіограф російський” академік Герхард Фрідріх Міллер у популярному збірнику Російської Академії наук „Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие”, ініціатором видання якого був президент Академії, гетьман Кирило Розумовський, писав: „Ниже оных [дніпровських]

порогов находится на Днепре остров длиною 12, а шириною на две версты, называемый Хортицы или Хортицкий остров. Три речки, именуемые Хортицами, и резиствующие между собою сими названиями: Сухая, Великая и Нижняя, впадают в Днепр с западной стороны. На сем острове имели запорожские козаки первую свою Сечь, откуда, кажется, произошла погрешность, всеми почти писателями принятая, будто бы Сечь запорожских козаков всегда бывает на островах реки Днепра... Около 1620 года был на острове Хортицком окоп, сделанный по приказанию козацкого гетмана Петра Конашевича Сагайдачного. Сие ли было начало Сечи, точно утверждать не можно, так же и то неизвестно, сколько долго на сем месте Сечь стояла”⁷.

Д. І. Яворницький, М. І. Грушевський, І. П. Крип'якевич та інші українські історики вважали, що Запорозьку Січ започаткував замок, збудований у середині XVI століття на острові Хортиці князем Дмитром Вишневецьким, старостою Канівським і Черкаським, який очолював оборону південних рубежів Польсько-Литовської держави. Джерела XVI століття не деталізують місце розташування Хортицького замку Д. Вишневецького.

Король Литви Сигізмунд II Август, відповідаючи на звинувачення кримського хана, що замок Д. Вишневецького на Хортиці спрямований проти Криму, в листі до хана писав, що цей замок пови-

нен був захищати інтереси Криму й Литви від територіальних претензій Москви на Низ Дніпра⁸.

Д. Вишневецький діяв у руслі політики литовсько-руських князів і козацьких гетьманів, які на початку XVI століття пропонували побудувати на Низу Дніпра державний замок, що мав контролювати татарські переправи через Дніпро й зашкодити їх нападам на Україну, Польщу, Литву. Водночас Д. Вишневецький приступив до реалізації власних амбітних планів з організації широкої наступальної війни українських козаків на Крим і Туреччину, до якої намагався залучити Москву. Зі свого боку, цар Іван Грозний бажав скористатись військом „черкас” (так тоді називали в Москві українських козаків) у війні з Кримським ханством, якому Москва від часів Золотої Орди щорічно платила принизливі податі-упоминки.

Донедавна існувало кілька гіпотез про розташування Хортицького замку Д. Вишневецького. Так, дослідник козацьких старожитностей з міста Запоріжжя В. Форменко вважав, що замок-городок Д. Вишневецького містився на мисі Кічкас біля татарської переправи через Дніпро. Як на доказ посилався на зображення цієї місцевості на російській топографічній карті 1860-х років, де на Кічкасі позначене невідоме прямокутне укріплення, що було, на думку автора, рештками замку Д. Вишневецького⁹. Цю гіпотезу поділяли й інші дослідники.

Насправді на Кічкасі містилася корабельня, споруджена генералом Дерibasом на початку XIX століття, на якій будувались судна каботажного флоту, що перевозили матеріали на зведення міста Одеси¹⁰.

Автор цієї статті, аналізуючи джерела, зокрема, картографічні, в 1970-х роках дійшов висновку, що Хортицький замок Д. Вишневецького розташовувався на острові Малій Хортиці (зараз острів Байди).

Археологічні дослідження, проведені на острові, це підтвердили.

Нині острів Байди своїми топографічними характеристиками нагадує острів Хортицю в мініатюрі – видовжений острівець, розташований у річищі Старого Дніпра, сягає в довжину 300 метрів, ширину (в „голові”) – 150 метрів, має площу близько 4,5 гектара. Скеляста „голова” острова височить над водами Дніпра на 12 – 14 метрів.

Як свідчать плани Малої Хортиці 1730-х років, тоді острів був більшим, мав іншу конфігурацію.

Закладаючи замок на Малій Хортиці, оточеній водами Дніпра, Д. Вишневецький урахував сприятливі оборонні якості цього острова – незначну величину, через що нападники не могли зосередити тут велике військо, зручне сполучення замку й гарнізону з річкою та правим берегом, де пролягали дороги в гирло Дніпра, Чорне море, Крим і Туреччину, а вгору річкою – до порогів, Черкас, Києва, інших міст України. Проте острів мав і суттєві

вади стосовно оборони, оскільки прицільно обстрілювався з правого берега, що нависав над Малою Хортицею.

До залоги Хортицького замку увійшли бояри, надвірні козаки й челядь князя, а також „низові” козаки. Життя й побут козацької громади в умовах ворожнечі з турками і татарами формували в середовищі козаків лицарські звичаї і традиції.

Спираючись на Хортицький замок, Д. Вишневецький здійснив ряд успішних походів на турецько-татарські фортеці пониззя Дніпра – Кизикермен, Тягиню, Очаків. Восени 1556 року військо Д. Вишневецького взяло штурмом і зруйнувало замок Аслан-Кермен (нині м. Нова Каховка), перевезло звідти на Хортицю гармати.

Відплата з боку Кримського хана не забарилась. У січні 1557 року, коли Дніпро вкрила крига, хан з ордою підійшов до Хортиці, де упродовж 24 днів намагався взяти острівну фортецю. Проте відступив від неї „з великим соромом”. Про це Д. Вишневецький повідомив царя Івана Грозного. Водночас просив короля Сигізмунда II прислати на Хортицю артилерію та військо. Однак допомоги не дочекався.

У листопаді того самого року велике турецько-татарське військо з допоміжними молдавськими загонами і флотилією бойових галер знову наблизилося до острівної твердині. Цього разу відбити ворога не вдалося. У ході запеклих штурмів замку, що обстрілювався

з галер і правого берега, нападники підпалили його запальними ядрами й стрілами, у захисників вичерпалися бойові запаси та порох, скінчилися харчі. Козаки покинули палаючий замок, прорвали оточення, перейшли через пороги й повернулися до Черкас.

Про ці події згадується в коментарі на карті Великого князівства Литовського 1616 року, надрукованій за Великого Литовського князя Миколая-Христофора Радзивіла: „Хортиця – місце на Бористені. Тут Дмитро Вишневецький, стародавній герой, уславлений своїми військовими подвигами, на ствердження своєї сили поставив колись фортецю. Середину цього місця оточив стіною з дубів, що піднесли, зміцнені природою та Богом. Завдяки цьому, Вишневецький зміг стримувати наступ Перекопського князя або хана та сил усієї його орди доти, доки позбавлений довгою облогою харчів, змушений був їсти коней. По цьому він урешті подолав пороги й з усім своїм неушкодженим військом повернувся до Черкас” (переклад з латинської Я. Р. Дашкевича).

Поразка на Хортиці не вгамувала Д. Вишневецького. За лицарськими звичаями тієї доби, коли вельможі вільно обирали собі сюзеренів, князь залишає Литву і переходить на службу до царя Івана Грозного. Невдовзі він очолює об'єднане військо московських стрільців, запорозьких і донських козаків, астраханських татар і калмиків та йде в походи на Крим

Фрагмент карти Великого князівства Литовського 1616 р.,
на якому позначені острови Хортиця й Томаківка, подані відомості
про Хортицький замок Д. Вишневецького

Фрагмент карти Великого князівства Литовського 1616 р.
Литовський гриш 1529 р., знайдений на острові Байди

і турецькі провінції Північного Надчорномор'я, Приазов'я, Каспію.

Цей період життя Д. Вишневецького частково прояснюють документи турецьких архівів, що їх у 1960 році опублікувала французька дослідниця Шанталь Лемерсьє-Келькеже. З них випливає, що війська Д. Вишневецького штурмували Очаків, Перекоп, Кафу, Азов, Тамань, Астрахань, форсували Керченську протоку. Вони заблокували річкові й морські дороги, якими до метрополії надходило зерно, напої, залізо, золото, будівельний ліс, а головне – постачали невольників з України, Польщі, Литви, Московської держави. Турецький диван, занепокоєний зухвалими діями військ Д. Вишневецького, оголошує „Димитрашку” головним ворогом Османської імперії, спрямовує проти нього галерний флот із Середземного моря, війська яничарів із чорноморських провінцій.

Коли цар І. Грозний несподівано припинив війну проти Криму й почав Лівонську війну проти Литви на Балтиці, Д. Вишневецький залишив Москву й повернувся до Литви. Тут він одержав „прощення” короля і поїхав на Запорозжя, де знову почав гуртувати козаків на штурм Очакова, Перекопа, Азова, інших турецьких фортець.

Як нащадок Великих князів Литви Гедеміновичів і господарів Молдавії, Д. Вишневецький із запорозькими козаками втрутився у війну за стіл господаря Молдавії. Під час походу козацьких військ

у Молдавію 1563 року князя підступно зрадили його молдавські союзники. Тяжко пораненого в бою Д. Вишневецького схопили запроданці і передали туркам. Його перевезли до Царгорода-Стамбула, де ув'язнили в Семивежевому тюремному замку. Султан, не домігшись покори від Д. Вишневецького, наказав його розіп'яти на гаках в'язниці¹². Невдовзі українська народна пісня „Про Байду” увічнила князя-лицаря в образі козака-запоржця Байди.

М. Грушевський так характеризував роль князя Д. Вишневецького у створенні Запорозької Січі: „Ідея Вишневецького заложити постійну, сильно укріплену твердиню на одному з дніпрових островів у 1550-х рр., не зосталася без сильного впливу на їх еволюцію: вона викінчила процес творення того акрополя Дніпрового Низу, яким стає запорозький кіш, «Січа» [...] Тільки проба Вишневецького з Хортицьким замком навчила, що нема що покладати надій на сильні мури й гармату супроти турків і татар, бо вони потраплять стягнути на це відповідні сили; треба шукати місця малопрístupного, і козацька Січ кочує серед лабіринту дніпровських островів, заток і проток [...] Утворення такого осередку, безперечно, мало велике значення і вплив на дальшу консолідацію і організацію козаччини, і вже в 1580-х рр. запорозька козаччина зветься інакше «січовою», по імені «Січі». Січ, значить, уже встигла стати признаним осередком і

репрезентацією низової козачини”¹³. „Я вбачаю ясну аналогію, очевидну ідейну послідовність у діяльності Вишневецького не тільки в самій ідеї Запорозької Січі як української твердині серед степового моря, але й у політиці наступних козацьких вождів – у їх намаганнях грати певну міжнародну роль, спираючись на сусідні країни, інтереси яких зіштовхувалися в цих степах”¹⁴.

Нагадаємо також про роль князів Михайла і Дмитра Вишневецьких в історії донських козаків, заснуванні їхньої столиці міста Черкаська (нині станиця Старочеркаська Ростовської області в Російській Федерації). Це відзначав, зокрема, В. Татішев: „Коли ж турецьке військо в [...] році до Астрахані приходило, тоді призвано було із Дніпра від черкас князя Михайла Вишневецького з 5000 запорозьких козаків, які, об’єднавшись із донськими, велику перемогу на Дону й на морі у човнах над турками здобули. Частина цих черкаських козаків залишилась на Дону, де вони збудували город Черкаський”¹⁶.

Але повернемось на о. Байди. Археологічні дослідження показали, що замок Д. Вишневецького посідав переважно скелясту „голову” острова, де колись було городище доби бронзи. На цій території виявлені рештки обвуглених дерев’яних конструкцій веж і стін замку, жител-напівземлянок, деталі холодної і вогнепальної зброї, військових обладунків, накопичення татарських бронебійних

і запальних стріл, ковальські знаряддя, уламки металевих ядер, керамічних кахлів, посуду XVI століття. Пам’ятку датує також срібний литовський гріш, знайдений на території замку. На аверсі монети викарбовано герб Литви, профіль короля Сигізмунда I Августа і напис латиною: „Великий командор землі Пруссії. 1529”, на реверсі – „Сигізмунд I, король Польщі та Пруссії”¹⁷.

Замок Д. Вишневецького на Малій Хортиці якийсь час стояв у руїнах. Проте не виключено, що після повторного повернення Д. Вишневецького на Запорозжя його відбудували. Польський хроніст Бартош Папроцький, описуючи під 1581 роком подорож князя Самійла Зборовського до запорозьких козаків на Низ Дніпра, де він був обраний козацьким гетьманом, пише: „Там неподалік [порогів] є замок Хортиця, що був побудований Вишневецьким; під нього не можуть підходити галери... Вийшли з Хортицького замку, де ночували, невдовзі зустріли козаків”¹⁸. Про існування замку Д. Вишневецького на острові Малій Хортиці („Kleine Chorticza”) згадує також Еріх Лясота, посол австрійського імператора Рудольфа II, що ночував на острові, повертаючись із Базавлуцької Січі¹⁹. Боплан, подаючи в „Описі України” відомості про Хортицю, замку Д. Вишневецького не згадує.

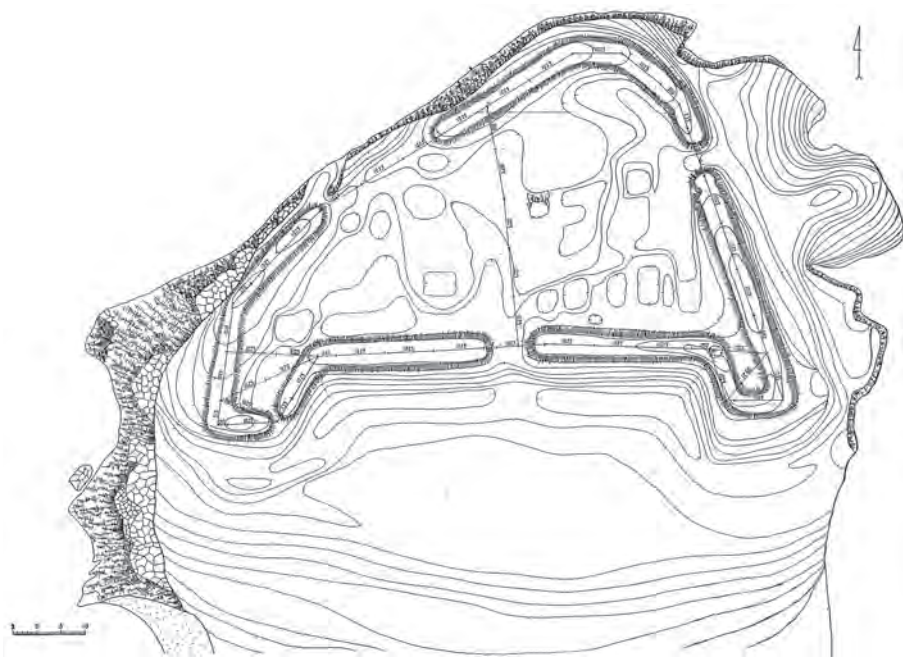
Нещодавно опубліковані документи з польських архівів, у яких ідеться про надання острова Хор-

тиці у 1648 році королем Польщі Яном-Казиміром у вічне володіння князю Яремі Вишневецькому та його нащадкам²⁰. Визвольна революція українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького в середині XVII століття перекреслила наміри Яреми Вишневецького привласнити острів Хортицю.

Під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 років на городищі замку Д. Вишневецького на острові Малій Хортиці під наглядом віце-адмірала Наума Сенявіна була споруджена корабельня, призначена для будівництва й ремонту суден Дніпровської військової флотилії. Попередньо інженер-майор Маттіас Ретш, ймовірно

у 1736 році, склав фіксаційний план острова, на якому позначений „прежде бывший ретраншемент” – себто городище замку Д. Вишневецького²¹.

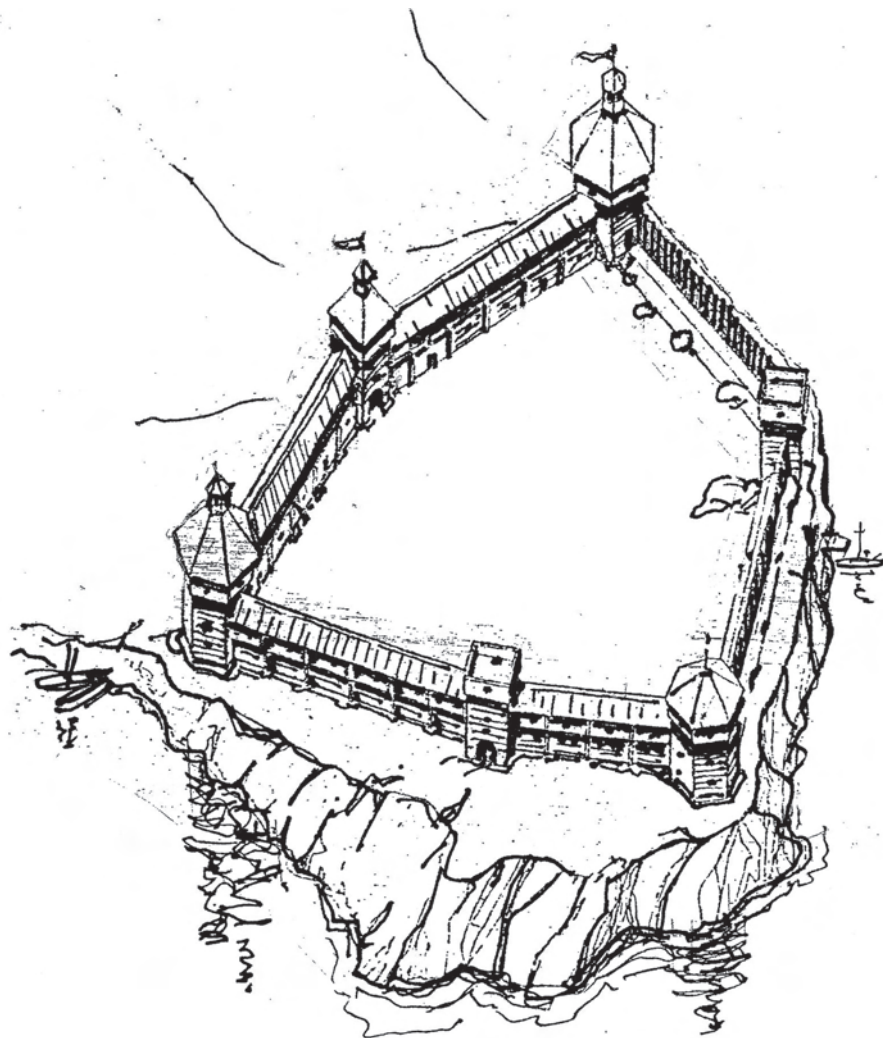
Для оборони корабельні на городищі замку Д. Вишневецького запорозькі козаки і російські солдати збудували невеликий ретраншемент, що мав на флангах два наріжні напівбастіони, а периметр острова оточили невисоким валом з піску та засікою зі зрубаних дерев. Проект будівництва корабельні фіксує відповідний план²². Корабельню захищали також потужні земляні ретраншементи, розташовані на скелястому правому березі Дніпра та на острові Хортиці²³.

**Залишки ровів і валів Запорозької корабельні на острові Байди.
Обмір В.Ленченка, 1966 р.**

Після закінчення російсько-турецької війни 1735 – 1739 років на Хортиці якийсь час дислокувались російські армії та екіпажі Дніпровської військової флотилії, що за умовами Белградського мирного договору виводилися з Криму

й турецьких провінцій України. Згодом великі судна і човни, які не вдалося перевести через дніпровські пороги, були затоплені в річищі Старого Дніпра. Саме цим пояснюється наявність поблизу о. Байди та в дніпровському

*Замок Д.Вишневецького на острові Мала Хортиця.
Малюнок-реконструкція В.Ленченка*

річищі затоплених суден, гармат, якорів та іншого військового майна флотилій XVIII століття, що нині їх досліджують підводні археологи в м. Запоріжжі.

Після знищення царатом 1775 року Запорозької Січі Хортицю привласнив руйнівник Січі князь Григорій Потьомкін. Він збирався побудувати там свій палац. Після кончини Г. Потьомкіна імператриця Катерина II подарувала острів німцям-менонітам, що створили тут свою колонію. Хортиця в ті часи була вкрита густими дібровами й лісами з унікальною флорою і фауною. Колоністи, загалом, дбайливо ставилися до природи, оберігали старі діброви, прадавні велетенські дуби. Зберігся план острова Хортиці кінця XVIII – початку XIX століття, на якому позначені землі німців-колоністів та місце палацу князя Г. Потьомкіна²⁴.

Проте, коли острів у 1870-х роках було підпорядковано місту Олександрівську, на Хортиці почалось грабіжницьке вирубування лісів, розорювання цілини, стихійне будівництво убогих робітничих селищ Олександрівських заводів.

За радянських часів, після будівництва в 1930-х роках Дніпрогесу, в пониззі острова були розташовані будівлі й дослідні поля Центрального науково-дослідного інституту електрифікації та механізації сільського господарства УРСР. На острів перекинули каналізаційні стоки й очисні споруди Запоріжжя. В умовах інтенсивного індустріального розвитку

міста Хортиця стає його основним природно-оздоровчим резерватом, тут розташовуються санаторії та будинки відпочинку працівників індустріальних гігантів міста.

У повоєнні роки в північній частині Хортиці були проведені великі лісотехнічні роботи, насаджені хвойно-листяні ліси. Після будівництва Каховської ГЕС її водосховище частково підтопило острів. Все це кардинально змінило історичний ландшафт Хортиці.

Постановою Ради Міністрів України від 18 вересня 1965 року територія острова Хортиці оголошена Державним історико-культурним заповідником запорозького козацтва (нині Національний заповідник „Хортиця”). У заповіднику збудовані Музей історії запорозького козацтва та історико-етнографічна експозиція просто неба „Запорозька Січ”. На Хортиці досліджуються, впорядковуються і експонуються пам’ятки археології та доби запорозького козацтва.

На підставі археологічних досліджень, аналізу документів і картографічних джерел про острів Байди, а також аналогій з історії фортифікації й оборонної архітектури України XVI століття, автор виконав гіпотетичну графічну реконструкцію Хортицького замку Д. Вишневецького. Замок був невеликим, мав дерев’яні стіни з дубових колод із городнями і палісаду. В замку було, імовірно, чотири вежі з гарматами, в городнях зберігали військові припаси й харчі. На невеликому подвір’ї замку на скелястий

П.Дебрев. Січ на Хортиці. Полотно, олія. 2007 р.

„голови” стояв, імовірно, намет князя Д. Вишневецького, оточений напівземлянками, в яких розташовувались житла залоги, арсенал, пороховий льох, кузня. Потайний хід в ущелині скелі провадив до

річки. Можливо, через цей хід, розташований у найбільш захищеній частині замку, спускались до своїх човнів козаки, що залишали палаючу фортецю. Реконструкція публікувалась²⁵.

ПРИМІТКИ

- 1 Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII – XVIII ст. (12. Жученки – Жуковские) // Русский архив. – 1875. – № 8. – С. 406. Повний текст універсалу див.: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – К.; Львів, 2004. – С. 760.
- 2 Цит. за: Німчук В. Походження та історія назви „Січ”. – Запоріжжя, 1999. – С. 5.
- 3 Житецкий Г. Д. И. Эварницкий. Запорожье в остатках старины и преданиях народа // Киевская старина. – 1888. – Т. 22, ноябрь / Критика. – С. 36 – 48.
- 4 Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Вып. 3. Справы вечистые 1672 –1680 годов. – Чернигов, 1914. – С. 5.
- 5 Татищев В. Н. Лексикон Российский исторический, географический, политический и гражданский [1740 р.] // Избранные произведения. – Ленинград, 1979. – С. 285.
- 6 Мышецкий С. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися,

- и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. Издана со списка, хранящегося в Библиотеке князя Михаила Семеновича Воронцова, Одесским обществом истории и древностей. – Одесса, 1852. – С. 9 – 10.
- 7 Миллер Г. Известия о запорожских козаках // Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие. – Май, 1760. – В Санкт-Петербурге, при Императорской Академии наук. – С. 390.
- 8 Див.: Винар Любомир. Князь Дмитро Вишневецький. Козацька Україна. Вибрані праці. – К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. – С. 93 – 143.
- 9 Фоменко В. Г. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 111; Він же. Острів Хортиця на перших картах Дніпра // Архіви України. – 1969. – № 4. – С. 49 – 52.
- 10 Скальковский А. Хронологическое обозрение Новороссийского края в 1731 – 1823 гг. – Одесса, 1836. – Ч. 2. – С. 245.
- 11 Лемерсье-Келькеже Ш. Литовский кондотьер XVI века – князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным османских архивов // Франко-русские экономические связи. – Москва; Париж, 1970. – С. 38 – 64; Винар Любомир. Князь Дмитро Вишневецький. Козацька Україна. – С. 93 – 143.
- 12 Див.: Винар Любомир. Зазнач. праця. – С. 93 – 143.
- 13 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. Козацькі часи до року 1625. – К., 1995. – С. 139.
- 14 Там само. – С. 115.
- 15 Дата в рукописі не проставлена.
- 16 Татищев В. Н. Зазнач. праця. – С. 267.
- 17 Див.: Козловський А. Результати досліджень останніх років на острові Байда // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 106 – 112; Пустовалов С. Загальний огляд та перспективи розкопок на о. Байда (Мала Хортиця) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 112 – 115.
- 18 Paprocki B. Herby gycerstwa polskiego. Zebrane z r. 1584. – Kraków, 1858. – S. 183.
- 19 Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. – Halle, 1866. – S. 224.
- 20 Вирський Д. Королівське надання на Хортицю князю Яремі Вишневецькому 1648 року // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 467 – 474.
- 21 Російський державний архів військово-морського флоту (далі – РДАВМФ). – Ф. 3. – Оп. 27. – № 1286. План острова Вышних Хортиц. А где чему быть надлежит, значит под литерами...
- 22 РДАВМФ. – Ф. 3. – Оп. 27. – № 1227. План Верхнего Хортицкого острова, на котором заложен ретраншемент к Адмиралтейству для строения судов, называемый Запорожская верфь.
- 23 Див.: Ленченко В. Хортицький ретраншемент // Пам'ятки України: історія та культура. – 2004. – № 2. – С. 70 – 77.
- 24 Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – СКВ. № 17291. План колонии Острова-Хортицы.
- 25 Ленченко В.[О.] Хортицький замок Дмитра Вишневецького // Фортифікація України. Матеріали міжнар. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 25 – 26; Він же. Хортицький замок Дмитра Вишневецького // Президент. – 2002. – № 7 – 8. – С. 104 – 108; Він же. Українське козацтво. Мала енциклопедія. Вид. 2-е, доп. – К., 2006. – С. 610.

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

УДК 94(477)(092):623.444.2.,17”

Денис ТОЇЧКІН

ПАЛАШ ОСТАННЬОГО ГЕТЬМАНА

З позицій історичного зброєзнавства проаналізовано палаш, що нині експонується у Національному історико-культурному заповіднику „Гетьманська столиця” як особиста зброя останнього українського гетьмана Кирила Розумовського.

Ключові слова: Лівобережна Україна, К. Розумовський, гетьман, клинкова зброя, палаш.

С позицій історического озубієведення проаналізован палаш, котрий нинче експонується в Національному історико-культурному заповіднику „Гетьманская столица” как личное оружіе последнего украинского гетьмана Кирилла Разумовского.

Ключевые слова: Левобережная Украина, К. Разумовский, гетьман, клинковое оружіе, палаш.

Palash was analysed from the standpoint of historical analysis of science of weapons. Now it is exhibited at the National Historical and Cultural Reserve "The Hetman capital "as a personal weapon of the last Ukrainian hetman Kyrylo Rozumovsky.

Keywords: Left-bank Ukraine, K. Rozumovsky, Hetman, bladed weapons, palash.

У нині відреставрованому і перетвореному на музей родовому палаці останнього українського гетьмана Кирила Розумовського зберігається палаш, який експонується як сімейна реліквія родини Розумовських.

Тривалий процес створення Національного історико-культурного заповідника „Гетьманська столиця” був дуже непростим: довелося практично заново звести весь комплекс історичних будівель та по крихтах зібрати належний

експозиційний матеріал. Гострий брак коштів і експонатів значною мірою компенсували вітчизняні й зарубіжні меценати, які взяли активну участь в облаштуванні заповідника. Не оминув музею і прямий нащадок Кирила Розумовського – його правнук у шостому поколінні, граф Григорій Розумовський, який нині мешкає в Австрії. Саме він урочисто передав музею рідинний раритет – „шаблю”, вік якої, на його думку, не менше 200 років¹.

На новий експонат у фондах музею було заведено інвентарну картку (форма №1 Міністерства культури і туризму України) та складено опис, де зокрема можемо прочитати:

„Опис речі: Шабля останнього гетьмана Лівобережної України К. Г. Розумовського, клинок з кованого карбованого металу, захист руки з латуні, на ньому дві літери латинською мовою Є. Р., ручка шкіряна. На клинку немає ніякого напису”.

„Шабля в шкіряній піхві, вгорі якої наклеєний рукописний напис”.

„Передано графом Грегором Розумовським (Республіка Австрія) 17.08.2009 р.”.

„Передано: Акт № 91/1628 від 01.12.2009”.

„Розмір – клинка... 89 см... рукояті без голівки 9,8 см”.

„Метал, шкіра, кування, карбування”.

„Стан добрий (задовільний, на клинку сліди іржі)”².

Нині зброя посідає почесне місце в експозиції палацу Кирила Розумовського.

Спробуємо дізнатися більше про цей раритет, поглянувши на нього з позицій історичного зброєзнавства.

Палаш лейб-кампанійський, Російська імперія, 1740 – 1760 рр., інв. №3-1968.

Матеріали: сталь, латунь, дерево, шкіра (хоз), сап'ян.

Клинкова сталь – фасонна (так звана покращена зварна).

Загальний вигляд палаша

Техніки: кування, лиття, карбування, гравіювання, лютування.

Технічні параметри зброї (мм): загальна довжина – 1045; довжина клинка – 890; ширина клинка при основі – 38; товщина спинки – 10.

Зауважимо, що довжина клинка драгунських та кірасирських клинків за часів Єлизавети I становила близько 870 мм (1 аршин та 31/2 вершка), ширина – майже 39 мм (7/8 вершка)³. На прикладі зацілілих до нашого часу речових джерел можемо спостерігати деякі розбіжності у довжинах, що не перевищують однак 1 вершка⁴.

Механіко-кінематичні характеристики (див. додаток):

Загальна вага зброї – 1320 г (з піхвами – 1590 г); центр ваги – 750 мм (від вістря); центр удару – 570 мм (від вістря).

Розглянутий зразок, як і більшість російських армійських палахів XVIII століття, не є взірцевим прикладом клинкової зброї. Завелика вага не сприяє покращенню рубки, а лише погіршує фехтувальні можливості, які остаточно зводяться нанівець незграбною гардою. Захисна корзина обмежує рухи зап'ястка, жорстко пов'язуючи його з передпліччям. Відтак зброя добре підходить для силової кавалерійської роботи від плеча та ліктя, для якої власне й призначена.

Утім масивна гарда також зумовлює розміщення центру ваги поблизу руків'я, а центру удару – на початку другої третини клинка, що мало негативно впливати на рубальні властивості.

**Макроструктура
клинкової сталі**

Поперечний перекрій клинка линзовидний, доли не тільки полегшують клинок, але й знижують опір матеріалу. Проникаючі якості погіршуються ближче до основи клинка.

Розподіл мікротвердості штаби яскраво демонструє специфіку використання палаша як різновиду клинкової зброї. Бойовий кінець має підвищені показники, що місцями сягають 53 HRC (одиниць за Роквелом). Висока твердість вістря була необхідною при застосуванні кіннотниками кблочого удару на шаленій швидкості кар'єру.

Основна частина штаби, у тому числі й центр удару, має невисоку твердість, аби запобігти викривуванню та забезпечити швидке відновлення ріжучої кромки лека: 35–43 HRC. Очевидно, нижчий показник усе ж пов'язаний зі знеуглецюванням та низькою культурою виробництва штаби (зауважуємо значні розбіжності показників твердості на сусідніх ділянках).

Чимала ділянка штаби при п'яті (100 мм) відпущена хіба що не до

Ефес з вензелем

стану сирцевого заліза – значення твердості коливаються в межах 12–20 НRC, місцями знижуючись ще більше. Певно тільки такі показники, помножені на чималу товщину обуха, допомагали дешевій місцевій зварній сталі витримувати високі бойові навантаження.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Зброя у посередньому стані. Клинокова сталь загалом збереглася непогано, проте вкрита безліччю каверн та непроварів, що насамперед пов'язано з невисокою якістю виробу. Клейма при п'яті знищені. Клинок доглянутий, систематично оброблявся мастилом. Гарда зі слідами механічних пошкоджень та тріщиною на щитку. Позолоть латунної гарди частково знищена. Фіксуєчий гвинт пізнішого походження. Дріт обплетення руків'я зберігся фрагментарно.

Піхви у посередньому стані, шкіра та обіймиці мають сліди механічних ушкоджень.

Морфологічна характеристика

Клинок сталевий, прямий, значної довжини з двома глибокими паралельними долами уздовж обуха. Форма дволезового, з округлим завершенням бойового кінця характерна для першої половини XVIII століття. Спинка клинка плавно звужується від п'яти, за 200 мм до вістря переходячи у фальшлезе. Верхній та нижній доли закінчуються відповідно за 160 мм та 95 мм од вістря.

Ефес закритого типу. Дугоподібна щитова гарда з кошком виготовлена з латуні і прикрашена рельєфним орнаментом. Щиток та ажурний кошик з вензелем імператриці захищають кисть спереду та зовні. З внутрішнього боку палаша щиток переходить у дужку, від центру якої до хрестовини розміщене кільце для великого пальця руки. Кошик фіксується на верхів'ї гвинтом. Основна (передня) захисна дужка з'єднана з верхів'ям за допомогою лютування. Лите верхів'я має вигляд орлиної голови з гудзиком у формі перевернутого зрізаного конуса. Руків'я дерев'яне, закріплене у всадний спосіб, обтягнуте чорною шкірою (хозом), було обплетене крученим мідним дротом.

Піхви дерев'яні, обтягнуті коричневим сап'яном, із внутрішнього боку скріплені поздовжнім швом. Оправа представлена латунним устям із рухомим кільцем і нако-

нечником. Біля устя прикріплено фрагмент паперового аркуша з рукописним текстом.

Зауважимо, що на російських клинках середини XVIII століття доли не були одноманітними. Часом зустрічався один невеликий центральний дол або їх не було зовсім. Подвійні ж, як у дослідженому зразку, трапляються вкрай рідко. Інші морфологічні особливості – форма клинка, ефеса та піхов – цілком відповідають прийнятим на російських палашах того періоду.

Орнаментика.

Хоча орнаментальне оздоблення ефеса доволі скромне, у ньому добре відчутні елементи пануючого у середині XVIII століття рококо,

насамперед у формі вензельних завитків та асиметричної мушлі.

Символіка та епіграфіка.

Однією з важливих ознак, які дають змогу встановити приналежність зброї, є форма вензеля правлячої імператриці, що зображувався на військовій атрибутиці (кокардах, бляхах, ефесах) у різних родів військ, та військових частин.

Власне самі вензелі на різних військових предметах не завжди були одноманітними, іноді відрізняючись навіть від зображень на полкових прапорах. Утім у нашому випадку вензель неодноразово повторюється, зокрема на штандарті лейб-кампанії 1741

а

б

Вензелі Єлизавети Петрівни: (а) на сумі та підсумку гренадерів лейб-гвардійської кампанії (1742–1762 рр.); (б) на штандарті лейб-гвардійської кампанії

року. Зауважимо, що навіть у „материнського” для кампанійців лейб-гвардійського Преображенського полку вензель вже інший.

Традиція переносити вензелі правлячої імператриці на гарду стосувались як офіцерської, так і солдатської зброї. Щодо палахів, дослідники відзначали її зокрема у драгунських полках, де решітка гарди могла набувати „різноманітного вигляду”⁵.

Отже, як бачимо, форма вензеля на гарді нашого палаша відповідає прийнятому у лейб-гвардійській кампанії 1742 – 1762 років.

Залишки ще двох вензелів (обабіч клинка) можемо бачити при основі штаби. На жаль, їх майже цілком знищено, реконструювати первісний вигляд нам не вдалося. Можна лише припустити, що тут також мали бути вензелі Єлизавети I, які традиційно розміщували у зазначених ділянках клинка на зброї нижніх чинів.

По-своєму цікавим є також уривок паперу з фрагментом рукопису, прикріплений до піхов. Можемо розібрати лише окремі слова:

„... Kirill Grigor...” та „... Hetman...”.

Нині ми не маємо можливості визначити вік та походження напису, хоча мимоволі складається враження, що йому не один десяток років. Очевидно, перед нами історичне свідчення формування живої родинної легенди.

* * *

Отже, перед нами рідкісна історична пам'ятка – урочистий палаш нижніх чинів лейб-кампанії

Єлизавети I, виконаний до того ж у неуставній манері: на латунній гарді замість двоголового орла уміщений вензель імператриці, прийнятий у лейб-кампанійській емблематиці.

Уніфікації військового убору за часів Єлизавети I приділялося чимало уваги, однак повної одноманітності, зокрема у справі оснащення військовослужбовців клинковою зброєю, досягнуто не було, що добре видно на прикладі численних зацілілих донині палахів і шпаг тих часів. І якщо, скажімо, драгунський капрал замовляв решітку на гарді палаша у формі полкового вензеля, то лейб-кампанійці могли дозволити собі принаймні не менше.

І все ж, кому міг належати цей предмет?

Зауважимо, що Кирило Розумовський і його старший брат Олексій як вищі офіцери звичайно мали належну їм за штатом холодну зброю.

Граф Кирило Розумовський від 1748 року був підполковником лейб-гвардійського Ізмайлівського полку. Відповідно до звання йому належало мати шпагу, як усім іншим чинам піхотних лейб-гвардійських полків.

На відомих нині прижиттєвих портретах Кирила Розумовського при зброї останній український гетьман незмінно зображений з офіцерською шпагою свого часу – важливою частиною придворного вбрання та ознакою дворянського стану й офіцерського чину.

Граф Олексій Розумовський також деякий час посідав підпол-

ковницький чин. У лейб-гвардійському кінному полку, яким він командував від 1748 року, справді прийняли на озброєння палаші, проте лише для нижніх чинів. Важливішим є те, що у полку використовували вензель іншого типу, на гарді ж прийнято було зображувати двоголового орла.

Проте для нас набагато цікавішим є той факт, що у період приходу до влади Єлизавети Петрівни у 1741 році О. Розумовський отримав звання поручника новоствореної тоді лейб-кампанії⁶. Як відомо, одним із перших заходів нової імператриці було перетворення гренадерської роти лейб-гвардійського Преображенського полку на елітну лейб-кампанію, яка фактично замінила собою петрівську кавалергардію.

Усі кампанійці, незважаючи на звання, були озброєні офіцерськими шпагами. Та в урочистих заходах імператорського двору, зокрема коронації 1742 року, військовослужбовці надягали кавалергардський убір. Його неодмінною частиною (у рядових та унтер-офіцерів) був палаш із золотим темляком і золоченим ефесом, на решітці гарди якого зображений двоголовий орел. Офіцери ж залишались при шпагах із золоченим ефесом, золотим темляком та канительною китицею⁷.

Загалом такий стан речей цілком відповідав тогочасній, загальній для всього російського війська тенденції: палаші належало мати лише нижнім чинам, офіцери озброювалися шпагами.

Токе Луї. Портрет К. Г. Розумовського. Полотно, олія. 142x112. 1758 р. Державна Третьяковська галерея, інв. №. 6042

Зараз можемо лише здогадуватися про шляхи, якими лейб-кампанійський палаш нижніх чинів опинився в родині Розумовських і яку роль свого часу міг відіграти у житті графів – Олексія та Кирила. Безперечно лише, що ця зброя пов'язана зі знаменними подіями. Беручи до уваги „офіцерський” стиль виконання, не виключено, що палашем користувався молодий Олексій Розумовський на початку кар'єри або хтось із його лейб-кампанійських товаришів у ході урочистостей, пов'язаних з коронацією Єлизавети І.

Значення раритету як сімейної реліквії підтверджує її вивезення за кордон – очевидно, в очах тодішніх

власників він становив неабияку цінність.

Принагідно зауважимо, що досліджуваний палаш цінний насамперед своїм походженням та історичною легендою, серед тогочасної зброї він не відзначається якимись видатними особливостями. Масове виробництво російських шпак і палашів на місцевих заводах започатковане ще Петром I – від тих часів до початку ери промислового виробництва та введення в дію Златоустівського зброярського заводу масові армійські клинки мало різнилися якістю, становлячи вельми посередню продукцію.

На завершення додамо, що ми повністю поділяємо патріотичні почуття та ентузіазм музейного колективу заповідника „Гетьманська столиця”. В умовах, коли навіть жалюгідні рештки особистого майна К. Розумовського зберігаються поза межами України, з’явилася фантастична нагода виставити в експозиційній залі палацу особисту зброю останнього українського гетьмана!

І все ж, у світлі останніх досліджень, рекомендували б внести певні зміни до музейного запису. На наш погляд, коректніше охарактеризувати проаналізований експонат середини XVIII століття як фамільний лейб-компанійський палаш родини Розумовських, що міг належати Олексію Розумовському на світанку стрімкого злету його кар’єри. Причому така історична легенда, як бачимо, має цілком конкретні джерелознавчі підстави.

Додаток.

У сучасній методиці визначення бойової придатності зброї та технологій виготовлення клинка важливе місце посідає оцінка комплексу механіко-кінематичних характеристик зразка. У процесі дослідження ми визначали низку найбільш важливих, на нашу думку, параметрів.

Вага (г) та центр ваги свідчать про тактичні характеристики і бойову придатність зброї.

Центр удару, спеціально передбачена конструкцією зброї ділянка клинка оптимальна для нанесення удару. Коли напрям удару пролягав через зазначене місце, його енергія не розпорошувалась, а рука фехтувальника не отримувала відчутного струсу.

Мікротвердість клинкової сталі (М, визначалася за Роквелом, НRC) – важливий практичний показник, за яким оцінюють не тільки бойову придатність зброї, але й технічне завдання яке вирішували у процесі виготовлення клинка.

ПРИМІТКИ

- 1 Слово „Гетьманської столиці”. Газета Національного історико-культурного заповідника „Гетьманська столиця”. – 2009. – № 5(18). – С.8.
- 2 Національний історико-культурний заповідник „Гетьманська столиця”. 01 грудня 2009. Інвентарна картка № інв. 1968 книги вступу 11 №7111 відділ Д.
- 3 Историческое описание одежды и вооружения Российских войск, съ рисунками, составленное по Высочайшему повелѣнію: в 19 ч. / [сост. Висковатов А. В.]. – СПб., 1899. – Ч.3. – С.37.
- 4 Кулинский А. Н. Русское холодное оружие XVII–XX вв.: в 2-х т. / А. Н. Кулинский. – СПб., 2001. – Т. 1. – С. 54–59.
- 5 Историческое описание... – С. 37.
- 6 Тройницкий С. Гербы Лейбъ-Компаніи оберъ и унтеръ-офицеровъ и рядовыхъ. – Петроград, 1914. – С. IX, 553.
- 7 Историческое описание... – С.76–77.

ФІЛАТЕЛІЯ

УДК 94(477):656.835],17/18”

Любомир ПИРІГ

УКРАЇНЦІ У ВІЙНАХ XVIII – XIX СТОЛІТЬ

Відтворено засобами філателії (поштові марки, конверти, пам'яткові штемпелі) участь українців у війнах XVIII – XIX століть.

Ключові слова: війни, українці, філателія.

Отображено средствами филателии (почтовые марки, конверты, памятные штемпели) участие украинцев в войнах XVIII – XIX веков.

Ключевые слова: войны, украинцы, филателия.

Reproduced by means of philately (stamps, envelopes, memory stamps) Ukrainian participation in the wars of the XVIII - XIX centuries.

Keywords: wars, Ukrainians, philately.

Битви, збройні заворушення, війни на землях України далеко не завжди відбивали волю її народу, а часто були наслідком суперечок, конфліктів між сусідніми країнами, які зазіхали на наші природні багатства, прагнули поширити свої кордони, поневолити автохтонів, позбавити їх історичної пам'яті. Волелюбність, гідність українського народу чи не найдовше, найнаполегливіше захищалися в епоху Козаччини, що відображено й засобами філателії та висвітлено у нашій попередній публікації (див.: Військово-історичний альманах. – 2010. – Ч. 21. – С. 88 – 108). Ця тема за останній рік поповнилася новими випусками.

У 2010 році надійшли в обіг поштові марки з портретами „Провідників козацьких повстань” Б.Микошинського (? – ?) і К.Косинського (? – 1593). Перший із них, як

вказано в „Енциклопедії українознавства”, був „гетьманом Війська запорозького” у 1586 і 1594 рр. і відзначився переважно походами проти турків. К.Косинський справді очолив перше протипольське повстання (1591 – 1593), яке охопило Київське, Брацлавське, Волинське і частково Подільське воєводства. Зазнавши поразок, повстанці відступили на Запорозьку Січ і були остаточно розгромлені польськими полками під Черкасами при спробі продовжити повстання. Тоді й загинув його провідник.

Третя марка 2010 року козацької тематики присвячена наказному гетьманові П.Полуботкові (бл. 1660 – 1724), який свого часу користувався довірою Петра I, оскільки не підтримував І.Мазепу, однак ув'язнений був у Петропавлівську фортецю, де й помер, бо протесту-

вав проти утисків Малоросійської колегії.

У 2011 році серію „Провідників козацьких повстань” поповнили марки з портретами Г. Лободи (?– 1596) та С. Наливайка (?– 1597), провідника протипольсько-феодалного повстання в Україні та Білорусі 1594 – 1596 років.

Гетьман П. Орлик (1672 – 1742) заслужив на поштову марку 2010 року завдяки відзначенню 300-ліття створеної ним першої Конституції України. Удостоївся він пам'яті і шани як наступник І. Мазепи, відданий його ідеї звільнення України з-під влади Російської імперії.

Після Переяславської ради, а надто Полтавської битви Росія, підпорядкувавши Україну у всіх сферах своєї політики, дедалі ширше й активніше використовує ук-

раїнське козацтво, українське чоловіче населення загалом для поповнення своїх збройних сил з метою збільшення території, упокорення інших народів. У 1797 році Москва, ламаючи попередні угоди з гетьманами, здійснила на поневолений нею Лівобережній Україні рекрутський набір. Упродовж XVIII століття Росія провела 19 війн, з яких тільки дві не з наступально-завойовницькою, а з оборонною метою.

Лише козаки, які після зруйнування Запорозької Січі 1775 року відійшли на турецьку територію і оселилися в гирлі Дунаю, створивши Задунайську Січ, не могли бути використані у загарбницьких війнах Росії. Натомість вони мушили брати участь у воєнних операціях турків, нерідко й проти християнських народів, що вкрай суперечило

їхньому переконанню. У 1828 році козаки на чолі з кошовим отаманом С. Гладким перейшли на бік Росії і Задунайська Січ припинила своє існування. Слід в історії вона залишила, що підтверджено й випуском поштової марки 2010 року, але не в серії „Історія українського війська”, як попередні, а, як засвідчив штемпель Першого дня погашення 29. 10. 2010, „Історія війська в Україні”.

Цього самого 2010 року Пошта Російської Федерації видала блок із трьох марок, одна з яких присвячена Кубанському козацтву, започаткованому пізніше, 1860 року, яке проіснувало до ХХ століття, включаючи обидві світові війни.

Кубанське козацтво створене на базі Чорноморського, останнім наказним гетьманом якого був Я. Кухаренко (1800 – 1862). Відомий Я. Кухаренко і як письменник, котрий листувався з Т. Шевченком.

Великий Кобзар присвятив йому поему „Москалева криниця”. На честь цього гетьмана випущено і поштову марку 2010 року.

Бойові дії російського війська на землях Південної України, в яких немало участь довелося брати і українським козацьким загонам, пов'язані з ім'ям О. Суворова (1730 – 1800). Він командував військами в Криму і на Кубані (1778 – 1779, 1782 – 1784), на території України (1792 – 1793). У той час (1784) завойований Ахтіар став Севастополем. „Заслугою” Суворова було придушення польського повстання 1794

року, після якого відбувся третій поділ Польщі. У 1796 – 1797 роках штаб-квартира О. Суворова містилася на Вінничині. Тому свого часу в с.Тиманівці Тульчинського району Вінницької області відкрито музей О. Суворова (конверт 2006 р.), до 250-річчя його народження була випущена поштова листівка, яка погашувалася пам'ятковим штемпелем в Тульчині 24.11.1980. Пам'ятники фельдмаршалу в Україні споруджено в Ізмаїлі (скульптор Б. Едуардс, конверти 1958 – 1990), Тульчині (скульптор Б. Едуардс, конверт 1970), Сімферополі (скульптор В. Гордєєв, конверти 1981, 1991) та Севастополі (скульптори В. Рубков, В. Гордєєв, листівки 1989 – 1992).

У 1940 році Пошта СРСР випустила чотири поштові марки,

присвячені взяттю Ізмаїла (1790 – 1940) з портретами О. Суворова, на двох з яких його слова: „Смерть бежит от сабли и штыка храбрых”. Походи на Ізмаїл здійснювали запорожці (1609, 1621), завойовували цю фортецю козацькі і російські

війська 1770 року, а остаточно Ізмаїл відійшов до Росії тільки після російсько-турецької війни 1877 – 1878 років.

Поштових марок, присвячених О.Суворову, включаючи зображення ордена СРСР його імені, близько двадцяти.

Польське повстання, розгромлене під керівництвом О.Суворова у 1794 році, було організоване видатним польським військовим і політичним діячем Т. Костюшком (1746 – 1817). Його портрет – на поштових марках Польщі. Відголоски цього повстання відчутні були у заворушеннях на Київщині, Волині, Поділлі. Віддала належне пам'яті Т.Костюшка Пошта США (конверт, пам'ятковий штемпель – Чикаго, 22.10. 1994).

Военно-бойові дії на землях України безпосереднього стосунку до Наполеона Бонапарта (1769 –

1821), якому присвячені поштові випуски Франції, не мають. Однак політичні наміри щодо України у зв'язку з походом на Росію у нього були. У разі перемоги над Росією передбачалося відокремлення від неї українських земель з поділом їх на три частини: Правобережна мала відійти до Польщі, на Лівобережжі і Півдні планувалося створити під протекторатом Франції дві держави. Одна – в межах Чернігівщини (на північ до Орла) і Полтавщини, друга – „Наполеоніда” в межах Катеринославщини, Донеччини, Криму, Херсонщини.

Довелося українцям воювати не за „Наполеоніду”, а в складі „Українських козацьких полків” (марка 2010) під проводом „фельдмаршала М.І. Голенищева-Кутузова-Смоленського, 1745 – 1813” (дві марки СРСР 1945 року) у „Вітчизняній війні 1812 р.” (чотири марки СРСР 1962 року) за звеличення імперії. У складі 320-тисячної армії Кутузова українці становили третину.

Про М. Кутузова в Україні нагадує „Кутузовський фонтан” (Алушта, скульптор Л. Смерчинський; конверти 1977, 1985).

Рух декабристів в Україні пов'язаний зі створенням Південного товариства (1821, Київ, Васильків, Тульчин, Новоград-Волинський), залученням до формування його масонських лож, зокрема Полтавської, членом якої був І. Котляревський. Після поразки повстання декабристів у Петербурзі в грудні 1825 року в с. Трилісах на Київщині почалися заворушення у Чернігівському полку, які зазнали поразки у січні наступного року.

Філателія вшанувала пам'ять декабристів двома марками 1925, маркою і конвертом (штемпель – Тульчин, 26.12. 1975) 1975 років. З рухом декабристів тісно пов'язаний був і учасник війни 1812 року С. Трубецький (1790 – 1860; конверт, штемпель, – Ленінград, 09.09.1990), котрий бував на переговорах з членами Південного товариства в Україні, зазнав тяжкого тюремного ув'язнення. Із п'яти страчених через повішення декабристів, профільний барельєф яких відтворено на марці 1925 і конверті 1975 років, на особливу увагу українців заслуговує К. Рилєєв (1795 – 1826). Проживши три роки (1817 – 1820) в Україні,

він опанував українську мову і створив думу „Богдан Хмельницький” та поеми „Войнаровський”, „Наливайко”, „Мазепа”.

У грудні 1975 року філателісти м. Хмельницького організували виставку „Страницы героической истории”, до якої випустили листівку (два кольорових варіанти) „150 лет со дня восстания декабристов” з портретом „Декабриста-крестьянина П.Ф.Дунцова-Выгодского (1802 – 1881). Родился в селе Ружичное, ныне Хмельницкого района. Учился в г. Проскурове (ныне г. Хмельницкий)”.

Пам'ять про декабристів вшановано в Україні спорудженням пам'ятника (м. Васильків, скульптор В. Гнезділов; конверт 1989).

Про російсько-турецьку війну 1828 – 1829 років, в якій не обійшлося без участі козацьких

загонів, нагадав конверт Пошти України 1999 року „Бриг «Меркурій», 170 років подвигу”.

Найбільше філателістичного матеріалу про війсьні події в Україні XIX століття присвячено обороні Севастополя. Про неї розповідають марка України 2010 року і конверт „Оборона Севастополя (1854 – 1855) російськими військами від англійсько-французько-сардинсько-турецьких військ під час Кримської війни 1853 – 1856 рр.” (штемпель – Севастополь, 25.09.2004). На численних поштових випусках, зокрема Пошти України (конверт і листівка 1992) – „Пам’ятник затопленим кораблям” (скульптор А. Адамсон, крім окремих марок – близько 20 листівок і конверт 1956 – 1992 рр).

Про керівника оборони Севастополя віце-адмірала В. Корнілова (1806 – 1854) нагадують листівка СРСР 1992 року („Набережна ім. В. Корнілова”), марка 1989 року, конверт Пошти України (штемпель Миколаїв, 13.02.2006). Пам’ятник йому (скульптор І. Шредер) зображено на конвертах 1984, 2006, листівці 1989 років.

Після загибелі В. Корнілова оборону Севастополя очолив адмірал П. Нахімов (1802 – 1855), якому присвячено марки СРСР 1952, 1987 років, марка Російської Федерації 2002 року, конверт України (штемпель – Севастополь, 05.07 2002). Пам’ятник цьому діячеві у Севастополі (скульптор М. Томський) – на листівках (1972, 1997), на чотирьох конвертах (1969

Адреса відправника, індекс

.....
.....
.....
.....

1806-1854 *Володимир Корнілов*

13.02.2006 Миколай УКРАЇНА 70
В.О. Корнілов

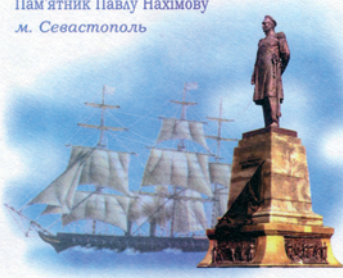
Адреса одержувача, індекс

.....
.....
.....
.....
.....

--	--	--	--	--

Адреса відправника, індекс

.....
.....
.....
.....

Пам'ятник Павлу Нахімову
м. Севастополь

200 років від дня народження
П. С. Нахімова
СЕВАСТОПОЛЬ-11
05.07.2002

Адреса одержувача, індекс

.....
.....
.....
.....
.....

синові кріпака із с. Ометинців Вінницької області, зображено на конвертах 1959 і 1969 років.

Один із оборонців Севастополя – контр-адмірал В. Істомін (1809 – 1855; марка СРСР 1989; немаркований конверт України, штемпель – Севастополь 19.03.2009), похований після загибелі в одному склепі з В. Корніловим та П. Нахімовим.

Брав участь в обороні Севастополя і майбутній адмірал Г. Бутаков (1820 – 1882; марка СРСР, 1989).

Інженерними роботами під час Севастопольської оборони керував генерал Тотлебен (1818 – 1884), якому споруджено пам'ятник (скульптор І. Шредер; листівка 1977, конверти 1969, 1980). У 1877 – 1978 роках він очолював армію в російсько-турецькій війні, в якій брали участь тисячі українців,

– 2002), у візерунку штемпеля до 200-річчя його народження (2002). У 1954 році Пошта СРСР видала дві марки з репродукціями портретів П. Нахімова і п'яти оборонців Севастополя, серед яких – українці П. Кішка, І. Димченко і Ф. Заїка, створених 1855 року художником В. Тіммом (1820 – 1895). Пам'ятник героєві оборони Севастополя, одному із воїнів шести українських полків, П. Кішці (1828 – 1882),

Севастополь. Памятник матросу Петру Кошке.
Севастополь. Памятник матросу Петрові Кошці.

зокрема відомий театральний діяч М. Садовський. Цій визвольній для болгар війні, що розпочалася після їхнього квітневого повстання (1876), присвячено численні поштові марки Болгарії. Відзначився у цій війні нащадок давнього козацько-старшинського роду Драгомирецьких М. Драгомиров (1830 – 1909; конверт 2005), котрий згодом керував Київським військовим округом.

З 1837 року командиром Чорноморського флоту і військовим губернатором Севастополя та Миколаєва був адмірал М. Лазарєв (1788 – 1851; марка СРСР 1989).

У російсько-імперському завоюванні Причорномор'я активну участь брав неаполітанець адмірал Й. Дерібас (1749 – 1900), котрий командував авангардом російських

та українсько-козацьких військ у звільненні від турків с. Хаджибей (1789), на місці якого за його участю почала розбудовуватися Одеса. В Одесі йому споруджено пам'ятник (скульптор О. Князін; конверт і листівка 1984; у візерунках штемпелів до Дня міста 02.09.1998, 1999). У війні Росії проти Туреччини брав участь і француз Арма-Еммануель дю Плессі Рішельє (1766 – 1822), котрий з 1803 року був градоначальником Одеси, у 1805 – 1813 роках – генерал-губернатором Новоросійського краю. Одеський пам'ятник Рішельє зображений на конвертах 1967, 1997, 1998 років та у візерунках штемпеля до 71-го Міжнародного конгресу есперантистів (Одеса, 18.07.1998).

Про сотні тисяч українців, які змушені були воювати в рядах

російсько-імперських полків в ім'я слави імперії та імператорів не дадуть забути слова Т.Шевченка („Кавказ”, 1845):

Не за Україну,
А за її ката, довелось пролити
Кров добру, не чорну. Довелось
запить

З московської чаші московську
отруту!

Українці брали активну участь у Польському визвольному повстанні 1830 – 1831 років, а надто – у повстанні 1863 року, коли постало популярне гасло „Занашу і вашу свободу!”. Одним з провідників останнього був житомирянин за народженням Я. Домбровський (1836 – 1871), який загинув на барикадах Паризької комуни. У Житомирі він вшанований пам'ятником (скульптор О. Скобликов; конверт 1975).

Його та постаті інших керівників польських повстань – на марках Польщі.

Небез участі українців відбулися події „весни народів” (1848 – 1849), про яку нагадують знаки поштової оплати з портретами революціонера Лайоша Кошута (1802 – 1894) – марки Польщі, та поета-борця Шандора Петефі (1823 – 1849) – марки Угорщини. „Весна народів” призвела до скасування кріпацтва в Австрійській імперії і перетворення її на Австро-Угорщину.

Традиції Козаччини у формі бурхливих народних бунтів, повстань знайшли відбиття у філателії згадками імен Олекси Довбуша (1700 – 1745) та Устима Кармалюка (Кармелюка) (1787 – 1835).

Конверти СРСР із зображенням „Печери Довбуша поблизу

Яремчі” надійшли в обіг у 1974 і 1984 роках. У 1995 році Укрпошта видала немаркований конверт з портретом „легендарного ватажка опришків”, у 1960 році заходами Станіславського добровільного товариства колекціонерів випущено конверт (наклад 600 прим.) „215 років з дня загибелі Олекси Довбуша – борця проти соціального і національного гноблення селянських мас Прикарпаття” (штемпель – Станіслав, 24.08. 1960). На місцевому конверті до 55-річчя заснування „Прикарпатського містечка Печеніжин” (29.08.1993) зроблено надрук „250 років з дня загибелі Олекси Довбуша – ватажка Карпатських опришків” (різні штемпелі – Івано-Франківськ, Космач, 24.08.1995). Немаркований конверт видавництва „Марка Ук-

раїни” (1999) погашувався штемпелем – „300 років від дня народження Олекси Довбуша, Печеніжин Коломийського району Івано-Франківської області” (21.05 2000).

У 2000 році цій даті присвячений поштовий маркований конверт. Причетність до філателістичного матеріалу про О. Довбуша мають франкотипи установ, що знаходяться у Львові на вул. Опришківській. Ім'я О. Довбуша завдяки восьмирічній тривалості і непоборності повстання було відоме і в Угорщині, Молдові, Польщі, він став героєм численних літературних і мистецьких творів.

Легендарне ім'я й подолянина, бунтаря-повстанця Устима Кармелюка, який повів за собою (1830 – 1835) близько 20 тисяч селян Поділля, Київщини, Бессарабії. Людина нескореного духу, яка тер-

піла в'язничні тортури, чотири рази була засуджена до каторжних робіт в Сибіру і спромоглася врятуватися втечею. Як і О. Довбуш, підступно вбитий на рідній землі. У 1972 році в Летичеві йому встановлено п'ятиметровий пам'ятник (скульптор В.Зноба), зображений на конвертах 1975, 1985 і 1991 років.

Півтора століття українці були при зброї, врученій їм їхніми поневолювачами з метою власного підсилення могутності й потуги. Рідко коли вони піднімали шаблі та рушниці задля визволення від соціального, релігійного, національного гніту. А якщо й піднімали, то зазнавали поразок. Свій переконливіший внесок у національно-визвольну боротьбу зробило ХХ століття, також сповнене, на жаль, трагічних сторінок нашої історії.

ГЕРАЛЬДИКА. СФРАГІСТИКА

УДК 929.6:[929.924:355.312](477),17”

Володимир ПАНЧЕНКО

ГЕРБИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛКІВ У РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ГЕРБОВНИКАХ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Розглядається історія виникнення та символіка геральдичних емблем, розроблених впродовж ХVІІІ століття російською Герольдмейстерською конторою для армійських полків, розташованих на етнічних українських теренах.

Ключові слова: герб, прапор, корогва, полк, Герольдмейстерська контора.

Рассматривается история возникновения и символика геральдических эмблем, разработанных в течении ХVІІІ века русской Герольдмейстерской конторой для армейских полков, размещенных на этнических украинских территориях.

Ключевые слова: герб, флаг, хоругвь, полк, Герольдмейстерская контора.

It is considered the history of origin and heraldic of emblems and symbols, developed during the ХVІІІ century by Russian Heraldry office for army regiments located on Ukrainian ethnic territory.

Keywords: emblem, flag, gonfalon, regiment, Heraldry office.

Військові гербовники для полкових прапорів, укладені впродовж ХVІІІ століття в російській Герольдмейстерській конторі, вже давно розглянули й вивчили дослідники як цінне джерело з територіальної (передусім міської та земельної) геральдики. Цим гербовникам, зокрема, приділяли увагу О. Лакієр, О. Висковатов, П. Вінклер, В. Лукомський, Н. Соболева та численні інші автори. Зрозуміло, що в умовах ХVІІІ століття, коли під владою Російської імперії перебувала переважна більшість етнічних українських земель (Лівобережжя, Слобожанщина, Запоріжжя, згодом – Причорномор'я і Правобережжя), вказані джерела не могли не містити емблем полків, сформованих на цих землях (або й реорганізованих з колишніх козацьких військових з'єднань).

У цілому корпус гербових емблем, складених у Російській імперії впродовж ХVІІІ століття для прапорів полків регулярної армії, можна умовно поділити на чотири частини:

1) гербовник, складений для прапорів російської армії за наказом Петра I у Збройовій палаті (1712 р., ще до офіційного утворення Герольдмейстерської контори);

2) гербовник, складений для прапорів російської армії за наказом фельдмаршала Б.К. Мініха у Герольдмейстерській конторі (1729 – 1730 рр.);

3) група проектів гербів для прапорів російської армії, складених у Герольдмейстерській конторі впродовж 1740 – 1760-х рр.;

4) гербовник, складений для прапорів російської армії герольдмейстером князем М. Щербатовим (1776 р.).

Названі комплекси пам'яток містять значну кількість геральдичних емблем, призначених для прапорів військових частин, сформованих в Україні (з місцевого населення або переселенців). Описи й зображення їх ще в середині XIX століття опублікував О. Висковатов¹. Крім того, офіційні описи гербів з військового гербовника 1729 – 1730 рр. подав у своїй відомій праці „Російська геральдика” історик О. Лакієр².

Найдавніший із згаданих тут комплексів джерел – гербовник для полкових прапорів 1712 року – має досить цікаву історію. Як уже зазначалося, його було укладено за наказом царя Петра I у Збройовій палаті³; наприкінці 1720-х він уже зберігався у створеній 1721 року Герольдмейстерській конторі⁴, слугуючи джерелом для створення новіших збірників військових емблем. Гербовник містить емблеми 42 полків російської армії, названих за місцевостями. Емблеми 17 з цих полків повторюють давніші царські титульні герби, комплекс яких склався ще в останній третині XVII століття (серед них є й емблеми двох українських земель – Київської та Чернігівської); решта 25 емблем запозичені з книги “Symbola et Emblemata”, видрукуваної 1705 року в Амстердамі на замовлення Петра I⁵. Серед них є емблеми полків, розквартированих у провінціях, до складу яких належали етнічні українські землі: Воронежської, Білгородської, Азовської.

Герби Київського⁶ та Чернігівського⁷ полків цілком ідентичні гербам відповідних земель, вміщеним у „Великій державній книзі, або Титулярнику” 1672 року⁸, а також на великій державній печатці Петра I, малюнок якої опублікував у 1699 році австрійський дипломат Й.Корб⁹. Так, герб Київського полку має тут вигляд постаті ангела (Архангела Михаїла) у воїнському обладунку, що тримає в правій руці піднесений меч, а в лівій – щит; герб Чернігівського полку – зображення одноголового орла в короні, що тримає в лівій лапі довгий хрест. Обидві емблеми обрамлені картушами (Київського полку – з пальмового гілля, Чернігівського – з дубового).

Оригінальнішими є герби на прапорах Воронежського¹⁰, Білгородського¹¹ та Азовського¹² полків. Герб Воронежського полку, зокрема, має таку символіку: у картуші з гілля оливи – дві гармати, одна з яких стріляє; на ній сидить орел; угорі – хмара, з якої б'є блискавка. Джере-

лом для створення цього герба послужила одна з мініатюр книги “*Symbola et Emblemata*”, де аналогічний символ супроводжується латинським афоризмом “*Neutrā timat*” з паралельним церковнослов'янським перекладом: „Ни того, ни другаго не боится”¹³.

Герб Білгородського полку так само являє собою військову алегорію: у картуші з пальмового гілля – лев, що біжить, над яким у небі летить орел. Подібна емблема (щоправда, з півнем замість орла) трапляється у книзі „*Symbola et emblemata*” двічі: вперше – під девізом „*Tremorem in jicio fortissimo*” („Приключая и силнѣйшему трясе-ніе”)¹⁴, вдруге – під девізом „*Veni, vidi, vici*” („Пріѣхаль, видѣль и побѣдиль”)¹⁵.

Герб Азовського полку, судячи з усього, не має прототипу в книзі „*Symbola et emblemata*”: його зображення – дві перехрещені риби, супроводжувані вгорі хрестом та півмісяцем, в обрамленні дубового й лаврового гілля – нагадує радше емблему Білозерської землі з „Титулярника”. Характерно, що білозерської емблеми немає в гербовнику 1712 року, а отже, цей титульний символ – яскраву алегорію прибережної землі – могли просто використати для прапора Азовського полку, „переосмисливши” зображення хреста з півмісяцем як алегорію перемог над Османською імперією.

У гербовнику, складеному для полкових прапорів у Герольдмейстерській конторі в 1729 – 1730 роках за наказом Б.К. Мініха (ма-

люнки гербів виконував художник Андрій Баранов)¹⁶, ми вже зустрічаємо герби шести полків, розквартированих на території Лівобережної Гетьманщини (Київського, Чернігівського, Полтавського, Ніжинського, Глухівського, Стародубського); з українськими етнічними землями пов'язаний також Путивльський полк, герб якого так само фігурує в гербовнику. Крім того, тут повторюються вже відомі нам з гербовника 1712 року символи Воронезького, Білгородського та Азовського полків.

На відміну від гербовника 1712 року, у гербовнику 1729 – 1730 років уже помітне намагання уніфікувати зображення; кожен герб тут вписаний в овальний щиток з бароковим картушем, увінчаний короною. До того ж, герби виступають, відповідно до європейських геральдичних правил, у фіксованих кольорах.

Як і раніше, емблеми Київського й Чернігівського полків тут повторюють відповідні титульні емблеми, проте в описах уже докладно зазначаються їхні барви: „Київський, по-старому: в середині ангел у білім убранні з мечем, сяйво жовте, поле лазурове”¹⁷; „Чернігівський, чорний орел одноголовий під короною, в лівій нозі хрест жовтий, а корона, ніс і кігті жовті ж”¹⁸. Картуш з гербом Київської землі увінчаний імператорською короною (очевидно, з натяком на Київ як давню столицю Русі, резиденцію великих князів), а картуш з гербом

Чернігівської землі – князівською короною (символом Чернігова як центру землі-князівства).

Герби Воронежського, Білгородського та Азовського полків тут, як уже зазначалося, повторюють емблеми 1712 року з більшою конкретизацією кольорів: „Воронезький, по-старому: дві гармати на колесах жовті, з однієї гармати вистрелено й на ній сидить орел білий одноголовий, поле червоне”¹⁹; „Білгородський, старий лев лежить жовтий, а над ним орел чорний одноголовий, земля зелена, поле синє”²⁰; „Азовський, за старим гербовником: півмісяць і в ньому хрест срібні, внизу дві риби білі, поле лазурове”²¹.

Новими (порівняно з гербовником 1712 року) тут є емблеми Полтави, Стародуба, Глухова й Ніжина. Так, герб Полтавського полку (традиційно вважається, що його ескіз міг скласти ще на початку 1720-х років запрошений з Італії геральдист Ф.Санті)²² відтворює з офіційних позицій події Полтавської битви 1709 року: „Полтавський, проти нововчиненого: внизу поле лазурове, вгорі червоне, а з обох боків біле; на лазуровому полі піраміда золота, на червоному полі дві шпаги по боках, праворуч на зеленій землі прапор, на ньому означений державний герб, посередині ім'я імператора Петра Великого; по інший бік дерево зелене пальма”²³ (екзотичне зображення пальми виступає тут, очевидно, як традиційний геральдичний символ першості).

Герб Стародубського полку, безперечно, має „промовистий” зміст, тобто відтворює назву полкового міста: „Стародубський: дуб старий, що стоїть на зеленій землі, поле біле”²⁴.

Герб Ніжинського полку (центр якого вже тривалий час був відомий своїми ярмарками) є яскравою алегорією торгівлі: „Ніжинський, проти нововчиненого: поле навпід, угорі червоне, а внизу лазурове, на ньому дві змії під капелюхом з крилами, а вгорі дві руки”²⁵ (під малозрозумілим означенням „дві змії під капелюхом з крилами” мається на увазі античний символ торгівлі – жезл Меркурія, або кадучей).

Нарешті, опис герба Глухівського полку є досить невтямливим: „Глухівський, проти нововчиненого, тільки зробити яблука круглішими”²⁶. Ситуацію дещо прояснює малюнок герба, опублікований Висковатовим. Згідно з цим джерелом, герб Глухівського полку 1729 – 1730 років мав таку символіку: щит чотиричастинний (як у гербі Полтавського полку), у верхній блакитній частині – дві золоті перехрещені булави („яблуками” в описі герба називаються саме заокруглені кінці булав); у нижній зеленій – золота військова печатка; у правій срібній – червона корогва з чорним імперським орлом; у лівій золотій – бунчук на червоному древку. Зображення в гербі козацьких клейнодів (булав, бунчука, корогви, печатки), звичайно ж, мало символізувати

Глухів як тогочасну (з 1709 року) резиденцію гетьмана Лівобережної України (на час укладення гербовника гетьманську посаду на Лівобережжі обіймав Данило Апостол).

Що ж до герба Путивльського полку, то цей новотвір, безперечно, мав натякати на головний промисел полкової округи – ткацтво: „Путивльський: поле вгорі біле, а внизу жовте, посередні сукно червоне, з боків береги червоні з чорним; на сукні два човники золоті, з цівками червоними”.

У цьому ж стилі, започаткованому на межі 1720 – 1730-х років, Герольдмейстерська контора проектувала герби для полкових прапорів і надалі, у 1740 – 1760-х роках.

Так, 1745 року було підготовано герб для прапора Бахмутського гарнізонного батальйону: „На червоному полі дві золоті гармати, з яких на верхній сидить білий птах, а під ними, під зеленою горою й на зеленій землі, дерев'яний соляний магазин”²⁷. Верхня частина герба, що повторювала вже знайомий нам символ Воронежського полку, мала підкреслювати приналежність Бахмута до Воронежської провінції; нижня нагадувала про відомі ще з XVI століття місцеві соляні промисли.

Сімома роками пізніше (1752 року) та сама Герольдмейстерська контора опрацювала герб для Чугуївського козацького полку. Символіка його була досить складною: „На золотому полі дві срібні, навхрест покладені шаблі;

під ними на червоній смузі три срібні півмісяці, а ще нижче, на срібному тлі, виноградне гроно з двома листками”²⁸. Тлумачення символів герба є досить чітким: шаблі – козацьке військо; півмісяці – боротьба з турецько-татарською агресією; виноградне гроно з листками – вид місцевого господарства.

Ще 1736 року Військова колегія звернулася до Імператорської Академії наук (під наглядом якої перебувала Герольдмейстерська контора) з проханням „за правилами геральдичними” скласти герби дев'ятох полків української ландміліції: Старооскольського, Новооскольського, Єфремовського, Борисоглібського, Бельовського, Валуйського, Ливенського, Рязького, Слобідського²⁹ (ці полки квартирувалися вздовж спорудженої у 1730-х роках Української фортечної лінії, на півдні пізнішої Полтавської губернії). Врешті, по численних адміністративних змінах, аж 11 січня 1765 року було затверджено герби для чотирьох полків ландміліції – Бельовського, Старооскольського, Рязького, Борисоглібського. Всі чотири герби мали досить складну символіку, пов'язану як з військовою, так і з природничо-господарською тематикою:

Бельовський полк – „у золотому щиті (картуші. – *В.П.*), на зеленому тлі, навскіс поставлений білий мур з зубцями та бійницями, а над ним рука, що виходить із хмар і тримає срібний хрест”.

Старооскольський полк – „у золотому щиті, на блакитному тлі, частина зеленої землі, перетята річкою, за якою видно гору з цегляною, на вершині її, вежею”.

Рязький полк – „у золотому щиті, на червоному тлі, золотий хрест, а під ним, на зеленій землі, два житні снопи, що один на одному лежать”.

Борисоглібський полк – „у золотому щиті, на білому тлі, рука з блакитним щитом, що виходить із хмар, а під нею, на зеленій землі, ряд укріплень”.

З 1771 року керівником петербурзької Герольдмейстерської контори став Михайло Михайлович Щербатов (1733 – 1790) – визначний російський історик і мислитель, ідеолог дворянського консерватизму. У 1776 році за наказом Військової колегії він склав власний гербовник для полкових прапорів³⁰, у якому фігурує досить значна кількість проектів гербів для полків, розквартированих на українських етнічних землях. Це, зокрема, герби одного драгунського (Кінбурнського), п'ятнадцяти гусарських (Острогоського, Ізюмського, Сумського, Харківського, Охтирського, Українського – на Слобожанщині; Македонського, Далмацького, Угорського, Молдавського, Сербського, Болгарського, Іллірійського, Волоського, Слов'янського – в Ново-сербії й Слов'яносербії) і шістьох пікінерних (Єлисаветградського, Луганського, Дніпровського, Донецького, Полтавського, Херсон-

ського) полків. На відміну від попередніх розробок Герольдмейстерської контори, проекти Щербатова вже не мали барокового щитового оточення (малюнок кожного герба автор подавав у класичному французькому щитку).

Практично всі герби, складені у 1776 році Щербатовим (за винятком герба Полтавського полку), є новотворами. Для полків, сформованих з іноземних переселенців (за невеликим винятком) герольдмейстер запропонував двочастинну композицію герба, де верхню частину займає символ Російської імперії (чорний двоголовий орел на золотому тлі); нижню, як правило, – національний символ народу, з представників якого складається полк (часом, щоправда, цей символ подано в дещо зміненому, неавтентичному вигляді).

Герб Кінбурнського драгунського полку в Щербатова має виразний „військовий” зміст, натякаючи на реалії російсько-турецьких воєн останньої третини XVIII століття: „На золотому тлі дві зелені гілки, зв'язані пурпуровою стрічкою, а всередині їх червоний хрест на срібному півмісяці”³¹. Зелені лаврові гілки, зв'язані у вінець, тут символізують перемогу, поставлений на півмісяці хрест – звитягу військ Російської імперії над турецьким воїнством.

Герби слобідських гусарських полків мають більш конкретний, аж до побутового зміст. Так, у гербі Острогоського полку фігурує „на зеленому тлі золотий

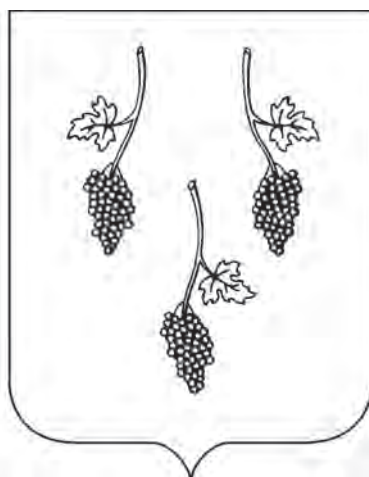
житній сніп”. Герби Ізюмського та Сумського полків – „промовисті”, тобто такі, що відтворюють назви полкових міст: „На золотому тлі три грона червоного винограду, з галузками й листками”; „На срібному тлі три чорні суми”. Герб Харківського полку – поєднання античних символів сільського господарства й торгівлі: „На зеленому тлі навхрест покладені золотий, зі сріблом, Меркуріїв жезл, і золотий ріг достатку з плодами”. Герб Охтирського полку нагадував про відомий з 1753 року собор Охтирської Богородиці з іконою, яка вважалася чудотворною: „На блакитному тлі золотий чотирикутний хрест і золоте ж сяйво, у вигляді половини сонця”³².

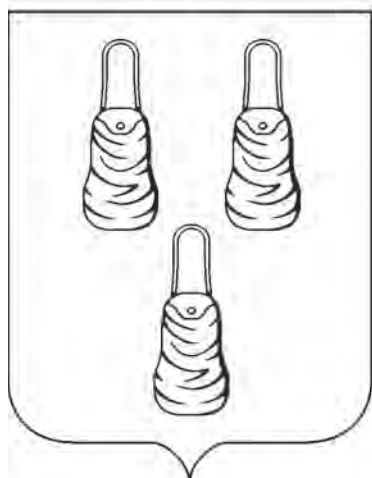
Найцікавішою у цій низці пам’яток є символіка герба Українського гусарського полку, тісно пов’язана з атрибутикою козацько-гетьманської державності: „Щит, горизонтальною смугою поділений навпіл: у верхній половині, золотий,

зображена верхня частина чорного двоголового російського орла; у нижній, блакитній, навхрест покладені знаки гетьманської гідності – золота булава і з золотим древком білий бунчук”³³. Характерно, що цей герб було складено через дванадцять років після ліквідації Гетьманщини й лише через рік – після ліквідації Запорозької Січі.

Щодо полків, розквартированих з переселенців на території Новосербії та Слов’яносербії, то їхня символіка (як уже зазначалося) була тісно пов’язана з національною емблематикою народів, вихідці з яких переселилися в Україну. Так, гербом Македонського полку був „на червоному тлі срібний щит з різними прикрасами, і під ним дві навхрест покладені дерев’яні стріли з золотими вістрями”³⁴.

Герб Далмацького полку поєднував символи Російської імперії та Королівства Далмації: „Подібний до Українського, тільки в нижній

Герби для полкових прапорів, розроблені М. Щербатовим у 1776 р: 1. Кінбурнський драгунський полк; 2. Ізюмський гусарський полк; 3. Охтирський гусарський полк; 4. Харківський гусарський полк; 5. Сумський гусарський полк; 6. Молдавський гусарський полк (полкове місто Новоукраїнка)

частині три срібні левині голови з золотими коронами³⁵. На той час герб Королівства Далмації (щоправда, дещо в інших кольорах – із золотими левиними головами на блакитному тлі) входив до складу титульних гербів Австрійської (Габсбурзької) імперії.

В гербі Угорського полку до символу Російської імперії було додано відомий ще з середньовіччя династичний герб угорської королівської династії Арпадів: „Подібний до попереднього, тільки в нижній частині горизонтальні смуги: чотири червоні й чотири срібні”³⁶.

За аналогічною схемою створено й герб Молдавського полку, штаб-квартирою якого традиційно був Новопавлівський посад (сучасне місто Новоукраїнка Кіровоградської області): „Подібний до попереднього, тільки нижня частина вся червона, з зображенням золотої волячої голови”³⁷. Відомий з XIV століття герб Молдавського князівства тут подано дещо спрощено (автентичний молдавський герб традиційно мав блакитне тло, а голову вола в ньому супроводжувала зірка, півмісяць і троянда).

Ще одним прикладом такої „довільної інтерпретації” Щербатовим національного символу є герб Сербського полку: „Подібний до попереднього, тільки нижня частина вся срібна, і на ній дві навхрест покладені шаблі з золотими ефесами, а в утворених ними кутах чотири гусарські ківери чорного кольору”³⁸. Так автор „переосмислив” традиційний герб Сербії із зображенням прямого хреста й чотирьох кресал (замінивши хрест перехрещеними шаблями, а кресала – ківерами й таким чином наблизивши емблему до сучасних „гусарських” реалій).

Цілковитим новотвором був герб, запропонований Щербатовим для Болгарського гусарського полку. Його символіка мала нагадувати про перебування болгарського (християнського) народу під турецькою (магометанською) владою: „Щит зі срібною смугою, діагонально поділений на дві частини: з них у верхній, зеленій, зображені три

золоті хрести, а в нижній, червоній, три срібні півмісяці”³⁹.

Герб Іллірійського полку так само мав зв’язок із національною символікою переселенців – гербом Королівства Хорватії у титульній геральдиці Австрійської імперії: „Щит, однією вертикальною і однією горизонтальною лініями поділений на три частини: у верхній, на золотому тлі, зображена верхня половина чорного двоголового орла; в одній з нижніх, на срібному тлі, чорний одноголовий орел з короною, дзьобом, намистом і лапами золотими; інша частина покрита, у вигляді шахівниці, срібними й червоними чотирикутниками”. Згадуване в описі золоте „намисто” на шії орла є, очевидно, ланцюгом австрійського ордена Золотого руна.

Герб Волоського полку – черговий приклад видозміни оригінального національного символу: „Щит, у якого верхня частина однакова з попереднім гербом, а в нижній, срібній, зображений чорний ворон”⁴⁰. Справді, у середньовічному гербі Волоського (Валаського) князівства фігурував птах, однак не ворон, а одноголовий орел (і до того ж з хрестом у дзьобі).

І нарешті, герб Слов’янського полку – давній символ південного слов’янства, який дослідники пов’язують із середньовічними Хорватією та Славонією: „На золотому тлі рука в панцері, що виходить із хмари й тримає шаблю”⁴¹.

Композиційно інші проекти гербів запропонував Щербатов для українських пікінерних полків. Так,

герб Єлисаветградського полку виступав чіткою алегорією „фортеці Святої Єлисавети” – теперішнього Кіровограда: „На зеленому тлі, на чорній землі, біла або срібна вежа з зубцями й білим прапором, на якому зображений золотий вензель імператриці Єлисавети Петрівни”⁴².

Натомість цілком абстрактною була символіка герба Луганського полку: „На зеленому тлі дев’ять білих або срібних троянд, у три ряди розташованих”⁴³.

Щодо герба Дніпровського полку, то він (подібно до ландміліцьких полкових гербів 1765 року) нагадував про реалії російсько-турецького військового протистояння: „Щит, діагонально розділений надвоє білою з блакиттю смугою, що означає річку Дніпро; у верхній половині на червоному тлі золотий хрест, а в нижній, на чорному тлі, срібний півмісяць”⁴⁴.

Аналогічно (щоправда, вже з елементом „господарської” символіки) Щербатов скомпонував і герб Донецького полку: „Блакитний щит, розділений надвоє білою смугою, що означає річку Донець; у верхній частині зображені навхрест покладені шабля й спис, а в нижній – гроно червоного винограду з зеленим листом”⁴⁵.

Герб Полтавського пікінерного полку у Щербатова повністю повторював давнішу міську емблему з гербовника 1729 – 1730 років: „Подібний установленому у 1730 році для Полтавського гарнізонного полку...” – далі було вміщено опис, тотожний описові з „мініхівського” гербовника.

І, нарешті, чи не найпростішим композиційно був герб Херсонського пікінерного полку, що мав нагадувати про роль Причорномор’я в охрещенні Київської держави Х століття: „На червоному тлі, на зеленій землі, золотий хрест”⁴⁶.

Пізніше, в епоху російської „масової герботворчості” останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття, доля гербів українських полків склалася по-різному. Деякі з них стали основою для офіційних, затверджених імператорськими указами гербів полкових центрів: так, 21 вересня 1781 року було узаконено герби для Харкова, Ізюма, Острогозька, Охтирки та Сум, які повністю повторювали проекти Щербатова 1776 року; 4 червня 1782 року – герби Києва, Чернігова, Глухова, Ніжина, Полтави й Стародуба, аналогічні полковим гербам 1729 – 1730 років; 27 серпня 1854 року затвердження „дочекався” герб Путивля зразка 1729 – 1730 років (щоправда, з додатком у вигляді герба Курської губернії у верхній частині щита – згідно з правилом, запровадженим у 1778 році). Окремі мотиви полкових гербів XVIII століття були також використані в гербах Херсона 1803 року (православний хрест) і Єлисаветграда 1845 року (вензель імператриці Єлисавети).

В цілому ж герби українських армійських полків XVIII століття – надзвичайно цікава сторінка історії регіональної та міської геральдики України, яка ще чекає своїх подальших дослідників.

ПРИМІТКИ

- 1 Висковатов А. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. – Санкт-Петербург, 1841 – 1862.
- 2 Лакиер А. Русская геральдика. – Санкт-Петербург, 1855.
- 3 Соболева Н. Старинные гербы российских городов. – Москва, 1985. – С. 42 – 43.
- 4 Там само. – С. 64.
- 5 *Symbola et Emblemata*. – Amstelaedami, apud Henricum Wetstenium, 1705.
- 6 Висковатов А. Зазнач. праця. – Ч. 4. – Табл. 224.
- 7 Там само. – Табл. 227.
- 8 Портреты, гербы и печати Большой государственной книги 1672 г. – Санкт-Петербург, 1903. – Табл. 34, 39.
- 9 Лакиер А. Зазнач. праця. – Кн. 1. – Табл. XVII.
- 10 Висковатов А. Зазнач. праця. – Ч. 4. – Табл. 227.
- 11 Там само. – Табл. 226.
- 12 Там само. – Табл. 229.
- 13 *Symbola et Emblemata*. – № 43. – S. 16 – 17.
- 14 *Ibid.* – № 336. – S. 112 – 113.
- 15 *Ibid.* – № 410. – S. 138 – 139.
- 16 Соболева Н. Зазнач. праця. – С. 64.
- 17 Лакиер А. Зазнач. праця. – С. 291; Висковатов А. Зазнач. праця. – Ч. 4. – Табл. 250.
- 18 Лакиер А. Зазнач. праця. – С. 293; Висковатов А. Зазнач. праця. – Ч. 4. – Табл. 252.
- 19 Лакиер А. Зазнач. праця. – С. 294; Висковатов А. Зазнач. праця. – Ч. 4. – Табл. 253.
- 20 Лакиер А. Зазнач. праця. – С. 294; Висковатов А. Зазнач. праця. – Ч. 4. – Табл. 253.
- 21 Лакиер А. Зазнач. праця. – С. 295; Висковатов А. Зазнач. праця. – Ч. 4. – Табл. 254.
- 22 Соболева Н. Зазнач. праця. – С. 56.
- 23 Лакиер А. Зазнач. праця. – С. 295; Висковатов А. Зазнач. праця. – Ч. 4. – Табл. 255.
- 24 Там само.
- 25 Там само.
- 26 Там само.
- 27 Соболева Н. Зазнач. праця. – С. 137; Висковатов А. Зазнач. праця. – Ч. 4. – Табл. 340.
- 28 Соболева Н. Зазнач. праця. – С. 166; Висковатов А. Зазнач. праця. – Ч. 4. – Табл. 340.
- 29 Соболева Н. Зазнач. праця. – С. 71.
- 30 Там само. – С. 96.
- 31 Висковатов А. Зазнач. праця. – Ч. 4. – Табл. 569 – 571.
- 32 Там само. – Табл. 638.
- 33 Там само.
- 34 Там само. – Табл. 639.
- 35 Там само.
- 36 Там само.
- 37 Там само.
- 38 Там само.
- 39 Там само.
- 40 Там само.
- 41 Там само.
- 42 Там само. – Табл. 650.
- 43 Там само.
- 44 Там само.
- 45 Там само.
- 46 Там само.

ПЕЧАТКА ТА ГЕРБ ПАВЛА ПОЛУБОТКА

Аналізуються клейноди чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка – його печатка і герб.

Ключові слова: Павло Полуботко, клейноди, герб, печатка.

Анализируются клейноды черниговского полковника и наказного гетьмана Павла Полуботка – его печать и герб.

Ключевые слова: Павло Полуботко, клейноды, герб, печать.

Analysis of emblem and signet of colonel and Hetman Pavlo Polubotok.

Keywords: Pavlo Polubotko, emblem, signet.

Серед видатних діячів Гетьманщини вирізняється постать чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка. З його ім'ям пов'язується остання спроба зберегти українську автономію¹. Мусимо констатувати, що, попри таку неординарну роль в українській історії, й досі не маємо повноцінного монографічного дослідження, присвяченого цьому діячеві. Проте, написати монографію, не вивчивши всебічно його життя і діяльність через низку спеціалізованих праць, неможливо. Наша розвідка присвячена клейнодам Полуботка – печатці та гербу, без яких важко уявити можновладця доби Гетьманщини.

Нащадок чернігівського райці Яреми Полуботка, чернігівського сотника Артемія Полуботка, чернігівського сотника і наказного полковника, полкового писаря, генерального осавула, переяславського полковника Леонтія Полуботка Павло Полуботок народився в Чернігові. Отримав найкращу на той час в Україні освіту у Києво-Могилянській колегії, де зарекомендував себе здібним студентом і людиною з неабияким художнім смаком, про що свідчить оформлення його зошита 1679 року та вишуканий

каліграфічний почерк². Здібності й належність до привілейованої верстви дали змогу Полуботкові з 1705 року очолити Чернігівській полк³.

У Малоросійському гербовнику зазначено, що Полуботки користувалися двома варіантами герба: у зеленому полі червоне серце під золотим хрестом, нашоломник – три страусових пір'їни; серце, простролене двома стрілами, під хрестом⁴.

Що стояло за цими гербовими символами, як їх сприймали сучасники, яке соціальне навантаження вони несли?

**Палітурка зошита
П.Полуботка, 1679 р.**

Поет Лаврентій Крщонович у вірші, написаному 1685 року, так пояснював символічне навантаження різних гербів, які використовувалися в Гетьманській Україні:

Обыкоша и здавна люди именити
Различный печати в родах своїх
мати

Хто звіром, хто птенцем дім свій
печатлієт

Хто мечем, хто стрілою, хто сон-
цем світлієт

А Лазар Баранович сим славит-
ся словом

Не хвалюся точію о хресті Хри-
стовом⁵.

Дехто з сучасних дослідників вважає, що „символіка українських гербів була метафоричною. Козацька старшина використовувала герби шляхетського і лицар-

ського типів. Тут йдеться про загальне оформлення гербів, при цьому традиційна геральдична емблематика першої Речі Посполитої залишалася незмінною. Сутність геральдичної фантазії новобілітованого шляхетства, яке вийшло із козацтва в другій половині XVII століття, полягала у збереженні традиційної емблематики... Козацькі печатки епохи високого бароко були прикладом справжньої гербоманії... Процес національного самовдосконалення геральдичної науки відповідно до європейських норм було дозволено в межах державної та загальнокозацької символіки. Отже, до традиційної емблематики додавалися булави, бунчуки, перначі, малі персні-печатки, зброя, порохівниці, стріли.

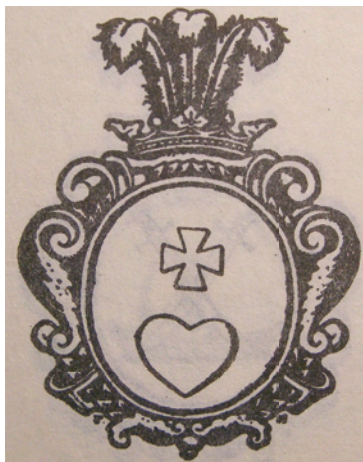
...Українські митці знаходили глибшу історію використання геральдичних символів, аніж прийняту в Європі: „Отважний монархове свого світа, – писав Антоній Радивилівський, – хоча чи оу потемности вічної zostавати памяти для отважных своих справ війсковых, звикли на корогвах различный свои выразити гербы яко символя некая, показуючій их справи и отваги – хто меч, хто лук, хто голубици, орлы, лвы, хто смоки. Семирамис царица асирійска на тарчи своїй мала выритую голубицу и меч, през голубицу, виражала же ю асирійчикове в образ і голубицы чтили яко богиню некую, през меч свое мужественное сердце и крупість. Єгипчикове на корог-

вах виражають смоків. Персове – стріли, лук. Турки – луну. Римляне – орла”⁶.

Цікава така деталь стосовно соціального навантаження гербів: для дискредитації Івана Мазепи царський уряд використовував різноманітні засоби, в тому числі й містичні, – під час ритуалу позбавлення гетьмана його клейнодів 6 листопада 1708 року „герб ево от ката изодран и изтопан”⁷. У такий спосіб намагалися піддати прокляттю не тільки Мазепу, але й увесь його рід, адже слово „герб” перекладається як „спадщина”.

Зазвичай герб містився на печатках, посуді, зброї, військовому спорядженні, будинках, картинах, побутових речах (килими, рушники, скатерті тощо). На жаль, ми не маємо публікацій ані печатки Яреми Полуботка, ані печатки Артемія Полуботка, ані інших речей з гербовими знаками, що їм належали. Перші достовірні відомості щодо герба стосуються Леонтія Полуботка. На ложці переяславського полковника зображено серце під хрестом, простромлене двома стрілами вістрям униз; на серці стоїть хрест; обабіч зображення абревіатура: Л П П В Є Ц П В З П („ЛЕОНТІЙ ПОЛУБОТОК ПОЛКОВНИК ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО ПЕРЕЯСЛАВСКИЙ”). Все зображення обіймає вінок слави⁸.

На ложці його сина Павла бачимо удосконалений з огляду на геральдичні вимоги малюнок герба: у щиті

Герб Полуботків. Варіант 1

Герб Полуботків. Варіант 2

Герб Леонтія Полуботка на ложці

Герб Павла Полуботка на ложці

Печатка Павла Полуботка, 1713 р.

серце, простролене двома стрілами вістрями униз, на серці – хрест; над щитом – корона; навколо зображення абрєвіатура: П П П В Е Ц П В З Ч („ПАВЕЛ ПОЛУБОТОК ПОЛКОВНИК ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО ЧЕРНИГОВСКИЙ”)⁹.

Своєю вишуканістю вирізнялася печатка Павла Полуботка: „Шкатулка зелєная, обита желѣзом бѣлым, в ней 7 ящиков, в оных ящиках положено: один перстєнь золотой, въ нем камень аматистовой, по краямъ того перстєня искры яхонтовые красные, на камнѣ вырѣзано его Полуботковъ гербъ...”¹⁰. На жаль, доля цього артефакту невідома. Проте, уявлення про нього дає відбиток на листі полковника до Ганни Забіли від 8 травня 1713 року. Печатка паперово-воскова, на червоному воску, восьмикутна, 33х31 мм. Зображення: у щиті увінчане хрестом серце, пробите двома стрілами вістрям униз, над щитом коронований шолом з

п’ятьма пір’їнами, навколо щита рослинний орнамент (намет) та абрєвіатура: „П П П В Е Ц П В З Ч” („Павел Полуботок Полковник Войска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкого Черниговский”)¹¹. За своїм художнім оформленням ця печатка належить до найкращих зразків тогочасної сфрагістики і являє собою ще один приклад неабиякого художнього смаку П. Полуботка.

Як бачимо, найбільш заможні представники козацької старшини мали сигнети з золота та прикрашали їх дорогоцінним камінням. Постає природне запитання про вартість печатки. Документів, які б дали відповідь, не збереглося, тому використаємо метод історичних аналогій.

У Музеї історичних коштовностей України зберігається золотий сигнет вагою 17,22 гр. Він виготовлений із золота 958 проби. Власне кільце для пальця гладеньке, його отвір має розмір 23х17 мм. Робоча частина восьмикутної форми,

розміром 15x14 мм, виготовлена з халцедону. На ній у щиті зображений хрест, який знизу супроводжує підкова, над щитом – шолом, на якому сидить птах з розгорнутими крилами; обабіч птаха – літери „А”, „В”; над щитом – намет¹².

Чия це печатка – невідомо. Подібним гербом користувалися київський полковий осавул Яків Баранівський, значковий товариш Григорій Бобровський, полковник Іван Богун, значний військовий товариш Василь Бугославський тощо¹³.

Звертає на себе увагу матеріал. На відміну від поширеного на Гетьмашині срібла, золото використовували значно рідше. Наприклад, для Михайлівської церкви с. Красилівки 16 січня 1750 року священник Лук'ян Марков та ктитор Лук'ян Якубенко купили срібла 10 проби 50 лотів, тобто 640 гр, ціною 17 рублів 50 коп. (лот = 12,8 гр, по 35 коп. за лот). З нього були виготовлені келех, дискос і зірка. Для позолочення цих речей придбали всього півтора лота червоного золота, тобто 5,25 гр, ціною 3 рублі 30 коп. (червоний = 3,5 гр, по 63 коп. за гр). За роботу золотар взяв за лот по 12 коп., тобто 6 рублів. Загалом за золото, срібло і роботу майстра заплатили 26 рублів 80 коп. Та за келех ще додали 5 рублів. Разом витратили 31 рубель 80 коп.¹⁴ 6 лютого 1764 року для тієї самої церкви була виготовлена срібна дарохранильниця вагою півтора фунта (фунт = 409,5 гр) та 4 лоти, тобто 665,45 гр. Матеріали і робота виявилися значно дорожчими. За срібло вже 12 проби запла-

*Печатка Андрія та Якова
Полуботків, 1725 р.*

тили 30 рублів 9 коп., за золотник (4,26 гр) по 20 коп., за лот по 60 коп. Червоний золота обійшовся вже за 2 рублі 40 коп. За позолочення золотар взяв 40 коп., „пашпешного молодикам десят копеек, на проїзд, гостинци и хлеб здержал давадесят копеек, того всех денег рублей тридесят и чотири”¹⁵.

Відтак, описаний золотий сигнет тільки за золото тягнув на суму від 3,50 до 11 рублів. За такі гроші у ті часи можна було купити коня. Видається, що печатка Павла Полуботка обійшлася йому у кілька десятків рублів, адже вона була більшою за розмірами й прикрашена коштовнішим камінням.

Мала свою печатку й дружина чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка Ганна Романівна: „Мелких восемьдесят два мѣшка с полмѣшком за печатью Полуботковой жены Анны Романовны, а в каждом мѣшкѣ, как ефимков, так и мелкихъ серебряных же денег, по двѣсти рублей, в полмѣшкѣ сто рублей”¹⁶. Досі ця

Герб Павла Полуботка на його килимі

Герб Павла Полуботка на дзвоні

Герб Павла Полуботка на чернігівському портреті

Герб Павла Полуботка на сулімівському портреті

печатка не опублікована. Проте, можна припустити, що жінка користувалася печаткою з гербом чоловіка або свого батька, ніжинського полкового судді Романа Лазаревича. Тим паче, що їхні герби схожі: на печатці Лазаревича 1716 року було зображене простромлене стрілою серце, з якого росте квітка¹⁷.

Діти Павла Полуботка бунчуківі товариші Андрій і Яків послуговувалися батьківською печаткою: на червоному сургучу, вось-

микутна, 17x15 мм. Зображення: у щиті серце, простромлене двома стрілами, над щитом коронуваний шолом, обабіч якого літери „Р Р” („Павел Полуботок”), навколо щита рослинний орнамент (намет). Нею засвідчене „уступное писмо” від 15.06.1725 р.: „На чомь ради доверенія и лутшой крѣпости подписуемяся”¹⁸. Отже, маємо справу з загальноєвропейською практикою, яка відома у сфрагістичній літературі під назвою „sarentia

sigilli". Звертає на себе увагу значно спрощений малюнок: відсутні пір'їни, посадово-службова абрєвіатура, не такий вишуканий намет. Ймовірно, цю печатку використовував Павло Полуботко переважно для скріплення поточного приватного листування, тобто це т.зв. мала, а перша (велика) – для офіційних документів або листів, адресованих поважним особам. Намагання зазначити свій особливий статус, благородне і давнє походження знайшло своє відбиття у латинських літерах абрєвіатури.

Подібне зображення герба бачимо на спідній дошці Євангелія, яке подарував у 1765 році чернігівській Вознесенській церкві онук П. Полуботка Василій Андрійович¹⁹. Абрєвіатура відсутня.

Оригінальну композицію герба Полуботка подибуємо на його килимі, виготовленому на початку XVIII століття у його килимарні у с. Михайлівці на Сумщині, поблизу Лебедина²⁰. У синьому щиті червоне серце, пробите навхрест двома срібними стрілами вістрям униз; над серцем – червоні півмісяць, рогами догори, та хрест у золотому восьмикутнику; обабіч дві золоті восьмипроменеві зірки; по кутах золоті літери – R Ī R; над щитом – червона відкрита корона, увінчана рукою в червоному обладунку, що тримає фіолетову шаблю, шолом відсутній²¹.

Зображення герба на дзвоні, що був виготовлений для чернігівської Вознесенської церкви на замовлення П. Полуботка 1720 року Олексієм

Івановичем, наслідуює зображення герба на великій печатці з такими відмінностями – відсутній щит, замість п'яти пір'їн – три²².

Герб на портреті П. Полуботка у загальних рисах повторює малюнок на великій печатці. Цікаве колористичне рішення: у темно-синьому або темно-зеленому щиті – червоне серце, простролене двома жовтими стрілами зі срібними наконечниками та пір'ям; над серцем – золотий хрест; над щитом – золотий шолом, увінчаний золотою відкритою короною; пір'їни відсутні; намет золотий; обабіч срібні літери абрєвіатури: П П П В Е Ц П В З Ч („ПАВЕЛ ПОЛУБОТОК ПОЛКОВНИК ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО ЧЕРНИГОВСКИЙ")²³.

Звертає на себе увагу вживання на картині та печатках червоного кольору. Це не випадково.

В Україні наприкінці XV – на початку XVI століть волинські і київські князі підкреслювали свій статус печатками на червоному, „королівському воску": „Члени цих родин судилися тільки перед великим князем, а дехто для печаток на свої листах використовував не зелений, як решта знаті, а червоний («королівський») віск"²⁴.

У Речі Посполитій теж усвідомлювали привілейований статус червоного кольору стосовно печаток осіб шляхетського стану. Підтвердженням цьому служить лист чернігівського каштеляна Адама Киселя від 29 лютого 1637 року до коронного канцлера Томаша Замойського

з подякою за допомогу в номінаціях на володимирське суддівство і новгород-сіверське хорунгіство осіб, щодо яких він просив. Зокрема, він писав: „Обое ... власною кров'ю ... віск цей зафарбували”²⁵.

На Гетьманщині, враховуючи її специфічний устрій, панувала децю інша практика. Печатками на червоному воску користувалися всі прошарки козацтва й різноманітні установи. Такими сфрагісами скріпили свої підписи генеральний суддя Михайло Забіла²⁶, генеральний осавул Іван Ломиковський²⁷, переяславський полковий обозний Леонтій Потапович²⁸, переяславський полковий хорунжий Прокопій Парфенович²⁹, писар переяславського полкового суду Дмитро Халчевський³⁰, мглинський сотник Михайло Турковський³¹, чернігівський отаман Мартин Половецький³², знатний військовий товариш Федір Сулима³³, бунчуковий товариш Федір Малишевський³⁴ тощо.

Широко використовували червоний віск Генеральна військова, полкові, сотенні та судові канцелярії. Панування воску червоного забарвлення пояснюється позитивними емоціями, які викликає цей колір. Ось що про це писав у 1676 році Антоній Радивилівський: „Фарба зась червоная есть фарба огнистая, же дивной речи скрытою силою от Бога и натуры себѣ данною, в чоловѣку справует; як то радость в сердцу возбуждает, страх отгоняет, и смѣлым чинит”³⁵. Крім емоціонального впливу, з червоним кольором пов'язувалися уявлення про страждання, боротьбу, любов, перемогу, військову, лицарську славу,

святу жертву, перемогу життя над смертю³⁶. Це також можемо пов'язати зі смаками епохи бароко, які вимагали, щоб у малюнку була присутня соковитість. Наприклад, ценці Видубицького монастиря у контракті від 11.11.1777 року на виготовлення ікон наполягали, аби „в малиованью должна быть живность, красота, чистота и гладкость”³⁷.

Підсумовуючи, зазначимо: освічена старшина, як-от: Павло Полуботок, Іван Мазепа, Іван Лизогуб, Яків Маркович, а також та, що походила з польської шляхти, знала польські гербовники та сфрагістичну традицію дуже добре, що і віддзеркалюють її печатки – малюнок гербів геральдично витриманий, вміщений у щит, який увінчує коронований шолом, прикрашений пір'їнами, обабіч щита пишній рослинний орнамент³⁸. Дехто з генеральної та полкової старшини вважав себе рівним князям та воєводам. Печатки останніх вирізнялися з-поміж інших своїми розмірами та складною композицією гербового малюнка, що підкреслювало високий соціальний статус. Зразком цих претензій є велика печатка П. Полуботка. Одночасно маємо не усталеність, вільне поводження з гербовою емблематикою та кольорами. Видається, що герб Полуботків створив Леонтій Полуботок. Павло Полуботок експериментував з цим геральдичним спадком. Ймовірно, до цього його спонукала творча натура. Нашадки задовольнялися дідовим надбанням. Проте, поставити крапку у цьому питанні не можемо, адже, як зазначалося вище, не

весь геральдичний та сфрагістичний доробок Полуботків виявлений і оприлюднений.

Серед сучасних аматорів-геральдистів побутує твердження нібито Павло Полуботок користувався польським гербом „Приятель”³⁹. О. Лакієр зазначає, що у цьому гербі у блакитному полі зображене червоне серце на тарілці (іноді без), простролене однією або двома стрілами, на шоломі п'ять страусових пір'їн⁴⁰. Про хрест не йдеться. Згадані вище досвідчені геральдисти В. Лукомський та В. Модзалевський однозначно відносять герб Полуботків до українських гербів „самобытной композиции”⁴¹.

Герб „Приятель”

Насамкінець зазначимо, що П. Полуботок на уряді наказного гетьмана користувався військовою печаткою свого попередника І. Скоропадського, а своєї так і не виготовив⁴².

ПРИМІТКИ

- 1 Універсали Павла Полуботка (1722–1723) /Упор. В. Ринсевич. – К., 2008. – С. 37 – 52.
- 2 Історія українського мистецтва: В 6-ти т. – К., 1968. – Т. 3. – С. 316.
- 3 Кривошея В. Українська козацька старшина. – К., 2005. – С. 53. За інформацією генеалoga В. Кривошії, згаданий Ярема у 1648 р. обіймав уряд чернігівського війта, про що свідчить купча, яка зберігається у фонді О. Лазаревського Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.
- 4 Лукомський В., Модзалевський В. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. 139.
- 5 Радишевський Р., Свербигуз В. Иван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 193–194.

Ми використовуємо приклади з геральдичної поезії вимушено, адже українських гербовників у той час не існувало. При певній кореляції гербові вірші знайомлять нас зі ставленням тогочасного українського суспільства до гербів і дають їхнє тлумачення. Наприклад, хрест – символ незламної зброї, оберіг, уособлення духовного й тілесного; воїн – символ

мужності, готовості служити вітчизні; два мечі – сміливість; лілія з хрестом – віра, побожність; меч, кінь, кіраса – знаки мужності й військової готовості. (Марсово поле. Героїчна поезія на Україні першої половини XVII ст. / Упор. В. Шевчук. – К., 1988. – Кн. 1. – 278 с.).

Стосовно гербових віршів цікава думка М. Сумцова: „Обыкновенные посвящают знатым людям и расхваливают их гербы было весьма распространено в Польше; оно удовлетворяло господствовавшей среди поляков наклонности хвастать старожитностью и благородством происхождения. Развитию гербового панегиризма весьма содействовали иезуиты, хорошо понимавшие, что в сердце человеческого для лести всегда найдется уголок... Стихотворное прославление гербов в Польше было частичным проявлением всеобщего виршеплетства. В Польше в XVII ст. все, от короля до мешанина, писали стихи. Крупная литовско-русская аристократия получила клейноды в XV ст., мелкое дворянство в 1569 г., по Люблинской унии. Православные писатели шли по следам иезуитов... Панегирическое виршеплетство тем легче привилось к киевским уче-

ним, що вони надлежачую к нему подготовку получали в поэтическом и риторическом классах коллегии... Петр Могила старательно поддерживал гербовый панегризм... Со времен Петра Могилы в южно-русской литературе твердо установилось прославление панских гербов, даже в чисто церковных книгах" (Сумцов Н. Иоанникий Галатовский (к истории южно-русской литературы XVII века) // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – Февраль. – Разд. I. – С. 185 – 186).

Українські письменники не дуже занурювалися в етимологію слів та символів. Наприклад, Іоанникій Галатовський у своїй книзі „Наука о сложеніи казаній” пояснював прізвище „Браницкий” – від боронити вітчизну, „Любомирский” – від любити мир. Таке трактування могло вплинути на вибір емблем для герба. А ось як він тлумачив рослини: „Лилія межі всіми квѣтами єсть паномъ и першее мѣстце маєтъ”, „геліотропіонъ значить послушество”.

Лазар Баранович у своїй книзі „Лютня аполлонова” писав про сонце, що це батько дня, „побудитель к труду”, джерело „плодородия”.

На вибір гербових знаків впливали і загальні уявлення про навколишній світ. Стефан Яворський вважав, що „вои небесные, солнце, луна, звѣзды, в непрестанной пребываютъ службѣ... работаютъ не себѣ на пользу, но человекѣмъ, вселенную просвѣщаютъ, согреваютъ, землю плодосную творять” (Сумцов Н. Иоанникий Галатовский. – С. 188, 195 – 197).

У творі Йоанникія Волковича „Розмишляння о муці Христа, Спасителя нашего” (Львів, 1631 р.), барви й хрест тлумачать так: „червоне – любов, зелене – краса, чорне – покора, біле – явлена чистота... хрест – це Давидів ключ, яким відчинене небо, це махина, якою збурено пекло, це міст до обцяної землі, це меч, яким убиті Голад і диявол, це дерево, що було знаком прокляття, а стало вічним благословенням” (Шевчук В. Муза роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко. – К., 2004. – С. 310).

Можна стверджувати, що наведені приклади є у багатьох випадках запозичення-

ми з духовного, літературного надбання Середньовічної Європи, яким активно користувалися українські інтелектуали і для якого був характерний символізм. Наприклад, Ален де ла Рош порівнював Діву Марію з сардоніксом. Цей камінь – чорний, червоний і білий, подібно тому як Діва Марія чорна у смиренні, червона у печалі і біла у славі й милості. Слово „Марія” означає мудрість і відповідіє карбункулу та виганіє заздрість – чорного собаку (Хейзинга Й. Осень средневековья: Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV–XV веках во Франции и Нидерландах. – Москва, 1988. – С. 228). На думку Й. Хейзинги, леви, лілії, хрести стали символами, у яких весь комплекс фамільної гордості та особистих устремлінь, залежності й відчуття єдності, відмічений як щось самостійне та неподільне (Хейзинга Й. Знач. праця. – С. 258). Сицилійський герольд вважав найгарнішими червону, білу, блакитну, рожеву й зелену барви, а бридкою – коричневу, тому на свята вбиралися в одяг названих привабливих кольорів (Хейзинга Й. Знач. праця. – С. 303–304). Король Рене носив одяг сірих, білих і чорних тонів, чим підкреслював шляхетність та витонченість. Лицарі ордену Дикобраза, заснованого Людовиком Орлеанським, вбиралися у фіолетові камзоли й червоно-блакитні плащі. Зелений колір символізував закоханість, а блакитний – вірність (Хейзинга Й. Знач. праця. – С. 304).

- 6 Радішевський Р., Свербигуз В. Знач. праця. – С. 189, 192 – 193.
- 7 Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – Чернігів, 1994. – С. 110.
- 8 Україна – козацька держава /Упор. В. Недак. – К., 2004. – С. 465.
- 9 Там само. – С. 465.
- 10 Милорадович Г. Книга пожиткам бывшего черниговскаго полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 году маіором Михайлом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1862. – Кн. 3, V, смесь. – С. 4.

- 11 Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Ал 501/10/30. – Арк. 2зв.
- 12 МІКУ. – Інв. № Дм 5979.
- 13 Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Зазнач. праця. – С. 6, 10, 13, 18.
- 14 Ситий І. Церковна старовина. – Чернігів, 2001. – С. 17.
- 15 Там само. – С. 19.
- 16 Милорадович Г. Зазнач. праця. – С. 29.
- 17 Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Зазнач. праця. – С. 91.
- 18 ЧІМ. – Інв. № Ал 504/45. – Арк. 1.
- 19 Україна – козацька держава. – С. 881.
- 20 Когут Г. Килим з гербом гетьмана Павла Полуботка /file://F:\полуботок.php.htm.
- 21 Україна – козацька держава. – С. 464.
- 22 Баран-Бутович С. Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони). – Чернігів, 1930. – С. 14.
- 23 Україна – козацька держава. – С. 456. Для розшифрування гербової символіки і кольорів цікава цитата з грамоти на дворянство Полетиків: „Голубой цвѣт щита означает величие, красоту, ясность. Стрелы указывают на первоначальное военное занятие. Серебро на щитѣ – чистота, невинность. Перья на шлемѣ указывают на древность рода от рыцарей” // ЧІМ. – Інв. № Ал 502/46/13. – С. 1.
- 24 Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., перероблене та розшир. – К., 2006. – С. 159.
- 25 Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 –1648): Наукове видання. – К., 2006. – С. 158.
- 26 Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Родовід. – 1997. – № 15. – С. 101.
- 27 Там само. – С. 101.
- 28 Там само. – С. 107.
- 29 Там само. – С. 109.
- 30 Там само.
- 31 Він же. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. – К., 2000. – Ч. 4. – Част. 1. – С. 221.
- 32 Там само. – С. 230.
- 33 Там само. – С. 236.
- 34 Там само. – С. 242.
- 35 Жолтовський П. Український живопис XVII–XVIII ст. – К., 1978. – С. 49.
- 36 Там само. – С. 50.
- 37 Ульяновский В. Выдубицкий чуда архангела Михаила монастырь: История в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства. – К., 2009. – С. 289.
- 38 Прямим підтвердженням нашого висновку є згадка про „гербор великий” серед майна П. Полуботка / Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 64.
- 39 Приятель. Матеріали з Вікіпедії – вільної енциклопедії / <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C/>.
- 40 Лакнер А. Русская геральдика. – Москва, 1990. – С. 287. Насправді модифікацій цього герба було ще більше, але в усіх відсутній хрест / Herbarz polski Kaspra Niesieckiego. – W Lipsku, 1841. – Т. 7. – S. 555–556.
- 41 Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Зазнач. праця. – С. XXV. У цьому дослідженні ми налічили 31 герб, де зображені серце, простромлене зброєю, у супроводі хреста: 1. Бакуринські; 2. Іваненки; 3. Кандиби; 4. Кочубеї; 5. Марковичі; 6. Полетики; 7. Родзянки; 8. Товстоліси; 9. Линецькі – польський герб; 10. Приятель – польський герб; 11. Бороздни; 12. Бутовичі (автентичний Полуботкам); 13. Гетуни (тотожний Полуботкам); 14. Джунковські; 15. Зарудні; 16. Книшеви; 17. Костенецькі; 18. Ограновичі; 19. Омеляновичі; 20. Пригари; 21. Приймакови; 22. Рклицькі; 23. Романовичі (Приятель додатковий); 24. Сердюкови; 25. Стожевські; 26. Стожки; 27. Сухоти; 28. Тарасенки; 29. Товстоноги; 30. Цесарські; 31. Юркевичі. Тож, зазначена гербова емблематика належала до найпоширенішої на Гетьманщині, що зрозуміло з огляду на характер та історію виникнення цього державного утворення.
- 42 Ситий І. Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Пам'ятки України. – 2001. – № 1 – 2. – С. 148 – 154.

ФАЛЕРИСТИКА

УДК 737.2:355.134.2](477)

Олександр МУРАВЬОВ

ПОЧЕСНИЙ НАГРУДНИЙ ЗНАК НАЧАЛЬНИКА ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ – ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ „ЗА ЗАСЛУГИ ПЕРЕД ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ УКРАЇНИ”

Висвітлюється історія створення почесного нагрудного знака начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України “За заслуги перед Збройними Силами України”.

Ключові слова: Збройні Сили, військова символіка, військові нагороди, почесні нагрудні знаки.

Освещается история создания почетного нагрудного знака начальника Генерального штаба – Главнокомандующего ВС Украины «За заслуги перед Вооруженными Силами Украины».

Ключевые слова: Вооруженные Силы Украины, военная символика, военные награды, почетные нагрудные знаки.

The article is devoted to the history of the honorary badge of the Chief of General Staff – Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine "For merit to the Armed Forces of Ukraine."

Keywords: Armed Forces, military symbols, military awards, honorary badges.

У процесі розвитку системи почесних нагрудних знаків начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України цілком закономірно постало питання про встановлення нагрудного знака для нагородження осіб, які не належать до Українського війська, але мають перед ним ті чи інші заслуги.

Відповідне рішення прийняв генерал армії України Сергій Кири-

ченко, котрий обіймав посаду начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України з червня 2005 по листопад 2009 року. На виконання цього рішення фахівці Відділу військової символіки та геральдики Генерального штабу ЗС України навесні 2009 року розробили три варіанти малюнка почесного нагрудного знака „За співробітництво зі Збройними Силами України”.

Іл. 1. Варіанти малюнка почесного нагрудного знака начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України „За співробітництво зі Збройними Силами України”. Весна 2009 р.

У першому варіанті нагрудний знак мав вигляд малинового хреста з восьми розбіжних променів, між якими пучки менших променів білого металу. Посередині хре-

ста містився круглий медальйон із зображенням емблеми ЗС України, оточений вінком з лаврового листа, перевитий у чотирьох місцях стрічкою, на якій літери

„З”, „С”, „У” та цифри „1991”. В основі другого варіанта лежало коло із зображенням емблеми ЗС України, оточеної лавровим вінком. Нарешті, у третьому варіанті нагрудний знак являв собою лавровий вінок, на який накладалася емблема ЗС України. Усі три варіанти передбачали розміщення на зворотному боці напису „За співробітництво” (*ил. 1*).

Але практична реалізація рішення затягнулася. Не останню роль у цьому відіграли правові аспекти, адже Положення про почесні нагрудні знаки начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України, затверджене наказом Міністра оборони України від 5 липня 2005 року № 375, не передбачає можливість нагородження почесними знаками осіб, які не є військовослужбовцями або працівниками Збройних Сил.

Лише у травні 2010 року справу вдалося зрушити з місця. У Головному управлінні особового складу Генерального штабу ЗС України було розроблено положення про знак, в якому вжито розпливчате формулювання: „нагороджуються військовослужбовці, працівники Збройних Сил України громадяни України”. Це дало змогу уникнути порушення вимог Положення про почесні нагрудні знаки начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України, але водночас змінило початкове призначення нагороди. Також в процесі роботи нагрудному знакові вирішили дати іншу назву: „За заслуги перед Збройними Силами

України”. Відповідно, у Відділі військової символіки та геральдики Генерального штабу ЗС України було опрацьовано новий малюнок. За основу взяли перший варіант малюнка почесного нагрудного знака „За співробітництво зі Збройними Силами України”, різниця полягала лише у написі на зворотному боці.

Почесний нагрудний знак „За заслуги перед Збройними Силами України” встановлено наказом начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України генерал-полковника Григорія Педченка від 5 жовтня 2010 року № 162.

Відповідно до положення, ним нагороджуються військовослужбовці, працівники ЗС України громадяни України за значний особистий внесок у справу розбудови і розвитку ЗС України, зміцнення співробітництва у військовій, науковій, соціальній, культурній та інших сферах життєдіяльності ЗС України. Нагородження нагрудним знаком здійснюється з нагоди державних, професійних свят, особистих ювілеїв, при звільненні з військової служби та в інших випадках за рішенням начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України. Носять нагрудний знак з лівого боку грудей після почесного нагрудного знака начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України „За доблесну військову службу Батьківщині”. Таким чином, в ієрархії почесних нагрудних знаків

начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України нагрудний знак „За заслуги перед Збройними Силами України” посів третю сходинку.

Почесний нагрудний знак „За заслуги перед Збройними Силами України” (іл. 2) виготовляється із жовтого металу і має вигляд хреста з вісьмома розбіжними променями, покритими напівпрозорою малиною емаллю, між якими пучки по три промені білого металу. Посередині хреста – круглий медальйон жовтого металу із зображенням емблеми ЗС України, який оточує вінок з лаврового листа – символ слави. Сторони хреста емблеми ЗС України покриті малиною емаллю, медальйон – синьою. Вінок перевитий у чотирьох місцях стрічкою, на якій літери „З”, „С”, „У”, що є аббревіатурою назви „Збройні Сили України”, та цифри „1991”, які відображають рік створення сучасного Українського війська. На зворотному боці нагрудного знака – напис у чотирьох рядках: „ЗА ЗАСЛУГИ ПЕРЕД ЗС УКРАЇНИ” та вигравіюваний номер. Стрічка нагрудного знака малинова з трьома жовтими смужками, які символізують три види Збройних Сил.

Нагрудний знак виготовило київське підприємство „Горант”. Зауважимо, що під час підготовки до серійного виробництва було опрацьовано різні варіанти виготовлення знака – з одної (іл. 3 а) або трьох (іл. 3 б) деталей. У результаті знак вирішено виготовля-

Іл. 2. Почесний нагрудний знак „За заслуги перед Збройними Силами України” (малюнок-додаток до наказу начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України від 5 жовтня 2010 р. № 162)

Іл. 3. Пробні (а, б) та серійний (в) зразки почесного нагрудного знака „За заслуги перед Збройними Силами України”

ти з трьох деталей: хрест жовтого металу, пластина з променями білого металу, медальйон жовтого металу. При цьому пластина з променями міститься між хрестом і медальйоном (іл. 3 в). Тому й зворотний бік знака жовтого металу,

а не білого, як на затвердженому малюнку.

Станом на квітень 2011 року кількість нагороджених почесним знаком „За заслуги перед Збройними Силами України” становить близько 95 осіб.

УДК 355.145/.146:358.3](477)

Микола ЧМИР

СИМВОЛИ „БОГА ВІЙНИ”

Статтю присвячено сучасній символіці ракетних військ і артилерії Сухопутних військ Збройних Сил України. Розглянуто обставини виникнення емблеми на комір чи погони військовиків, пам'ятного нагрудного знака „10 років ракетним військам і артилерії Збройних Сил України”. Особливу увагу приділено символіці окремих військових частин ракетних військ і артилерії.

Ключові слова: Збройні Сили, Сухопутні війська, ракетні війська і артилерія, військова символіка, знаки розрізнення.

Статья посвящена современной символике ракетных войск и артиллерии Сухопутных войск Вооруженных Сил Украины. Рассматриваются обстоятельства возникновения эмблемы на воротник или погоны военнослужащих, памятного нагрудного знака „10 лет ракетным войскам и артиллерии Вооруженных Сил Украины”. Особое внимание уделяется символике отдельных воинских частей ракетных войск и артиллерии.

Ключевые слова: Вооруженные Силы, Сухопутные войска, ракетные войска и артиллерия, военная символика, знаки отличия.

The article is devoted to contemporary symbolism of missile forces and artillery of the Land Armed Forces of Ukraine. Considered the circumstances of collar or shoulder boards insignia of serviceman, commemorative badge „10 years of missile forces and artillery of the Armed Forces of Ukraine”. Particular attention was paid to symbolism individual units of missile troops and artillery.

Keywords: Armed Forces, missile troops and artillery military symbols, insignia.

Ракетні війська і артилерія є основою вогневої потужності Збройних Сил України. До складу цього роду військ входять ракетні частини, частини самохідної, причіпної та реактивної артилерії, підрозділи протитанкової артилерії, артилерійської розвідки, а також спеціальні підрозділи. Ракетні війська і артилерія представлені окремими артилерійськими бригадами й окремими реактивними артилерійськими полками у складі армійських корпусів, бригадни-

ми артилерійськими групами у складі механізованих, танкових і повітрянодесантної бригад, ракетною бригадою, безпосередньо підпорядкованою Командуванню Сухопутних військ Збройних Сил України. Власна артилерія є також у аеромобільних та механізованих полках.

Глибокі історичні корені та славні бойові традиції ракетних військ і артилерії Сухопутних військ ЗС України знаходять своє відображення у символіці.

Сучасна офіційна символіка ракетних військ і артилерії включає в себе емблему на комір чи погони військовиків, пам'ятний нагрудний знак „10 років ракетним військам і артилерії Збройних Сил України”, Бойові прапори, нарукавні емблеми і пам'ятні нагрудні знаки окремих військових частин. Елементом символіки можна вважати також професійне свято – День ракетних військ і артилерії.

Зображення схрещених гарматних стволів використовується з XVIII століття і є чи не найдавнішою емблемою роду військ. В Українському війську емблему артилерії вперше було встановлено 17 (30) грудня 1917 року, коли Генеральний секретар військових справ Української Народної Республіки (УНР) С.Петлюра затвердив тимчасову форму одягу козаків Української Народної Армії на основі російського похідного обмундирування. Роди зброї мали позначатися трафаретами у верхньому куті т.зв. наугольників – синіх сукняних ромбів з жовтим кантом по внутрішніх сторонах, нашитих на комір. Трафарет для артилерії мав бути такий самий, як у Російській армії¹, тобто у вигляді схрещених гарматних стволів². Опис похідної форми Української Армії, оголошений наказом Військовому Міністерству УНР від 1 квітня 1918 року ч.142, передбачав позначення приналежності до родів зброї кольором кантів та ромбоподібних петлиць на френчі, лампасів на штанях, шлика на шапці, а також „малюнками зброї” на петлицях. Петлиці

„гарматчиків” (тобто артилеристів) мало прикрашати зображення бомби (ил. 1а)³. Однак у подальшому повернулися до більш звичної емблеми. За описом похідної форми, оголошеним наказом Головної Управи Війська УНР від 24 квітня 1919 р. ч. 276, рід зброї визначався кольором чохлів (обшлагів) та прямокутних петлиць на мундирі й шинелі-чумарці, а також спеціальними знаками на петлицях⁴. Спеціальні знаки на петлицях артилеристів передбачалися двох видів: схрещені гарматні стволи (підпис під малюнком – „Гарм[атний] п[олк]”, ил. 1 б) та схрещені гарматні стволи, під якими два ядра („Тяж[кий] гарм[атний] п[олк]”)⁵. На похідній уніформі зразка 1920 року, опис якої було оголошено 30 березня наказом Головної Управи Війська УНР ч.16, „відзнаки по роду війська” мали розміщуватися на погонах⁶. Зовнішній вигляд емблем родів зброї не регламентувався, але можна стверджувати, що вони залишилися такі самі, як у 1919 році.

Кольором артилерії збройних сил УНР та Української Держави, починаючи з 1 квітня 1918 року і до завершення війни за державність, був червоний. Він застосовувався на петлицях, кантах, шликах, обшлагах, нарукавних знаках та інших кольорових елементах форми одягу. Крім того, червоними були розпізнавальні прапори (т.зв. стяги) для позначення місця розташування управлінь гарматних бригад, запроваджені наказом Військам Дієвої армії УНР від 30 липня 1919 року ч. 323. На цих

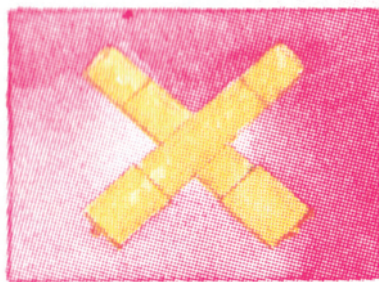

стях зображалися схрещені гармати, над ними – номер управління бригади, внизу – літери „Г.Б.” (гарматна бригада)⁷. Тож, червоний колір слід визнати традиційним для української артилерії.

На момент розпаду СРСР емблема військовиків артилерії Радянської Армії являла собою схрещені гарматні стволи. Кольором петлиць і околиць кашкетів військовиків цього роду військ (крім маршалів та генералів), а також нарукавних знаків і погонів прапорщиків, сержантів, солдатів та курсантів-артилеристів був чорний⁸. Під час розробки форми одягу і знаків розрізнення для військовиків ЗС України від кольорових петлиць відмовилися, емблеми було вирішено кріпити безпосередньо на комір френча, куртки чи пальта. З огляду на зазначене нові емблеми мали стати більшими за розміром, ніж радянські⁹. 4 грудня 1993 року Міністр оборони генерал армії України В. Радецький затвердив зразки малюнків одинадцяти емблем за родами військ, розроблених О. Мнишенком. Усі емблеми мали уніфіковану основу у вигляді вінка зі стилізованого листа калини, на який накладалися елементи, характерні для того чи іншого роду військ. Для ракетних військ і артилерії це були схрещені гарматні стволи (іл. 1в)¹⁰. У такому вигляді емблема ракетних військ і артилерії існувала до 5 грудня 2007 року, коли постановою Кабінету Міністрів України № 1386 „Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 р. № 1073” було

а

б

в

г

Іл. 1. Історичні й сучасна емблема військовиків ракетних військ і артилерії: а) петлиця соєнного артилерії за наказом Військового Міністерству УНР від 01.04.1918 ч. 142 (реконструкція К. Гломозди); б) петлиця військовиків артилерії за наказом ГУВ УНР від 24.04.1919 ч. 276; в) емблема військовиків ракетних військ і артилерії ЗС України у 1994 – 2007 рр.; г) емблема військовиків ракетних військ і артилерії ЗС України з 2007 р.

затверджено описи та малюнки нових емблем родів військ і служб. Ініціатива запровадження емблем нового зразка належала фахівцям Відділу військової символіки та геральдики Генерального штабу ЗС України. Однією з причин цих змін була наявність вінка, що робив емблеми нечитабельними навіть на малій відстані. Тому сучасна емблема військовиків ракетних військ та артилерії вінка не має, а вигляд гарматних стволів дещо змінено (*іл. 1з*)¹¹.

Починаючи з 2002 року у ЗС України набула поширення практика створення пам'ятних нагрудних знаків на честь річниць родів військ та служб. Зокрема, у вересні 2007 року управління ракетних військ і артилерії Командування Сухопутних військ ЗС України виступило з ініціативою створення „ювілейного знаку” (так у тексті) „10 років РВіА Збройних Сил України”. Вручення знака планувалося приурочити до Дня ракетних військ і артилерії, який, згідно з Указом Президента України від 31 жовтня 1997 року № 1215, відзначається щороку 3 листопада. Вибір саме цієї дати пояснюється тим, що 3 листопада 1943 року почалася операція з визволення м. Києва, в якій вирішальну роль відіграла артилерія¹².

Малюнок пам'ятного нагрудного знака „10 років ракетним військам і артилерії Збройних Сил України” затвердив начальник Генерального штабу – Головнокомандувач ЗС України 6 жовтня 2007 року, положення про нагрудний знак – 7 жовтня.

Відповідно до положення, пам'ятний нагрудний знак мав вручатися військовослужбовцям ракетних військ і артилерії за високі показники у бойовій та професійній підготовці, зразкове виконання військових обов'язків і досягнення високого бойового вишколу; ветеранам ракетних військ і артилерії та іншим особам за вагомий внесок у справу розвитку і зміцнення цього роду військ. Вручення нагрудного знака здійснювалося на підставі наказу командувача Сухопутних військ Збройних Сил України (по особовому складу) на честь дня святкування 10-ї річниці ракетних військ і артилерії.

Пам'ятний нагрудний знак „10 років ракетним військам і артилерії Збройних Сил України” (*іл. 2*) має форму кола жовтого металу. На його лицьовому боці зображено щит, покритий червоною емаллю, на тлі схрещених гарматних стволів. Римська цифра „X” на щиті, покрита білою емаллю, вказує на десятю річницю існування ракетних військ і артилерії ЗС України. Вище розміщено емблему Збройних Сил. На зворотному боці нагрудного знака – напис у п'ять рядків: „10 років ракетним військам і артилерії Збройних Сил України”. Стрічка нагрудного знака червона з поздовжніми смужками по центру: чорною, двома синіми і двома жовтими. Червоний колір стрічки пов'язаний з кольором артилерії збройних сил УНР та Української Держави у 1918 – 1920 роках. Чорний колір вирізняв ракетні війська і артилерію збройних сил

СРСР, на основі яких формувалися ракетні війська і артилерія ЗС України. Сині та жовті смужки відтворюють кольори Державного Прапора України¹³.

Слід зауважити, що описаний вище пам'ятний нагрудний знак відбиває скоріше десяту річницю святкування Дня ракетних військ і артилерії, ніж існування цього роду військ.

Як вже зазначалося вище, символіка окремих артилерійських частин представлена Бойовими прапорами, нарукавними емблемами і пам'ятними нагрудними знаками.

Базовий зразок Бойового Прапора військової частини (з'єднання) ЗС України, затверджений Указом Президента України від 20 червня 2006 року № 550, передбачає розміщення в кутах зворотного боку полотнища зображень емблем роду військ, до якого належить військова частина.

Бойові прапори, виготовлені за цим зразком, почали вручати ще до його офіційного затвердження. Так, у 2003 році такий Бойовий Прапор отримав Військовий двічі орден Червоного Прапора інститут артилерії імені Богдана Хмельницького при Сумському державному університеті. 2006 року Бойові прапори вручили 11-й окремій гвардійській артилерійській Київській орденів Червоного Прапора і Богдана Хмельницького бригаді та 15-му гвардійському реактивному артилерійському Київському орденів Леніна, Червоного Прапора, Богдана Хмельницького і Олександра Невського полку, 2007 – 26-й артилерійській бригаді. Емблеми ракетних

Іл. 2. Пам'ятний нагрудний знак „10 років ракетним військам і артилерії Збройних Сил України”

військ і артилерії на зворотному боці Бойових прапорів цих військових частин були з калиновими вінками (іл. 3). З 2008 року на зворотному боці Бойових прапорів зображуються емблеми родів військ нового зразка. Перший Бойовий Прапор з новими артилерійськими емблемами було

Іл. 3. Зворотний бік Бойового Прапора 26-ї артилерійської бригади

вручено 14 вересня 2008 року 107-му реактивному артилерійському Ленінградському ордену Кутузова полку.

Процес офіційного затвердження малюнків нарукавних емблем військових частин ЗС України триває з 2002 року. З-поміж частин ракетних військ і артилерії нарукавні емблеми, затверджені начальником Генерального штабу – Головнокомандувачем ЗС України, на цей час мають 26-та Бердичівська артилерійська бригада (затверджена 14 серпня 2008 року, *іл. 4 а*), 55-та Запорізька окрема артилерійська Будапештська орденів Червоного Прапора, Богдана Хмельницького і Олександра Невського бригада імені двічі Героя Радянського

Союзу генерал-полковника Василя Петрова (затверджена 5 лютого 2009 року, *іл. 4 б*), 11-та Тернопільська окрема гвардійська артилерійська Київська орденів Червоного Прапора і Богдана Хмельницького бригада (затверджена 12 червня 2009 року, *іл. 4 в*) та 27-й Сумський реактивний артилерійський полк (затверджена 18 лютого 2010 року, *іл. 4 г*).

Нарукавні емблеми згаданих вище частин являють собою різноманітні щити чорного кольору (колір димного пороху, яким стріляли гармати у давнину). Як бачимо, попри скасування ще на початку 1990-х років кольорових петлиць та околиць, радянські традиції виявилися вель-

ми живучими. Червоний колір канта щита нарукавної емблеми 55-ї окремої артилерійської бригади відображає колір артилерії у збройних силах українських державних утворень 1917 – 1920 років, синій і золотий (жовтий) канти щита нарукавної емблеми 11-ї окремої артилерійської бригади відтворюють кольори Державного Прапора України. Натомість канти щитів нарукавних емблем 26-ї артилерійської бригади і 27-го реактивного артилерійського полку символічного значення не мають. Приналежність до артилерії засвідчують схрещені гарматні стволи, лише в нарукавній емблемі 55-ї окремої артилерійської бригади присутнє зображення старовинних гармат з ядрами. В усіх нарукавних емблемах застосовується символіка міст чи місцевостей, де дислокуються частини. Так, на нарукавних емблемах 26-ї артилерійської бригади і 27-го реактивного артилерійського полку присутні міські герби відповідно Бердичева і Сум, на нарукавній емблемі 11-ї окремої артилерійської бригади – герб Тернопільської області. Водночас територіальне розташування 55-ї окремої артилерійської бригади відбивають герб Війська Запорозького (козак з самопалом) і стилізоване зображення Запорізької греблі. З гербом Війська Запорозького вдало поєднуються козацькі прапори, що свідчать про успадкування військовиками бригади кращих традицій запорозького лицарства. У нарукавних емблемах частин, які зберігають присвоєні за часів СРСР державні нагороди та

Іл. 4. Нарукавні емблеми військових частин ракетних військ і артилерії, затверджені начальником Генерального штабу – Головнокомандувачем ЗС України: а) 26-та Бердичівська артилерійська бригада; б) 55-та Запорізька окрема артилерійська Будапештська орденів Червоного Прапора, Богдана Хмельницького і Олександра Невського бригада; в) 11-та Тернопільська окрема гвардійська артилерійська Київська орденів Червоного Прапора і Богдана Хмельницького бригада; г) 27-й Сумський реактивний артилерійський полк

гвардійське найменування, зображено стрічки відповідних орденів і гвардійську стрічку часів Великої Вітчизняної війни. Зауважимо, що стрічки ордена Червоного Прапора на нарукавній емблемі 27-го реактивного артилерійського полку засвідчують успадкування славних бойових традицій Військового двічі орденів Червоного Прапора інституту ракетних військ і артилерії імені Богдана Хмельницького, на базі якого сформовано полк. У той же час офіційно орден розформованого інституту частині не передавали. Напис „Київська” на нарукавній емблемі 11-ї окремої артилерійської бригади є її почесним найменуванням, присвоєним за відмінні бойові дії при визволенні м. Києва 6 листопада 1943 року. Напис „Ураган” на нарукавній емблемі 27-го реактивного артилерійського полку вказує на його озброєння, а „Точно в ціль” на нарукавній емблемі 26-ї артилерійської бригади є девізом частини. Зображення тварин на нарукавних емблемах артилерійських частин застосовуються рідко. Лише на нарукавній емблемі 26-ї артилерійської бригади зображений ведмідь, що символізує могутність і силу артилерії. Цікавим і своєрідним елементом нарукавної емблеми 11-ї окремої артилерійської бригади є підкова – традиційний український талісман на щастя. В окремих випадках символічне значення мають навіть дрібні елементи емблем, як-от п’ять зірок на нарукавній емблемі 26-ї артилерійської бригади, що свідчать про кількість її основних підрозділів (дивізіонів).

Право носіння пам’ятних нагрудних знаків надається військовикам та працівникам ЗС України, які прослужили (пропрацювали) у відповідній військовій частині не менше одного року (для військовиків строкової служби – не менше півроку), на підставі наказу командира частини. Командири частин отримують право носіння таких нагрудних знаків після призначення на посаду.

На цей час начальником Генерального штабу – Головнокомандувачем ЗС України затверджено малюнки пам’ятних нагрудних знаків „15 реактивний артилерійський полк” (21 серпня 2007 р.), „26 Бердичівська артилерійська бригада” (22 липня 2009 р.) та „27 Сумський реактивний артилерійський полк” (18 липня 2011 р.).

Пам’ятний нагрудний знак „15 реактивний артилерійський полк” (*ил. 5*) виготовляється із жовтого металу і має вигляд прямого рівностороннього хреста, покритого малиною емаллю, що накладений на пластину, яка символізує промені слави. У центрі хреста кругла пластина, на якій фрагмент неофіційної нарукавної емблеми полку – щит із зображенням голови дракона, увінчаний малим Державним Гербом України, на тлі схрещених гарматних стволів. Ця символіка бере свій початок від 1996 року, коли розроблялися нарукавні емблеми частин 26-ї артилерійської дивізії. Голова дракона, як уособлення потужності ракет, що летять, уміщувалася на нарукавній емблемі 337-ї реактивної артилерійської

бригади, згодом переформованої у 15-й реактивний артилерійський полк¹⁴. По колу – напис з назвою частини¹⁵.

Пам'ятний нагрудний знак „26 Бердичівська артилерійська бригада” (іл. 6) виготовляється із жовтого металу і має вигляд прямого рівностороннього хреста із розбіжними сторонами, краї яких увігнуті всередину. Червоний колір хреста (колір артилерії збройних сил багатьох країн світу і збройних сил українських державних утворень 1917 – 1920 рр.) та схрещені гарматні стволи відображають приналежність до артилерії. Щит у центрі хреста, покритий синьою емаллю, символізує захист Вітчизни. Самохідна гаубиця 2С19, зображена на тлі щита, є основним зразком озброєння бригади. Дубова гілка символізує твердість та довговічність, напис „26 АБр” – номер і аббревіатура назви бригади.

Пам'ятний нагрудний знак „27 Сумський реактивний артилерійський полк” (іл. 7) має вигляд схрещених гарматних стволів білого металу, між якими язика полум'я, покриті червоною емаллю, що уособлюють силу та вогневу потужність реактивної артилерії. На верхньому язичку полум'я напис „27” (номер полку), на нижньому – „УРАГАН” (озброєння частини). У центрі знака круглий медальйон жовтого металу, на якому герб м.Суми. Медальйон оточує лавровий вінок (символ слави), перевитий у чотирьох місцях стрічкою ордена Червоного Прапора.

Іл. 5. Пам'ятний нагрудний знак „15 реактивний артилерійський полк”

Іл. 6. Пам'ятний нагрудний знак „26 Бердичівська артилерійська бригада”

Іл. 7. Пам'ятний нагрудний знак „27 Сумський реактивний артилерійський полк”

Відтак, сучасна символіка ракетних військ і артилерії увібрала в себе багаті історичні традиції цього роду військ. Її подальший розвиток фахівці Відділу військової символіки та геральдики Генерального штабу ЗС України вбачають насамперед у продовженні процесу упорядкування та офіційного затвердження наруканних емблем і пам'ятних нагрудних знаків військових частин. Є також потреба розширити використання традиційного червоного кольору у формі одягу військовиків ракетних військ та артилерії. Зокрема, можна

було б ввести для них червоні берети замість полинових. Виглядає також доцільним опрацювати питання щодо обрання небесного покровителя для українських артилеристів. Наприклад, у західних країнах покровителькою артилерії, починаючи з XV століття, виступає Св.Варвара. Це стосується, зокрема, Греції, Італії, Іспанії, Португалії, Франції, Німеччини, Англії та США¹⁶. Нарешті, доцільно запровадити у ЗС України кваліфікаційні нагрудні знаки за родами військ, у тому числі і для військовиків ракетних військ і артилерії.

ПРИМІТКИ

- 1 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1076. – Оп. 3. – Спр.11. – Арк.44 – 44 зв.
- 2 Форма одежды защитного цвета в русской армии 1906 – 1917 гг. // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 6. – С. 64.
- 3 ЦДАВО України. – Ф.1076. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.104. Публікації наказу: Наказ про походну форму української армії. 1 квітня 1918 року. № 142 // Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – № 16. – С. 3; Військово-науковий вістник Генерального Штабу У.Н.Р. – 1918. – Ч. 1. – С. 54 – 55.
- 4 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 49.
- 5 Там само. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 53.
- 6 Там само. – Ф.1075. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 20.
- 7 Наказ командування армії УНР про запровадження у військах прапорів єдиного зразка (1919 р.) // Військово-історичний альманах – 2006. – Ч. 1 (12). – С. 146 – 148.
- 8 Правила ношения военной формы одежды военнослужащими Советской Армии и Военно-Морского Флота. – Москва, 1989. – С. 89, 189, 204.
- 9 Попри всі труднощі в українській армії буде нова форма одягу // Народна армія. – 1993. – 8 жовт.
- 10 Муравйов О., Чмир М. Нові емблеми родів військ та служб Збройних Сил України // Однострій. – 2009. – № 9. – С. 40 – 41.
- 11 Там само. – С. 43 – 44.
- 12 Ракетні війська і артилерія Збройних Сил України. – Б.м., 2006. – С. 6.
- 13 Чмир М. Нашим ракетним військам і артилерії – 10 років // Народна армія. – 2007. – 13 листоп.
- 14 Слободянюк М. Наруканні знаки частей 26 АД ЗОК // Однострій. – 2000. – № 3. – С. 48; Він же. Дракон із Дорогобича // Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. – 2009. – Ч. 1. – С. 88–90.
- 15 Чмир М. Пам'ятний нагрудний знак „15 реактивний артилерійський полк” // Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. – 2009. – Ч. 1. – С. 91.
- 16 Wheatley T. The Military Order of Saint Barbara and the Artillery Order of Molly Pitcher // The Journal of the Orders and Medals Society of America. – 2000. – № 5. – P. 11 – 12.

АРХІВ

УДК 930.25:354.61(477)

Людмила НЕЦЬКА

ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ, ФОНДИ, ДОКУМЕНТИ

Розповідається про створення і діяльність Галузевого державного архіву Міністерства оборони України.

Ключові слова: Галузевий державний архів Міністерства оборони України, фонди, документи, зберігання.

Рассказывается о создании и деятельности Отраслевого государственного архива Министерства обороны Украины.

Ключевые слова: Отраслевой государственный архив Министерства обороны Украины, фонды, документы, хранение.

It is told about the creation and activities of Branch State Archives Of Ministry of Defence of Ukraine.

Keywords: Branch State Archives of the Ministry of Defence of Ukraine, funds, documents, storage.

Історія Галузевого державного архіву Міністерства оборони України (ГДА МОУ) розпочинається з часу видання директиви Головного штабу Збройних Сил України від 11 квітня 1992 року №115/1/083, якою передбачалося „до 20 травня 1992 року сформувати Центральний архів Міністерства оборони України на фондах архіву штабу Київського військового округу (КВО) і 300 окремої роти супроводження військових вантажів”. Відтак, архів штабу Київського військового округу став фундаментом створення нової архівної установи, а без-

посередньо архівні фонди і документи, що зберігалися в окружному архіві – складовою частиною архівного зібрання новоствореної установи.

Розвиток та зміцнення архіву нерозривно пов'язані з процесами відповідних змін та реформувань, які відбувалися у Міністерстві оборони України, Генеральному штабі, в цілому у Збройних Силах на зорі становлення державної незалежності України. У цей час, розуміючи важливість створення повноцінної джерельної бази з історії військової справи і військового будівництва в Україні,

керівництво архіву, його особовий склад доклали зусиль для того, щоб забезпечити збереженість архівних документів, які відображали історію Збройних Сил України, й не допустити їх вивезення за межі держави.

Важливими для Центрального архіву Міністерства оборони України були кроки у напрямку створення матеріально-технічної бази, організаційно-штатних змін у структурі установи, що сприяло якісному виконанню завдань, які перед нею ставилися. Належало забезпечити зберігання документів у архівосховищах відповідно до сучасних нормативних вимог. Справи, які в архіві штабу Київського військового округу лежали на стелажах у вигляді в'язок (стоси справ, обгорнуті папером „крафт” і перев'язані шпагатом), поступово були переміщені в картонні коробки визначеного розміру. Вимоги щодо зберігання архівних документів лише у коробках залишилися незмінними й надалі.

Через п'ять років від дня заснування, у серпні 1997, Центральний архів Міністерства оборони України переформовується на Галузевий державний архів МО України. Вжиті заходи сприяли вирішенню питання постійного зберігання архівних документів, які надходили з військових частин і установ, і не передавати їх до цивільних державних архівів. Окрім того, підвищився соціальний статус та захищеність працівників архіву. У цей же час

затверджується перше Положення про Галузевий архів, відповідно до якого на нього поклалися завдання забезпечення постійного зберігання архівних документів, створених у процесі розбудови і діяльності Збройних Сил України, а також надання військовим частинам (установам) організаційно-методичної допомоги щодо вдосконалення діловодства у Збройних Силах. Саме Галузевий державний архів розробив Інструкцію з діловодства у Збройних Силах України, яку затвердив своїм наказом № 400 від 11 листопада 1998 року Міністр оборони України.

Численні архівні надходження потребували належного забезпечення збереженості документів та наявності резервних місць для їх зберігання. Проблема вільних площ для встановлення нових стелажів, на яких мають лежати архівні справи, тривалий час турбувала керівництво ГДА МОУ і була деякою мірою розв'язана, коли архів отримав у своє розпорядження будівлю у Києві по вул. Бориспільській, 34-А після капітального ремонту й встановлення відповідного обладнання, яке має бути у архівосховищах.

На сучасному етапі відповідно до нового Положення про Галузевий державний архів Міністерства оборони України (зі змінами) установа здійснює управління, науково-дослідну та інформаційну діяльність у сфері архівної справи у Міністерстві оборони та Збройних Силах України, проводить робо-

ту щодо приймання, обліку і постійного зберігання документів Національного архівного фонду, створених у процесі діяльності структурних підрозділів Міністерства оборони України і Генерального штабу Збройних Сил України, військових частин, закладів, установ і організацій Збройних Сил України, установ і організацій, які належать до сфери управління МО України.

ГДА МОУ підпорядковані відокремлені територіальні архівні відділи (ТАВи): Львівський ТАВ ГДА МОУ та Одеський ТАВ ГДА МОУ. Спочатку вони мали статус окружних архівів, згодом архівів оперативних командувань. Територіальні архівні відділи у Львові й Одесі здійснюють приймання, облік і тимчасове зберігання документів Національного архівного фонду військових частин, установ та організацій Збройних Сил України, підприємств, установ і організацій, які належать до сфери управління Міністерства оборони України і територіально знаходяться у зоні комплектування архівного відділу.

Документи ГДА МОУ включені до 4680 фондів (станом на 2011 рік), а хронологічними їх рамками є 1807 – 2010 роки.

Слід нагадати, що у період існування СРСР, відповідно до Настанови з архівної справи у Радянській армії та у Військово-Морському флоті (наказ Міністра оборони СРСР №225 від 23.08.1981 р.), в архівах округів,

флотів, флотилій і військово-морських баз, а також у військових трибуналах видів Збройних Сил СРСР, справи з термінами зберігання до 25 років включно залишалися на зберіганні у перелічених установах, а справи із термінами зберігання більше 25 років зберігалися там лише протягом 10 років, включаючи попередній термін зберігання у військовій частині (установі), і згодом передавалися до центральних архівів. Відтак, до Центрального архіву Міністерства оборони СРСР (нині – Центральный архів Міністерства оборони Російської Федерації – м.Подольськ Московської обл.) було передано значний масив документів із окружних архівів, в тому числі: Київського, Прикарпатського, Одеського та інших. А тому в своїй більшості документи колишнього архіву штабу Київського військового округу, які зберігаються у ГДА МОУ, належать до періоду 1960 – 1991 років.

У теперішній час архівні документи представлені фондом Канцелярії штабу КВО, фондами деяких управлінь, відділів КВО, фондом Військової Ради КВО, а також фондами численних військових частин, військових установ, військових навчальних закладів. Більшість з них – це документи з особового складу, однак зустрічаються і такі, що відбивають різні сторони життєдіяльності військових органів.

Архів зберігає надзвичайно цінний масив документів, пов'язаних з військовими частинами, які

брали участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції (130 фондів). Документи свідчать про людську звитягу, мужність, титанічну працю, честь і доблесть, виявлені військовими та запасниками, призваними військкоматами для ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.

На зберіганні у ГДА МОУ є фонди деяких військових частин, що залучалися до виконання інтернаціонального обов'язку чи в інший спосіб надавали допомогу, перебуваючи на території держав Афганістан, Алжир, В'єтнам, Корея, Угорщина, Чехословаччина і т.ін.

Окрім цього, архів має „Колекцію особових справ військовослужбовців запасу”, „Колекцію персональних справ членів КППС – військовослужбовців”, „Колекцію видань, наказів, директив Міністра оборони СРСР і начальника Генерального штабу Збройних Сил СРСР”.

Із документами періоду незалежності України і розбудови Збройних Сил України знайомлять фонди: Адміністрації Міністерства оборони України; Секретаріату (Головного / Генерального) штабу Збройних Сил України; управлінь Міністерства оборони та управлінь Генерального штабу; департаментів; управлінь командувань видів Збройних Сил України; оперативних командувань; військових частин, сформованих після 24 серпня 1991 року, в тому числі військових частин, які виконували миротворчі операції

на територіях держав колишньої Югославії, в Іраку, Сьєра-Леоне, Кувейті тощо.

Галузевий державний архів зберігає також документи деяких батальйонів, загонів, комісій, комітетів, пунктів, військових судів, управлінь, шкіл прапорщиків, військових шпиталів і т. ін. періоду Першої світової війни, передані йому Державним архівом Київської області та ін.

Окремо репрезентовані фонди із документами періоду 1918 – 1925 років: Київського губернського, Київського повітового, Київського волосного військових комісаріатів; уповноваженого Київського губернського управління військового продовольчого забезпечення по Переяславському повіту; Бородянської волосної військової наради; Київської окружної військової наради та деякі інші.

Окрім документів на паперовій основі у ГДА МОУ зберігаються кінодокументи, що увійшли до фонду „Колекція кінофільмів”. У фонді – кінопрокатні копії військово-навчальних стрічок, створених кіностудією Міністерства оборони СРСР у період 1959 – 1991 років.

Розмаїття фактів і подій, що їх відбивають архівні документи, – поле для дослідників історії Збройних Сил, воєнної історії, а завдання архіву – докласти всіх зусиль для збереження архівної спадщини та її поповнення.

ПОСТАТІ

Сергій СОКОЛЮК

ГЕНЕРАЛ АРМІЇ І. ГЕРАСИМОВ

8 серпня 2011 року виповнилося 90 років від дня народження видатного військового і державного діяча, командувача військ Червонопрапорного Київського військового округу (ЧКВО)* у 1975 – 1984 роках генерала армії, Героя України Герасимова Івана Олександровича.

Народився він 8 серпня 1921 року у селі Пьостровка Стерлітамакського району Башкирської Автономної Республіки Російської Федерації у селянській родині. Увібравши в себе силу рідної землі, яка виховала з юнака справжнього патріота, людину з міцним наполегливим характером, Іван Герасимов обирає шлях військового і в 1938 році вступає до Ульяновського бронетанкового училища. Закінчивши його у 1940-му, молодий лейтенант – командир танкового взводу – влітку того самого року бере участь у поході радянських військ у Бессарабію.

Велику Вітчизняну війну І. Герасимов зустрів біля села Скуляни Унгенського району Молдавії на посаді командира танкової роти у складі 15-ї механізованої дивізії, котра протягом червня 1941 року разом з прикордонниками мужньо стримувала шалений натиск переважаючих сил супротивника. Після прикордонних боїв офіцер разом зі своїм підрозділом у складі Південного і Південно-Західного фронтів з важкими боями відходив до Дністра, до Дніпра, а згодом – до Північного Кавказу, де командував танковим батальйоном Північно-Кавказького фронту.

Дороги війни знову привели І. Герасимова, який на той час проходив службу у 59-му окремому гвардійському танковому полку прориву 3-ї гвардійської танкової армії, на узбережжя Дніпра в район Букринського плацдарму. Наприкінці жовтня 1943 року протягом ночі, залишивши на колишньому місці дислокації фанерні макети, танкісти зробили багатокілометровий кидок на північ, до Лютіжа, і звідти пішли на штурм Києва.

Після виснажливих боїв за Дніпро і Київ у зв'язку з пораненням командира І. Герасимову було наказано взяти на себе командування полком, і поставлено бойове завдання вийти на підступи до районного центру Коростишів – важливого опорного пункту гітлерівців на трасі Київ – Львів, де вони жорстоко оборонялися і зупинили наступ радянських частин.

28 грудня 1943 року танкісти полку на чолі з майором І. Герасимовим, форсувавши річку Тетерів, стрімким ударом з півночі в тил супротивнику захопили місто. А з півдня по них вдарила 69-та мотострільська бригада.

---

* Про свою роботу в ЧКВО І. Герасимов розповів на сторінках щойно започаткованого „Військово-історичного альманаху” (2000. – Ч.1. – С. 74 – 91).

Київську наступальну операцію майор І. Герасимов завершив на посаді командира танкового полку. Командування, вбачаючи в ньому перспективного офіцера, направило його на курси при Академії бронетанкових і механізованих військ. Війну він завершив начальником штабу 32-ї окремої гвардійської танкової бригади, яка згодом брала участь у боях на Далекосхідному фронті проти Японії.

У повоєнні роки І. Герасимов проходив службу на штабних і командних посадах. Командував танковим полком, дивізією, армією, Північною групою військ (Польська Народна Республіка). У 1955-му році закінчив військову Академію бронетанкових військ, у 1966-му – Академію Генерального штабу Збройних Сил СРСР.

Будучи командувачем ЧКВО, ініціював запровадження тактичних новинок, зразків озброєння, уперше – ракетних. Після Київського округу генерал-фронтвик очолив Головне командування військ Південно-Західного напрямку, а у 1990 – 1992 роках був головним інспектором Групи генеральних інспекторів Міністерства оборони СРСР.

Успішна кар'єра генерала Герасимова – це результат його особистих якостей, доброго знання військової справи. Недарма всі навчальні заклади, зокрема дві академії, він закінчував з відзнакою.

У 1986 році І. Герасимов брав активну участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, очолюючи оперативну групу Міноборони СРСР. За мужність і самовідданість був нагороджений орденом Леніна.

Визнаний авторитетний військовий, державний і громадський діяч, Іван Олександрович обирався народним депутатом незалежної України 4 – 6 скликань. Про досвід роботи у вищому законодавчому органі України 2007 року Іван Олександрович написав книгу „Спокій нам лише сниться. Від з'їзду до з'їзду”.

Генерал армії І. Герасимов очолював Головну редколегію „Книги пам'яті України”, працював Президентом Інституту європейської безпеки і конверсії.

За мужність і героїзм, уміле керівництво та за заслуги перед Батьківщиною нагороджений багатьма вітчизняними і зарубіжними орденами і медалями. Указом Президента України № 1403/1999 від 27 жовтня 1999 року за мужність і відвагу, виявлені у боротьбі з фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років, визначний особистий внесок у розвиток ветеранського руху в Україні голові ради Організації ветеранів України Івану Олександровичу Герасимову присвоєно звання Герой України з врученням ордена „Золота Зірка”.

Серце бойового генерала перестало битися у ніч проти 5 червня 2008 року.

На вшанування пам'яті І. Герасимова 6 травня 2010 року у Києві на фасаді будівлі колишнього штабу Червонопрапорного Київського військового округу, нині – Міністерства оборони України, урочисто відкрито меморіальну дошку.

КНИГОЗБІРНЯ

УДК 355.134.2(=161.2)(091):355(05)(71+73)

Віктор КАРПОВ

„ВІСТІ КОМБАТАНТА” – ЦІННЕ ДЖЕРЕЛО З ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ

Розглядаються статті, присвячені дослідженню історії творення української військової символіки, вміщені у журналі „Вісті комбатанта” (США, Канада).

Ключові слова: „Вісті комбатанта”, українська військова символіка, нагороди.

Рассматриваются статьи, посвященные исследованию истории создания украинской военной символики, помещенные в журнале „Вести комбатанта” (США, Канада).

Ключевые слова: „Вести комбатанта”, украинская военная символика, награды.

We consider the articles devoted to the research of the creation of Ukrainian military symbolism contained in the journal "News of combatant" (U.S., Canada).

Keywords: „News of combatant”, the Ukrainian military symbols, awards.

Журнал „Вісті комбатанта”¹, що його з 1961 року видає Братство колишніх вояків-укранців 1-ї Української дивізії Української Національної Армії (УД УНА) в США та Канаді, на своїх сторінках серед інших матеріалів з життя українських комбатантських організацій подає розвідки, які стосуються історії творення української військової символіки. Час від часу журнал звертає увагу читачів на проблеми військової та й загалом державної символіки України.

Зокрема, Остап Сокольський, знавець геральдики й медальєрики, у своїй статті „Орден України” порушує питання про заснування орденської ради цієї нагороди для відзначення учасників Визвольних

змагань „за їхній труд, за їхню відвагу, за їхню самовідданість для українського народу”². Він наголошує, що „навіть у час нашої державності не спромоглися впровадити хоча б системи бойових відзначень, а задовольнилися дозволом ношення бойових відзначень, наданих нашим військовикам передше іншими державами”. Автор також характеризує роботу з опрацювання нагород українських закордонних громадських та комбатантських організацій: „Не існує у нас якась офіційна, устійнена система відзначувань заслужених осіб. Відзначаємо осіб без загальноприйнятого і загальнообов’язуючого правильника. Відзначаємо доривочно – коли зайде потреба чи нагода”.

Підтвердження такого стану справ знаходимо у статті Б. Підгайного „Завваження до «Звіту» і «Спростування» сот. (сотника. – Авт.) Дябоги, колишнього голови Капітули пропам'ятних відзнак 1-шої УД УНА”. Дослідник стверджує, що „кардинальне непорозуміння духа правильного і зведення цілої діяльності Капітули тільки до продажі відзнак довело до того, що загал забув за існування Капітули. У висліді постала нова Капітула в Чикаго”³.

Водночас інформацію про стан справ у цій царині можна почерпнути з матеріалів про проведені виставки військових відзнак. Перша з них відбулася у Чикаго 1 – 2 грудня 1973 року⁴. На виставці були представлені збірки Ореста Городиського, Юрія Подлуського, Романа Смика, Володимира Кліша та Володимира Жовнірчука. Як зазначено у статті, „виставка викликала подив глядачів, бо у ній зібрано справді велику кількість матеріалу, фахово упорядкованого і належно підготованого для відвідувачів”.

Українські військові й ветеранські емблеми та медалі були представлені ще на одній виставці у Чикаго, влаштованій 9 грудня 1978 року з нагоди ювілейних святкувань 60-річчя відродження Українських Збройних Сил. Виготовив нагороди Євстахій Загачевський. „Усталені вони у хронологічному порядку згідно із їхніми видачами, неначе творили живу історію українських військових та ветеранських організацій”, – наголошує Роман Б. Припхан⁵.

У своєму дослідженні „Печаті в княжій Україні-Русі” Остап Сокольський описує відомі на той час печатки і зауважує, що вони є „одним із атрибутів влади”⁶. Він виділяє три періоди розвитку сфрагістики в Україні-Русі: грецький – до початку XI століття, коли написи на печатках робили лише грецькою мовою; грецько-русько-український – до початку XII століття, на печатках тоді вживали не лише грецьку, а й старослов'янську мови; русько-український – після 1113 року, у цей час написи робили старослов'янською мовою.

Отже, О. Сокольський характеризує печатки як один із символів влади і хоча розглядає тільки їхню генезу в часи України-Русі, однак, враховуючи той факт, що князі тоді були переважно воєначальниками, можемо говорити про неабияке значення розвідки для розуміння процесу становлення державної військової символіки сучасної України.

На сторінках журналу подибуємо різноманітні відомості про ті чи інші відзнаки. Зокрема, у редакційній статті, присвяченій проведенню святкових заходів, організованих ОбВУА, дізнаємося про уже третє нагородження пропам'ятною відзнакою Воєнним Хрестом колишніх старшин і підстаршин Українського війська⁷. В іншому числі знаходимо повідомлення Капітули пропам'ятних відзначень „Броди” і дивізії „Галичина” про порядок носіння пропам'ятних відзнак⁸, а також Комунікат цієї Капітули⁹. Інформацію про вживання військових відзнак у

декоративному мистецтві і виготовлення медальйонів Ордену Лицарів Залізного Хреста і Ордену Лицарів Хреста Симона Петлори роботи скульптора-письменника Валентина Сімянцева можна почерпнути у числі 5 „Вістей Комбатанта” за 1974 рік¹⁰. Кілька чисел журналу інформують про прапори станиці Об’єднання колишніх вояків УПА в Торонто¹¹ та станиці Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної Армії у м.Кетренс, що у Канаді¹², а також про прапор Польового медичного центру або табору полонених¹³.

Про перше видання „Українських військових відзнак” Ярослава Семотюка Р. Колісник пише: „Врешті появилoся видання, яке в інших народів існує десятиліттями чи може й сторіччями, – добре опрацьоване видання-альбом всіх відомих українських орденів, хрестів й медалів, як теж і ветеранських емблем та відзнак”¹⁴.

Колісний хорунжий Української Галицької армії М. Дем’янчук, напередодні відзначень 50-ліття Української національної революції нагадує про існування у свій час Ордену Оборонців Львова і пропонує відродити його і вшанувати „поляглих в боротьбі за український Львів наших героїв”¹⁵. Він нагадує, що Генеральний Секретаріат Військових Справ Західноукраїнської Народної Республіки у Львові у листопаді 1918 року встановив запроєктований полковником Мариновичем Орден Оборонців Львова „як найвищий

орден майбутньої української армії”. Докладно описав історію його виникнення доктор Роман О. Климкевич у праці „Українська Галицька Армія”. Реалізувати постанови наших державних чинників з листопада 1918 року щодо Ордену Оборонців Львова є наказом часу, і має велике, подекуди й політичне значення, стверджує М. Дем’янчук.

У період відзначення пам’ятної дати – 1000-ліття хрещення Русі-України – журнал оприлюднює статтю доктора В. Трембіцького „Проблема хреста в сучасному державному гербі України”, де автор висловлює ідею вміщення хреста на середньому зубі Тризуба, „як це було на тризубі в монеті князя Володимира Великого”¹⁶.

В. Трембіцький зазначає, що „справа хрестика в тризубі як у державному знамені у гербі була дискутована дуже поважно” у березні 1918 року, коли остаточно оформлювався герб Української Народної Республіки. Він підкреслює, що на той час „це була складна проблема, бо в гербі мала бути вміщена вся історичність всієї України за всі її століття. Хрест був темою також, бож в ньому виражується вся символіка християнства нації та держави. З хрестом була зв’язана вся наша культура, а через неї наша пов’язаність із європейським світом. Із хрестом чи через нього прийшло поєднання народу русинів із європейськими християнськими націями й політично. Із християнством прийшло до народження в Русі її „золотого віку” – культурного, цивілізаційного, а при

цьому й політичного росту русинів, творців Руської Землі – держави, яка стала рівною з рівними європейськими державами та династіями”. Далі описується історичний шлях вживання у символіці держави та її війська, дипломатичними представництвами, на службових прапорах військового флоту і у військових відзнаках хреста. Стаття є у дечому полемічною, але корисною для розуміння тенденцій розвитку закордонної школи української символіки.

Кандидат історичних наук Юрій Джеджула і доктор історичних наук Володимир Замлинський у своїй розвідці подають інформацію про герби гетьманів України й відзначають, що вживання гербів започаткував Богдан Хмельницький. „Набуття Б.Хмельницьким ... герба мало, поряд з іншими перевагами, велике політичне значення. Після Богдана всі українські гетьмани мали власні герби, що було свідченням не лише високого суспільного становища, але й виявом особистої незалежності, невіддільності”¹⁷.

До дослідження проблеми гербів українського козацтва та його прапорів долучився й Андрій Гречило¹⁸. Він, зокрема, відзначає, що період національно-визвольної боротьби українського народу XVI – XVII століть сприяв подальшому розвитку прапорництва й емблематики, базованих на народному образотворчому та декоративному мистецтві. Досягнення цього періоду мали значний вплив і на подальше формування поняття національної символіки – і в часи Української Народної

Республіки початку XX століття і при становленні незалежної України наприкінці століття.

Доктор Володимир Трембіцький і Анатолій Вовк порушують питання визначення кольорів українського національного та державного прапора¹⁹, що продиктовано потребою усталення барв через вживання різних відтінків жовтої – від „цитринової до сильної жовтої або блідо-помаранчевої” і синьої – від „дуже блідо-жовтого до темного чи глибокого”.

Хоча своє завдання автори вбачають у наданні „специфікації для українського прапора, вживаючи а) кодових визначень системи універсального назовництва кольорів, б) даючи приклади зразками комерційних кольорів”, з чим вони успішно впоралися, стаття цікава й тим, що у ній висвітлюється історія вживання синьо-жовтих барв у прапорництві.

Як відомо, ці кольори були поширені ще за часів Київської Русі. Знамено Ярослава Мудрого – золотий тризуб на тлі синього полотнища чотирикутної форми. Такі зображення мали місце й на щитах його війська. У Галицько-Волинському князівстві було поширене зображення золотого лева на блакитному полі щита. Офіційно ці барви стали державними з 18 січня 1918 року, з дня встановлення законом Української Народної Республіки державного прапора.

Доктор В. Трембіцький у статті „Персональний склад адміралства та воєнно-морської команди української Чорноморської фльоти (1918 – 1919)”²⁰ продовжує тему

прапорництва й подає відомості про символіку літаків Армії УНР. Він зазначає, що у 1919 році були встановлені прапорні відзнаки синьо-жовтих кольорів, а також жовті тризуби на фюзеляжі і крилах. Після підписання Варшавського договору з кінця квітня 1920 року позначення на крилах уподібнене польському у формі квадрата, поділеного на чотири менші в чотирикутнику зі зміною кольорів – синьо-жовті вгорі, жовто-сині внизу. Літаки Української Галицької армії (ЗУНР) мали до липня 1919 року круглі синьо-жовті знаки – сині по краю, жовті посередині. Опісля позначення літаків відбувалося так само, як в Армії УНР. У 1918 році гідроплани Чорноморського флоту мали синьо-жовті кружки із білими серединками і синіми якорями по центру.

Юрій Пригорницький у своєму дослідженні звертає увагу на питання розробки та впровадження нагородної системи незалежної України. Він подає інформацію кандидата історичних наук В.Ульянича про становлення фалеристики в часи стародавнього Риму та Греції, а також розповідь кандидата історичних наук В.Бузала про історію творення нагород Української Народної Республіки, Української Радянської Соціалістичної Республіки. Відтак робить висновок, що історична спадщина має бути врахована при формуванні власної нагородної системи, яка є підтвердженням незалежності держави і водночас засобом заохочення широкого кола громадян до її розбудови²¹.

Орест Корчак-Городиський у своєму листі до редакції пише про брак українських військових відзнак і підтримує ідею встановлення пропам'ятної відзнаки за бої у Львові. Анонсуючи розлогу статтю Миколи Битинського, він погоджується з ним у тому, що панує повний безлад у носінні відзнак „як наших, так і чужих”²². З цього можна висувати: опрацюванням відзнак ветеранські організації української діаспори займалися час від часу.

М. Битинський наголошує, що „була одна конкретна спроба виправити очевидний непорядок у вживанні нашими ветеранами військових відзнак. З цією метою О.Городиський написав спеціальну статтю „Про медалі й військові відзначення”, надруковану в журналі «Вісті», Мюнхен, ч.121, стор. 45 – 46”²³. Однак, на думку дослідника, стаття має ряд дискусійних, а подекуди й хибних тверджень. М. Битинський висвітлює коротку історію орденських відзнак, місця і способів їх носіння, співвідношення українських і „чужоземних” військових нагород, аналізує проекти й фіктивні українські військові відзнаки.

Стаття цікава й тим, що в ній наводиться реєстр українських військових та інших другорядних відзнак. У редакції М.Битинського першим в ієрархії відзнак є Залізний Хрест, другим – Хрест Симона Петлюри, третім – Воєнний Хрест і четвертим – Хрест Галицької армії, за ними йдуть інші другорядні пропам'ятні відзнаки²⁴. Як аргумент він нагадує,

що ці відзнаки встановлені Урядом Української Держави, затверджені відповідними законами, а отже вважаються важливими державними регаліями. Автор робить загальні висновки про те, що встановлення порядку носіння відзнак піднесе їхній престиж і стане на заваді виявленому порушенню „вояцької дисципліни”²⁵.

Матеріал М.Битинського викликав відгук О.Корчака-Городиського „Українські військові відзначення”, де автор викладає свій погляд на черговість відзнак, відмінний від запропонованого вище²⁶. Дискусія виявила відсутність загальних правил ставлення до відзнак, але й водночас сприяла порушенню питання про їх опрацювання, створення власної термінології, розроблення принципів формування української геральдичної школи.

У розвідці „Військові відзначення” цей самий автор подає інформацію про ордени Португалії, Ватикану, Німеччини, Англії та інших країн на тлі історії ордену Тамплієрів²⁷. А у статті „Військові відзнаки” він стверджує, що „ані Уряд УНР, ані ЗУНР не створили в час воєнних дій ніякої відзнаки”, „Військова Управа Дивізії «Галичина» також не подбала про якісь відзнаки для вояків”. З цього матеріалу дізнаємося, що після війни було створено Капітулу для пропам’ятних відзнак за участь у битві під Бродами та за службу у дивізії і що згодом управа Братства колишніх вояків-українців затвердила пропам’ятну медаль святого Архістратига Михаїла на честь 25-річчя створення дивізії. Відтак автор знову повертається до питання

черговості, або старшинства відзнак і наводить свою версію²⁸. Вже у наступному числі „Вістей Комбатанта” він описує, як носити відзнаки²⁹. Ще раніше О.Городиський³⁰ навів список нагороджених українців – вояків дивізії „Галичина” німецьким Залізним хрестом 2-го класу за бої під Бродами³¹. У цьому самому числі він подав цікаве спостереження про відзначення двічі Хрестом Заслуги одного із 98 нагороджених стрільців сотні „С” 107-го піхотного полку 27-ї дивізії американської армії Василя Колоночика. Щоправда зауважує, що в американській армії національностей не вказують, а про українське походження можна говорити тільки на підставі прізвища³².

Отже, журнал „Вісті Комбатанта” впродовж багатьох десятиліть вмщував матеріали, присвячені тим чи іншим питанням військової символіки. Розглянувши їх, можна дійти висновку, тему висвітлювали фахівці з вексилології, геральдики, фалеристики, сфрагістики, що в цілому сприяло розкриттю історичних умов постання сучасної військової символіки. Автори статей не обмежувалися проблемами символіки ветеранських організацій, а розглядали їх у широкому історичному контексті. З 1991 року – року здобуття Україною незалежності – коло авторів часопису розширилося, крім закордонних дописувачів у дискусіях почали брати участь науковці провідних інституцій України. Тож „Вісті Комбатанта” є цінним джерелом з дослідження історії розвитку військової символіки, становлення української геральдичної школи.

ПРИМІТКИ

- 1 Журнал „Вісті комбатанта” постав внаслідок злиття двох друкованих українських видань – „Голосу комбатанта”, що його видавало Об’єднання бувших вояків-українців в Америці, та „Вістей” – друкованого органу Братства колишніх вояків 1-ї дивізії УНА у Німеччині. Рішення про видання одного військово-історичного журналу було прийняте на урочистому засіданні двох Головних управ названих організацій 13 травня 1961 р.
- 2 О. Сокольський. Орден України// Вісті комбатанта. – 1976. – Ч. 2. – С. 31.
- 3 Б.Підгайний. Завваження до „Звіту” і „Спростування” сот. Дябоги, колишнього голови Капітули пропам’ятних відзнак 1-шої УД УНА // Там само. – 1967. – Ч. 1.– С. 59.
- 4 Виставка військових відзнак// Там само. – 1974. – Ч. 1.– С. 40.
- 5 Р.Б.Припхан. Літературний вечір Евстахія Загачевського// Там само. – 1979. – Ч. 3. – С. 84.
- 6 О. Сокольський. Печати в княжій Україні-Русі// Там само. – 1976. – Ч. 4. – С. 19.
- 7 Чергове декорування Воєнним Хрестом // Там само.– 1967. – Ч. 2.– С. 52.
- 8 Капітула пропам’ятних відзначень „Броди” і дивізії „Галичина”. Обіжчик Ч.2 // Там само. – 1976. – Ч. 3.– С.5.
- 9 Комунікат Капітули пропам’ятних відзначень „Броди” і дивізії „Галичина” (1 УД) // Там само.– 1979. – Ч. 5 – 6. – С.111.
- 10 Медальйони Ордену Лицарів Хреста Симо-на Петлюри та Ордену Лицарів Залізного Хреста // Там само.– 1974. – Ч. 5.– С.82.
- 11 Права й ліва сторони прапору станиці Об’єднання кол. вояків УПА в Торонті // Там само. – 1970. – Ч. 1.– С.42.
- 12 Посвячення прапора станиці Братства кол. вояків 1-ої УД УНА ст. Кетренс, Канада // Там само. – 1976. – Ч. 3. – С.75.
- 13 Справлення помилкового підпису // Там само. – 1974.– Ч. 1. – С. 21.
- 14 Перше і досі унікальне видання: „Українські військові відзнаки”; видав Ярослав Семотюк// Там само. – 1991. – Ч. 3 – С. 90.
- 15 М. Дем’янчук. Орден Оборонців Львова // Там само. – 1967. – Ч. 2.– С. 8.
- 16 В. Трембіцький. Проблема хреста в сучасному державному гербі України // Там само.– 1986. – Ч. 1.– С. 27.
- 17 Ю.Джеджула, В.Замлинський. Герби гетьманів України // Там само. – 1992. – Ч. 2. – С.37.
- 18 А.Гречило. Прапори та герби українського козацтва // Там само. – 1993. – Ч. 1. – С.51.
- 19 В. Трембіцький, А. Вовк. Питання визначення кольорів українського національного та державного прапора // Там само. – 1984. – Ч. 3.– С. 41.
- 20 В. Трембіцький. Персональний склад адміралства та воєнно-морської команди української Чорноморської фльоти (1918 – 1919) // Там само. – 1988. – Ч. 2. – С. 60.
- 21 Ю. Пригорницький. Нагороди: від давніх греків до незалежної України // Там само. – 1993. – Ч. 5 – 6. – С. 87.
- 22 О. Корчак-Городиський. Про ордени, медалі та відзнаки // Там само. – 1968. – Ч. 2.– С. 46.
- 23 М.Битинський. Українські військові відзначення // Там само.– Ч. 1.– С. 18.
- 24 Він же. Значч. праця // Там само. – Ч. 2.– С. 29.
- 25 Він же. Значч. праця // Там само. – Ч. 3.– С. 47.
- 26 О. Корчак-Городиський. Українські військові відзначення// Там само.– 1971. – Ч. 1. – С.68.
- 27 Він же. Військові відзначення// Там само. – 1969. – Ч. 2. – С.35; Він же. Значч. праця // Там само. – 1969. – Ч. 3 – 4. – С.32.
- 28 Він же. Військові відзнаки// Там само.– 1980. – Ч. 3. – С. 53.
- 29 Він же. Як носити відзнаки// Там само. – Ч. 4. – С. 77.
- 30 Почасти Орест Городиський називає себе також Орест Корчак-Городиський.
- 31 О. Корчак-Городиський. Відзначування колишніх членів 1 УД (Роздумування в 30-у річницю бою під Бродами)// Там само.– 1974. – Ч. 5.– С. 27.
- 32 Він же. Військові відзначення// Там само. – 1974. – Ч. 5.– С. 70.

ПРО АВТОРІВ

Безносів О., кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії, науковий співробітник Центру українсько-німецьких наукових досліджень Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Грицюк В., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного університету оборони України

Козницький А., кандидат історичних наук, доцент Львівського національного університету ім. І. Франка

Ленченко В., науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

Лисенко О., доктор історичних наук, професор Інституту історії України НАН України

Мелешко Н., аспірантка Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

Мищик Ю., о., доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Муравйов О., начальник Відділу військової символіки та геральдики Генерального штабу Збройних Сил України, заслужений діяч мистецтв України

Нещяк Л., начальник відділу Галузевого державного архіву МО України

Панченко В., кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Київського міжнародного університету

Пиріг Л., академік, доктор медичних наук

Потильчак О., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

Ситий І., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського

Соколюк С., кандидат історичних наук, начальник відділу інформаційно-музейної діяльності Національного військово-історичного музею України, капітан 1 рангу запасу

Тоїчкін Д., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Чмир М., кандидат історичних наук, заступник начальника Відділу військової символіки та геральдики Генерального штабу Збройних Сил України

УДК 355(091)(05)

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Національного військово-історичного музею України

Протокол № 3 від 14 червня 2011 року

На 1-й стор. обкладинки: Почесний нагрудний знак “За заслуги перед Збройними Силами України”

На 4-й стор. обкладинки: Сухий док об'єкта 825 ГТС заводу з ремонту підводних човнів (у минулому) у Балаклаві. Нині у підземній споруді створено філію Національного військово-історичного музею України – Військово-морський музейний комплекс „Балаклава”

За вірогідність поданої інформації відповідає автор. У разі передруку посилання на „Військово-історичний альманах” обов'язкове. Видання зареєстроване Держінформполітики України 28.04.2000 р. Свідоцтво: серія КВ, № 4170

Підписано до друку 23.08.2011 р.
Формат 60×90/16. Папір крейдований.
Гарнітура Petersburg Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 10. Обл. вид. арк. 10.
Наклад 500 прим.

Поштова адреса редакції:
01001, Київ – 1, а/с 91
Факс (044) 294 – 64 – 76
www.uarmy.com.ua

Літературна редакція Антоніни Жихорської
Макет, верстання Василя Жихорського

*Під час відкриття меморіальної дошки на вшанування пам'яті І. Герасимова.
6 травня 2010 р. Фото В. Алещенко*

Військово-історичний альманах. – 2011. – Ч.1 (22). – С.1–160. Індекс 21813
Адреса в інтернеті: www.uarmy.com.ua

